

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ISSN 1302-8618

PRAKSİS

DÖRT AYLIK SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ | SAYI 27

YENİDEN GRAMSCI

hegemonya, devlet ve
pasif devrim sorunu

*dipnot

PRAKSİS

Praksis, sosyal bilimlerde tarihsel materyalist bakış açısını savunmayı ve yaygınlaştırmayı amaçlar.

Praksis, sosyal bilimlerin her alanından kuramsal makalelere, ampirik araştırmalara, kitap eleştirilerine ve bilimsel etkinlik değerlendirmelerine açıktır. **Praksis**, tarihsel materyalizm içerisindeki belirli bir yaklaşım ya da akımı benimsemez, tarihsel materyalist geleneği bir bütün olarak sahiplenir.

Yayın Kurulu

Ali Ekber Doğan, Ali Orhan Tekinsoy, Ateş Uslu, Aylin Topal, Barış Karaağaç, Besime Şen, Burak Gürel, Burak Sönmez, Bülent Batuman, Cenk Saraçoğlu, Demet Özmen, Deniz Yıldırım, Ebru Deniz Ozan, Ecehan Balta, Emre Arslan, Erden Attila Aytekin, Fuat Özding, Gökhan Atılğan, Hülya Kendir, İbrahim Gündoğdu, Koray Yılmaz, Mustafa Bayram Mısır, Mustafa Kemal Bayırbağ, Mustafa Şener, Nazım Güveloğlu, Nazır Kapusuz, Nevra Akdemir, Nuray Ergüneş, Orhan Tekinsoy, Özgür Mehmet Kütküt, Selime Güzelsarı, Sevilay Kaygalak, Sinan Kadir Çelik, Sinan Yıldırım, Şebnem Oğuz, Taylan Koç, Tolga Tören, Ümit Akçay, Yasemin Özgün

Danışma Kurulu

Ahmet Haşim Köse, Asuman Türkün, Berna Müftüoğlu, Cem Somel, E. Ahmet Tonak, Erinc Yeldan, Ferdan Ergut, Fuat Ercan, Galip L. Yalman, Gamze Yücesan Özdemir, H. Tarık Şengül, Hatice Kurtuluş, İşaya Üşür, İzzettin Önder, Korkut Boratav, Kurtar Tanyılmaz, Mehmet Okyayuz, Mehmet Türkay, Mehmet Yetiş, Metin Altıok, Nail Satlıgan, Neşe Özgen, Ömür Sezgin, Özgür Müftüoğlu, Pınar Bedirhanoğlu, Sibel Özbudun, Sungur Savran, Taner Timur, Tülin Öngen, Yasemin Özdek, Yüksel Akkaya, Zülküf Aydın

27. Sayı Editörü

Deniz Yıldırım, Ebru Deniz Ozan

Sahibi: Dipnot Bas. Yay. Paz. Ltd. Şti adına Emirali Türkmen

Sorumlu Yazışleri Müdürü: Mustafa Bayram Mısır

Yayın Türü: Yılda üç sayı çıkan yerel, süreli, bilimsel, hakemli dergi

Praksis ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı tarafından taranmaktadır.

İdare Yeri: Selanik Cad. No: 82/32 Kızılay Çankaya Ankara

Tasarım: Savaş Çekiç

Baskı Öncesi Hazırlık: Şendoğan Yazıcı

Basım Yeri: Mattek Matbaacılık Bas. Yay. Tan. Tic. San. Ltd. Şti.

GMK Bulvarı No 83/32 Maltepe/Ankara

Web: www.praksis.org

E-posta: praksisdergi@yahoo.com

praksis@praksis.org

Satış ve Dağıtım Adresi

Dipnot Yayınları

Selanik Cad. No: 82/24 Kızılay/Ankara

Tel: (0 312) 419 29 32 Faks: (0 312) 419 25 32

e-posta: dipnotkitabevi@yahoo.com

www.dipnot kitap.com

Sertifika No: 14999

Praksis Dergisinin bütün yayın dağıtım

satış hakları Dipnot Yayınları'na aittir.

Abonelik Koşulları

YURTİÇİ ABONELİK: Yıllık Üç Sayı İçin Bireysel Abonelik bedeli olan 50

TL, kurumsal abonelik bedeli olan 80 TL Yapı Kredi Bankası Meşrutiyet

Şubesi 61253933 numaralı hesaba DİPNOT BAS. YAY. LTD.ŞTİ adına

yatırılmalı ve dekont dergilerin teslim adresiyle birlikte Dipnot Yayınları

adresine fakslanmalı ya da postalanmalıdır.

Yurtdışı Abonelik Bedeli: Avrupa için 50 Euro (dayanışma aboneliği 100

Euro), ABD için 70 (dayanışma aboneliği 100 USD) Amerikan dolandır.

İçindekiler

5		Bu Sayıda
9		Sosyolojik Marksizmin Sınırları? <i>Adam David Morton</i>
41		Pasif Devrimlerde Toplum, Siyaset ve Bloklar <i>Cihan Tuğal</i>
55		Galip Yalman'la Gramsci Üzerine Söyleşi
85		Antonio Gramsci'nin Organik Bütünlük Anlayışı Çerçevesinde Devrimi Yeniden Düşünmek <i>Gökhan Demir - Ali Yalçın Göymen</i>
107		Antonio Gramsci'nin Türkiye Serüveni <i>Fuat Özdinç – Ümit Özger</i>
117		İslami Burjuvazinin Siyasal İktisadı: MÜSİAD Örneği <i>Berkay Ayhan - Seher Sağıroğlu</i>
145		2011 Krizinin Gölgesinde Yeni Sanayi Politikaları Üzerine Bir Not <i>Ümit Akçay</i>
167		Değerler ve Değer Yaratma Süreci: İşletmeTarihi Bağlamında Bir Deneme ya da Politik İktisadın Sosyolojik Eleştirisine Eleştiri <i>Koray R.Yılmaz</i>
193		"Devrimci-Halkçı Yerel Yönetimler Sempozyumu" <i>Begüm Özden Fırat</i>

Bu Sayıda

Gramscici çözümlemenin yeniden yükselişe geçtiği bir dönemdeyiz. Hegemonya, hegemonya krizi, pasif devrim, aydınların rolü sorunu, transformizm gibi kavramlar ve kavramsal çerçeveler eliyle yürütülen “şimdi”yi anlama ve dönüştürme çabasındaki çalışmaların sayısında önemli bir artış olduğu gözle görülür bir gerçek. Gramsci’yi konu alan, onun perspektifini farklı disiplinlere uyarlayarak açıklayıcı gücünü sınanan çalışmaların akademide giderek daha fazla yer bulduğu da açık. Öte yandan ülkemizde de Gramsci’nin teorik çerçevesine duyulan ilgide, hem telif hem de çeviri eserlerin sayısındaki artış dikkate alındığında, belirgin bir artış olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Bu bakımdan Praksis olarak Yeniden Gramsci sayısında Gramsci’nin bu yükseliş içinde hangi pratik politik meselelerle ilintili olarak devreye sokulduğunu; bu yeniden yükseliş içinde Gramsci’nin yorumlanma biçimlerinin doğurduğu yeni teorik meseleleri ve elbette praksis felsefesi çerçevesinde, bu gerçekliğin devrimci bir tarzda dönüştürülmesi için pratikle teorinin gireceği ilişki biçiminin açılmasında Gramsci’nin bugün için neler önerebileceğini tartışmak istedik.

Marksistler arasında Sovyetler Birliği’nin dağılmasının ardından hüküm süren yenilgi halet-i ruhiyesi, akademide kendisini praksis felsefesiyle bağını koparmış kuramsal soyutlamalara ve hatta toplumsal/siyasal süreçlere müdahale etmenin yollarını arayan, günceli teori içinde anlamlandırırken, teoriyi de güncelleştirebilen bir kuşağın ardsıra gelen bir siyasal dejenerasyon çağına kapı aralamıştı. Durum değişiyor. Yeni bir dönemin içinden geçiyoruz. Bir yandan kapitalizmle ilintili olarak belirginleşen “felaket kapitalizmi”, “ahir zamanlarda yaşamak” tespitleri uluslararası çapta hızlanan bir çözülmenin yaklaştığına işaret ederken, böyle dönemler aynı zamanda “yeniden”ler dönemi olarak da ortaya çıkabiliyor. “Yeniden”ler döneminin içindeyiz. Dünyanın farklı coğrafyalarında kendini gösteren isyanlar, meydan işgalleri, toplumsal protesto dalgaları ve aşağıdan demokrasi taleplerinin yoğunlaşması bunun pratik göstergeleri. Kuşkusuz ki diyalektik dışı bir tekrarın uzantısı olarak değil, somut durumun bugünkü somut tahlili üzerinden bir “yeniden” döneminin içinden geçiyoruz. Dejenerasyondan rejenerasyona doğru geçişin teorik köprüsünde ise böyle dönemlerde şu tabela eksik olmuyor: “Ne Yapmalı?” Burada “yeniden”, hem var olan durumu teorik olarak açıklamayı hem de onu dönüştürmeyi ve bu bağlamda da siyasalı göreve çağırarak ilerliyor.

Böyle dönemler, kendiliğinden çöküş teorilerine karşı “ne yapmalı?” sorusunun olduğu kadar, “neden yapılamadı?” sorusunun da ön plana çıktığı dönemler. O nedenle yükselen protesto hareketlerine eşlik eden siyasal olgulara bakmakta yarar var. Yunanistan ve İtalya örneklerinde de görüldüğü gibi, kapitalist kriz dinamikleri burjuva demokratik temsil kanallarının artan oranda tasfiye edildiği ve eşzamanlı olarak baskı aygıtlarının egemenliğinin tahkim edildiği otoriter bir dönemin de kapısını açıyor. Hal böyle olunca Gramsci’ye güncel politik ve teorik müdahale adına, yani “praksis felsefesi” adına bir çağrı yapmakta fayda olduğu saptaması, bu sayının ortaya çıkış nedenini oluşturuyor. Somut ve yeni olan “durum”a politik, teorik ve son tahlilde pratik müdahale derdi olanların Gramsci fikriyatı üzerinden bir “yeniden” çağrısı önermeleri için bir sayı hazırladık.

Bir yanıyla “yeniden” diyerek, somut koşullar içinde yeni duruma özgü hegemonya sorunsalını tartışmaya açmayı, diğer yanıyla emekçi sınıfların bağımlılıktan eylemliliğe geçiş süreçlerinde izlenen egemen sınıf stratejilerini Gramsci’nin geride kalan yüzyıldan hatırlatmalarıyla birlikte ele alarak yeni içinde “eski”nin izlerini sürmeyi hedefledik. Çünkü Gramsci’yi hegemonya kuramı çerçevesinde “Ne Yapmalı?” sorunsalı etrafında anlamlandırdığımız kadar, “pasif devrim” belirlemeleri ekseninde de “Neden Yapılamadı?” sorununun teorisini olarak görüyoruz. Yeni politik durum içinde “rejenerasyon”/ “mayalanma” nüvelerinin yeniden “dejenerasyon”a evrilmemesi için, emekçi sınıfların politik eylemlilik süreçlerinin ve potansiyel kitle eylemliliklerinin bugünkü Ortadoğu ve Kuzey Afrika’daki kitle hareketlerinin evriminde giderek gözlemlendiği üzere, egemen sınıflarca “boynunun vurulmaması” için, “neden yapılamadı?” sorununun, “ne yapmalı?” sorusu ile, strateji tartışmaları ile ilişkili değerlendiriyor ve her iki soruyu bugünün hizmetine çağırıyoruz. Bu bakımdan sayıda, hegemonya, pasif devrim, siyasal partiler ve sınıflar sorunsallarının mevcut politik/pratik gerçeklik içinden tartışıldığı makalelere yer verdik.

Amaç böyle olunca, yeni dönemde Gramscici çalışmaların yükselişe geçişinde dikkate değer bir olgu olan Siyasal İslam ve onun AKP eliyle yürüttüğü hegemonya projesinin Gramscici analizlerini ele almamak mümkün değildi. Gramsci’nin karşı hegemonya projesinin örgütlenmesi sürecini praksis felsefesinden bağımsız görmediğini dikkate alarak, öncelikle hegemonya projesinin çözümlenmesi gerektiğini düşündük. Marx’ı izleyerek “bir sorunun formülasyonu, onun çözümüdür” anlayışını Gramsci’yle güncellemeyi hedefledik.

Günümüzde hegemonya tartışmalarının devreye sokulduğu politik pratik gerçeklik, Siyasal İslam’ın yükselişinden ve kurduğu hegemonyadan bağımsız değil. Bu noktada AKP’nin yükselişi ve bu yükseliş öncesinde bir hegemonya projesi olarak Siyasal İslam’ın düzen içine soğurulmasını tarif eden uyumlulaştırma süreci, birçok çalışmanın konusu olmaya başladı. Bir yandan Gramscici çerçevenin daha fazla kullanıma sokulmasıyla ilerleyen bu süreç, diğer yandan da Gramsci’nin yorumlanma biçimlerine ilişkin teorik tartışmaları alevlendirdi. Batı akademisinde AKP’ye ilişkin analizlerde giderek ismini duyuran Cihan Tuğal’ın *Pasif Devrim* adlı çalışması, bu fitili ateşleyen önemli çalışmalardan birisi olarak görülebilir. Bu nedenle sayıda öncelikle hegemonya projesinin analizini olduğu kadar, bu çalışmaların Gramscici açıdan da eleştirel bir çözümlemesinin yapılmasını hedefledik.

Bu çerçevede Nottingham Üniversitesi’nden Adam David Morton, Cihan Tuğal’ın *Pasif Devrim* adlı kitap çalışmasını merkeze alarak, Praksis için uzun bir eleştirel inceleme kaleme aldı. Gramsci’nin Weber’den bir çerçeve içinden “yeniden” yorumlanmasını eleştiren Adam David Morton, “Sosyolojik Marksizm’in Sınırlılıkları” başlıklı makalesinde Tuğal’ın çalışmasının Gramscici teorik çerçeve içinden nasıl yorumlanabileceğini ve eleştirilebileceğini tartıştı. Sümercan Bozkurt ve Elif Uzgören tarafından Türkçe’ye çevrilen bu makalede Gramsci’nin teorisini sınıfsızlaştıran ve sınıfları siyasal ve ideolojik süreçlerden ve hegemonya ilişkilerinden soyutlayan yeni Gramscici yorumların türetilmesinin bizzat Gramsci’nin teorisinin aşındırılması anlamına geldiğini öne süren Morton, Tuğal’ı Türkiye’deki liberal sivil toplumcu tezlerin etkisiyle Gramsci’yi yeniden yorumlamakla eleştiriyor. Morton’un bu önemli eleştirilerinin pasif devrim tartışmalarını daha da alevlendireceğini düşünüyoruz.

Diğer taraftan, Berkeley Üniversitesi’nde Sosyoloji bölümü öğretim üyesi olan Cihan Tuğal, *Pasif Devrim* adlı çalışmasına dönük olarak Adam David Morton tarafından kaleme alınan bu eleştirileri, dergimiz için kaleme aldığı bir makaleyle yanıtladı. “Pasif Devrimlerde Toplum, Siyaset ve Bloklar” başlığını taşıyan ve sayı editörleri Deniz Yıldırım ile Ebru Deniz Ozan tarafından Türkçeleştirilen makalesinde Tuğal, Morton’un eleştirilerine pasif devrim kavramlaştırmasını karşı devrim ve yukarıdan devrim

kavramlaştırmaları ile karşılaştırarak yanıt verirken; bir yandan da Gramsci'nin "has" yorumlarına ilişkin bir tartışmanın katılık yaratacağını belirterek, bir tür Ortodoks Gramsciciliğin doğuşuna neden olacak böyle bir tartışmanın tarafı olmayacağını ifade etti. Adam David Morton ile Cihan Tuğal'ın pasif devrimlerin kavramsallaştırılmasına ilişkin bu anlamlı tartışmalarının, Türkiye'de Gramscici yorumlama biçimlerine ilişkin ilgiyi daha da pekiştireceğini düşündüğümüz gibi, aynı zamanda da pasif devrim kavramlaştırmalarıyla ilgili tartışmaları da ateşleyeceğini umuyoruz.

Tuğal'ın Morton'un eleştirilerine verdiği yanıtı, ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü öğretim üyesi Galip Yalman'la, sayı editörlerinden Deniz Yıldırım'ın gerçekleştirmiş olduğu uzun söyleşi izliyor. Söyleşide Yalman, hem dünyada hem de özel olarak Türkiye'de Gramsci'ye olan teorik ilginin hangi politik-pratik bağlamlarda yükselişe geçtiğine ilişkin oldukça yararlı bir dönemlendirme denemesi sunuyor. Bu dönemlendirme sonucundaysa, özellikle son dönemde Siyasal İslamın yükselişini merkeze alan çalışmalarda gözle görülür biçimde yükselişe geçen Gramscici yorumlama ve anlama çabalarının teorik katkı ve açmazlarına dair önemli tespitler sunuyor. Bir yanılla Morton ile Tuğal arasında geçen teorik tartışmaya devam niteliği taşıyan ve Praksis Yayın Kurulu üyesi Sinan Yıldırım tarafından deşifre edilen Yalman'ın söyleşi, güncel Gramscici analizleri anlamak ve Gramsci'nin "yeni" olanı açıklamak açısından sunduğu teorik imkanları göstermek adına oldukça yararlı bir katkı.

AKP, pasif devrim, hegemonya ve sınıfsallık tartışmalarını Gökhan Demir ve Ali Yalçın Göymen'in "Antonio Gramsci'nin Organik Bütünlük Anlayışı Çerçevesinde Devrimi Yeniden Düşünmek" başlıklı makaleleri izliyor. Bu makale, söz konusu teorizasyon sürecinde Gramsci'nin praksis vurgusunun politik pratikle ve devrimi yeniden düşünmekle nasıl ilişkilendirilmesi gerektiğine ilişkin önemli bir katkı sunuyor. Sayımızın "ne yapmalı?" sorusunu Gramsci'yle yanıtlama arayışını tamamladığını düşündüğümüz bu makalede Demir ve Göymen, Gramsci'nin yaklaşımının "toplumsal ilişkileri kuran insanların gerçekleştirdikleri pratik ile teorinin ilişkisi açısından" önemine vurgu yapıyor ve "Gramsci'den yola çıkarak devrimi düşünmenin mevcut üretim ilişkileri ve mülkiyet biçimlerini olduğu kadar, insanların eylemlerini belirleyen egemen düşünce biçimlerini dönüştürmeyi de içermesi gerektiği" sonucuna ulaşıyor.

Özellikle karşı hegemonya gündemi üzerinden yeni tartışmaların kapısını açmasını umduğumuz bu makaleyi Fuat Özdiñ ve Ümit Özger'in "Antonio Gramsci'nin Türkiye Serüveni" başlıklı bir bibliyografya incelemesi izliyor. Gramsci'nin çalışmasının olduğu kadar Gramscici çalışmaların da Türkiye'deki yükseliş serüvenini gözler önüne seren bu inceleme, bir tarihsel dönemlendirme imkanı sunduğu kadar, politik pratikteki gelişmelerle Gramscici çalışmaların yükseliş arasındaki teorik bağı görmek açısından da önemli bir yeniden okuma fırsatı sunuyor.

Berkay Aydın ve Seher Sağıroğlu'nun "İslami Burjuvazinin Siyasal İktisadı: MÜSİAD Örneği" başlıklı makaleleri ise, AKP'nin hegemonya projesini ele alırken, egemen sınıf içi kutuplaşmaların daha iyi anlaşılmasına olanak sağlayacak bir analizin kapısını aralıyor. İslami burjuvazi olarak da anılan ve ağırlıklı olarak MÜSİAD çevresinde örgütlenmiş sermaye gruplarının sınıfsal ve siyasal projelerinin anlaşılmasının bugünkü hegemonya projesinin daha iyi çözümlenmesi açısından önemine vurgu yapan yazarlar, MÜSİAD'ın hegemonya dinamiklerine Gramscici bir yaklaşımla eğilerek ilk üç makale ve söyleşideki tartışmaları ilerletiyor.

Hem teoride hem de pratikte Gramsci, var olan gerçeği anlamak ve onu dönüştürmek adına önemli imkanlar sunuyor. Praksis dergisi olarak bu imkanların genişletilmesine ve tartışmaların derinleştirilmesine dönük bir dosya ile karşınıza çıkıyoruz.

Öte yandan sayımızda iki tane dosya dışı yazı ve bir sempozyum değerlendirmesi bulunuyor. Ümit

Akçay'ın, "2001 Krizinin Gölgesinde Yeni Sanayi Politikaları Üzerine Bir Not" başlıklı yazısı son yıllarda devlet, sermaye ve bazı düşünce kuruluşlarının geliştirdikleri sanayi politikaları önerilerini sermaye birikiminin çelişkili sürekliliğini vurgulayan bir perspektiften inceliyor. Akçay'ın burjuva iktisat çalışmalarına terk edilen tartışmalara dair Marksist bir politika analizi yapma girişimini oldukça değerli bir katkı olarak görüyoruz. Bu katkıyı, Koray R. Yılmaz'ın kalema aldığı "Değerler ve Değer Yaratma Süreci: İşletme Tarihi Bağlamında Bir Deneme ya da Politik İktisadın Sosyolojik Eleştirisine Eleştiri" başlıklı yazı takip ediyor. Yılmaz, Marksist incelemelerin yetersiz kaldığı bir alana, işletme tarihine, yönelirken, Marksist anlamda değer elde etme süreci ile sosyal-kültürel değerlerin (yeniden) inşası süreçlerinin birarada gelişimine yönelik iddiasını Arçelik şirketi tarihi içerisinde gösteriyor. Bu anlamda yazı, kültürel ve sosyolojik çalışma literatürüne yönelik önemli bir Marksist müdahale girişimine dönüşüyor. Son olarak, geçtiğimiz Aralık ayında gerçekleştirilen "Devrimci-Halkçı Yerel Yönetimler Sempozyumu" üzerine bir değerlendirme yazısıyla Praksis'in 27. sayısını tamamlıyoruz.

İyi okumalar...

Sosyolojik Marksizmin Sınırları?

Adam David Morton*

İngilizce'den çevirenler: Sümercan Bozkurt ve Elif Uzgören

Öz

Cihan Tuğal'ın, *Pasif Devrim: İslami Muhalefetin Düzenle Bütünleşmesi* (2009) eseri, Sultanbeyli ilçesinde kentsel yönetimdeki dönüşümün izini süren önemli bir etnografik araştırma beyanı ve bunun yanı sıra Türkiye'de hegemonya siyasetinin ve seküler hegemonyanın inşasının kuramsallaştırılmasına önemli bir katkıdır. Benim makalem, kitabın siyasal toplum, sivil toplum ve devlet arasındaki etkileşimi her zaman-halihazırda ayrı olarak konumlandıran esaslı ve oldukça cesur hegemonya teorisi revizyonunu eleştirel biçimde incelemek için, onu, Sosyolojik Marksizm olarak bilinen, daha geniş bir literatür yapılanması içine yerleştirmektedir. Kanaatim, bu hegemonya revizyonunun ve siyasi toplum, sivil toplum ve devleti yeniden tanımlamasının, bu alanları 'ontolojik dışsalılık' ilişkisi olarak nitelendirdiğim şekilde içermesinden dolayı, son derece problemli olduğudur. Eleştirinin odak noktası sonrasında hegemonya ve pasif devrim arasındaki ilişkiyi daha iyi netleştirmek için, Antonio Gramsci'nin *Hapishane Defterleri*'ne dönük kendi okumam sunulacaktır. Buradaki iddiam, Cihan Tuğal'ın hegemonya ve pasif devrim incelemesinde, Gramsci'nin kendi yazdıkları ile hayal kırıcı bir biçimde, doğrudan angajman yokluğu olduğudur, ki bunun önemli siyasal sonuçları vardır. Temel olarak, 'bütüncül devlet' teorisine odaklanış ve onun devlet teorisi ile hegemonya ve pasif devrim tartışmalarına getireceği zenginlik mevcut değildir. Takip edilmiş olsaydı, 'bütüncül devlet' kavramı Sosyolojik Marksizmi ayırt eden ontolojik dışsallığın üstesinden gelmek için net bir yol sağlardı. Sonrasında, sonuç bölümünde, odak noktam teorisinin ve etnografin rolünün konumlandırılmışlığının değerlendirilmesi. Bu konuların, beliren egemen-karşıt pratiklerin alternatif açıklamalarını ve ütopyacı bakışın yeni alanlarının analizini ortaya koyma ihtiyacını ileri sürmenin de önemini arttırdığı iddia edilmekte. Bu nitelikler, hegemonyanın yeniden düzenlenişi ve sermaye birikiminin zamansal-mekansal bağlamının pasif devrim koşullarıyla yeniden şekillenışı üzerine yapılan herhangi bir açıklamaya eşlik etmelidir.

Anahtar Kelimeler: *Antonio Gramsci, pasif devrim, hegemonya, Sosyolojik Marksizm, sivil toplum ve devlet.*

Abstract

The Limits of Sociological Marxism

Cihan Tuğal's *Passive Revolution: Absorbing the Islamic Challenge to Capitalism* (2009) is a major statement of ethnographic research in tracing the transformations of urban governance in the district of Sultanbeyli as well as a significant contribution to theorising hegemonic politics and the establishment of secularist hegemony in Turkey. My article situates the book within a broader configuration of literature known as Sociological Marxism in order to critically examine its major and rather bold revision of the theory of hegemony that posits the interaction of political society, civil society and the state as always-already separate spheres. My contention is that this revision of

* Nottingham Üniversitesi/Birleşik Krallık, Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde Doçent ve Sosyal ve Küresel Adalet Çalışmaları Merkezi (CSSGJ) Eş Yöneticisi. Bu inceleme makalesi ile ilişkili kaynak bulma ve belirli Türkçe makalelerin çevirisi konusundaki olağanüstü araştırma asistanlığı için özellikle C. Burak Tansel'e teşekkür etmek istiyorum. Kendisinin Türkiye'de pasif devrimin uzun vadesi (la longue durée) ve devlet oluşumu üzerine olan araştırmasının gerçekleşmesine tanıklık etmeyi dört gözle bekliyorum.

hegemony and its redefinition of political society, civil society and the state is deeply problematic as it contains these spheres in what I term a relationship of 'ontological exteriority'. The focus of the critique then moves toward offering my own reading of Antonio Gramsci's Prison Notebooks in order to clarify better the relationship between hegemony and passive revolution. My argument here is that there is a frustrating lack of direct engagement with Gramsci's writings in Cihan Tuğal's disquisition on hegemony and passive revolution that has important political consequences. Chiefly, a focus on the theory of the 'integral state' is absent and the richness that it would bring to discussions on state theory, hegemony and passive revolution. Had it been pursued, the notion of 'integral state' provides a clear avenue through which to break through the ontological exteriority that distinguishes Sociological Marxism. Assessing the situatedness of theory and the role of the ethnographer is then, in conclusion, my focus. It is argued that these issues raise the significance of also asserting the need to deliver alternative accounts of emergent counter-dominant practices and analysis of new spaces of utopian vision. These features should accompany any account of the reordering of hegemony and the restructuring of spatial-temporal contexts of capital accumulation through conditions of passive revolution. Keywords: Islamic conservatism, hegemonic strategy, AKP conservatism, AKP Islamism, Kurdish question and AKP

Keywords: *Antonio Gramsci, passive revolution, hegemony, Sociological Marxism, civil society and the state.*

Giriş

12 Haziran 2011 seçimlerini takiben, Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP)'nin lideri olarak 2002'den beri art arda üçüncü kez seçim zaferi kazandıktan sonra, Recep Tayyip Erdoğan şimdi Türkiye tarihindeki en başarılı başbakan olarak durmakta. Ülke şimdi daha fazla temel sosyal, siyasal ve ekonomik değişime angaje olmaya hazır. Seçim sonucu AKP'ye, oyların yüzde 50'sini ve 550 üyeli yasama organında 326 sandalyeyi kazanmasıyla, üst üste üç zafer bahşetti. Eğer ana muhalefet partileri – oyların yüzde 26'sını kazanan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ve oyların %13'ünü kazanan Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)- ana sözleşmeyi parlamento yoluyla geçirmek için anayasa reformu üzerine tartışmalara dahil edilebilir ise, bu, büyük olasılıkla anayasa değişikliğine yol açabilir. 2007'de kazandıkları 22 sandalyenin üzerinde, %7 oy ve 36 sandalye kazanmış olsalar da, daha küçük olan Kürt-yanlısı Barış ve Demokrasi Partisi (BDP) gözardı edilmemeli,¹ AKP, 1982'de kabul edilen (bir askeri darbe mirası olan) 1980 Anayasa metninin yeniden yazımını geçirmek için gerekli olan üçte iki çoğunluğun altında kalıyor. Buna rağmen mevcut beklenti, Erdoğan'ın siyasal kontrolünün kurumsallaşmasının bir aracı olarak daha güçlü bir yürütmeyi, başkanlık-tarzı sistemi yürürlüğe sokmak için müzakerelere edilmiş bir değişim yönünde. Başbakan Yardımcısı Bülent Arınç, biraz abartılı biçimde, Batı medyası için şöyle belirtmekte:

Türkiye artık darbe dönemini geride bıraktı. Dünyanın gelişmiş demokrasileri standardına ulaşmak için, darbeleri destekleyen ve demokrasiyi veya çoğulcu

1 Genel seçimler üzerine istatistikler *Hürriyet Daily News*'ten alınmıştır, <http://www.hurriyetdailynews.com/elections2011>; erişim tarihi 14 Haziran 2011.

düzeni tam anlamıyla kabullenmeyen güçlerle mücadele etmeye devam edeceğiz. Bu alanda AKP'nin cesur, kararlı liderliği Türk vatandaşlarının tam desteğini almıştır.²

Buna karşın, seçim öncesinde *The Economist* gazetesinden gelen muhafazakâr görüş şöyleydi: “Eğer yeni bir AKP hükümeti daha geniş kapsayıcı bir yaklaşım benimserse daha iyi olur. Türkiye anayasasının gerçekten bir değişime ihtiyacı var. Fakat anayasa bir AKP projesi olarak değil, diğer siyasi parti ve çıkar grupları ile istişare ederek yeniden yazılmalı”.³

Tüm bunlar olurken, neoliberal yeniden yapılanma içinde olan Türkiye'deki eşitsiz gelişmenin iniş-çıkışları daha önce benzeri görülmemiş yakın tarihli büyümeye yol açtı. 2009'da keskin bir daralmanın ardından, mevcut durumda ekonomi ani büyüme nedeniyle G20 klübünün ilk üçü içinde, gayri safi yurt içi hasıla (GSYH) 2010'da 8.9 oldu, nominal ücret artışları bir yılda %18'e ulaştı, iç talep yaklaşık %25 artmakta ve kredi büyümesi %30 ile %40 arasında. Muhtemelen kapitalizmin daha fazla kâr arayışı içinde sürekli olarak ürettiği artı değeri emmek için, kentleşme ve bayındırlık projeleri hızla devam etmekte. Erdoğan sismik olarak dünyanın en aktifleri arasında gösterilen bir ülkede üç nükleer santralin de dahil olduğu projeleri açıkladı; iki yeni şehir inşaatı için bir tasarı ortaya koydu; arazi kamulaştırmaya, beraberinde getirdiği zorunlu göçe ve Hasankeyf gibi antik kentlerin sular altında kalacak olmasına rağmen, 2023'e kadar 4000 hidroelektrik sistem kurma amacını gerçekleştirecek hidrogüç planları önerdi; ve 'çılgin proje'sini, Karadeniz'i Marmara Denizi'ne bağlayacak 30 mil uzunluğunda 25 metre derinliğinde ve 150 metre genişliğinde bir su geçidini 2023'e kadarki zamanda Türkiye Cumhuriyeti'nin yüzüncü yılı için inşa etmek yönünde bir girişim olan Kanal İstanbul'u, ilan etti. Oysa, kentleşme yoluyla artık emilimi talepleri, 4.4 milyar dolardan (2010) 7.7 milyar dolara (2011) genişleyen ve 2012 itibarıyla GSYH'nin %8'ine yükselmesi beklenen cari açıkla; Türkiye'nin işgücünün yüzde 56'sıyla OECD'deki en yüksek işsizlik oranına sahip olmasıyla; ve yalnızca işsizliği kontrol altında tutmak için en az yüzde 5'e ulaşması gereken yıllık büyüme ile birlikte, ileride ciddi sınavlara tabi olacaktır. Ekonominin aşırı ısınması beklentilerinin yanısıra, Arap Baharı'nın jeopolitiğinin Türkiye üzerinde ilave etkilerinin olması muhtemeldir. Beşar Esad'ın hükümet karşıtı protestoculara karşı yürüttüğü katliamdan kaçışlarının sonucu olarak Türkiye'ye iltica eden (yazım zamanında, Haziran 2011) en az 5000 Suriyeli problemi ve buna ek olarak Libya ve Suriye'de donmuş sözleşmelere bağlanmış yaklaşık 14 milyar dolar mevcuttur.⁴ Son olarak

2 Bülent Arınç, “Mandate for a new Turkey”, *The Guardian* [Londra] (14 Haziran 2011): 34.

3 *The Economist* [Londra], “One for the opposition”, (4 Haziran 2011): 17-18.

4 Bkz. *The Economist* [Londra], “Overheating” (7 Mayıs 2011): 38; *The Economist* [Londra], “Erdoğan's last hurrah (possibly)”, (4 Haziran 2011): 31-4; *The Guardian* [Londra], “Istanbul canal 'to surpass Suez or Panama'”, (28 Nisan 2011): 24; ve *The Guardian* [Londra], “Nomads and ecologists fears pushed aside as Turkey's Great Leap Forward powers on”, (30 Mayıs 2011): 19.

AKP'nin öğrenci göstericilere ve sendikacılara –ikincisi özellikle, devlet teşekkülü sigara ve alkol şirketi tarafından işletilen 12 fabrikanın kapatılması ve British and American Tobacco (BAT)'ya satılmasına karşı, 2009'da başlatılmış olan uzun süreli TEKEL işçileri protestolarını (bkz. Özuğurlu, 2011) içeren- karşı çevik kuvveti mobilize etmesi, buna ilaveten hepsi Avrupa Birliği ile devam eden üyelik müzakerelerini istikrarsızlaştırma olasılığına sahip olan, Kürtlere karşı askeri kampanyasını yürütmesi ve basın özgürlüğünün üstüne gitmesi de söz konusudur. Bunlarla birlikte, Türkiye'de otoritarizmin ve milliyetçiliğin artışı konusunda geçerli kaygılar mevcuttur. Aslında BDP'nin son seçimlerdeki görece başarısı, Kürtlerin daha fazla özerklik ve etnik ve dil haklarının tanınması taleplerine işaret etmek bakımından, partiler arası işbirliğini gerekli kılabilir.⁵ Kürdistan İşçi Partisi'nin (PKK) ateşkesi son vermekle ve kentsel yerleşimlerde ayaklanmaya yeniden girişmekle tehdit etmesiyle birlikte, siyasal istikrarsızlığın hıncı da Türkiye siyasetine geri dönüyor görünmekte.⁶ Peki bu güncel etmenler sarmalı tarihsel bir perspektif içinde nasıl konumlandırılabilir ve Türkiye'de modern devlet oluşumu tarihi içerisinde geniş şekilde nasıl anlamlandırılabilir? Olayların daha derinlikli bir analizi, Erdoğan gibi “büyük siyasetçiler”in eylemlerine başvurmakla mücadele etmek peşinde nasıl koşabilir ve toplumsal süreçlerin Türkiye'de halk mücadelesinin manzarası ve devlet iktidarındaki süreklilik ve değişimi şekillendirmek konusundaki merkeziliğini kararlılıkla nasıl ortaya koyabilir?

Cihan Tuğal mükemmel eseri *Pasif Devrim: İslami Muhalefetin Düzenle Bütünleşmesi*'nde böylesi bir fırsat ortaya koymaktadır. Onun amacı, bir toplumsal güç olarak AKP'yi anlamlandırmak ve onu daha geniş devlet teorisi ve tarihsel sosyoloji; kapitalist gelişme; mekanın ve kentleşmenin toplumsal üretimine ilişkin tartışmaların içerisine; ve yerel süreçlere, dünya ölçeğindeki kapsamlı gelişmelerle bağlantılı etnografik araştırma kanalından yaklaşıırken, en iyi karşılaştırmalı analizin nasıl kurulacağı ve kuram inşasıyla nasıl ilişkileneceği üzerine tartışmalar içerisine yerleştirmektir. Bu nedenle kitabın merkezinde, AKP'nin yükselişinin ve büyük ölçüde İslamcı hareketinin doğurduğu güçlükler yer almaktadır. Bu, 1990'larda AKP selefleriyle bağlantılı bir biçimde İstanbul'daki İslamlaşma hamlelerinin ön safında olan Sultanbeyli ilçesinde gerçekleşen dönüşümlerin analizi yoluyla gerçekleştirilmektedir. Devletin örgütsel biçimlerini sivil toplumdaki gündelik hayat unsurlarına bağlayan Tuğal, böylelikle Türkiye'de sürekli olarak kurulan ve karşı çıkılan hegemonyanın yeniden üretim süreci üzerine tartışmalara büyük bir katkı yapmakta. Bunu yaparken, tarihsel sosyolojiyi son on yıllarda muhtelif tonlarda büyük ölçüde şekillendiren modernleşme teorisi yazını, siyasal iktisat, toplumsal hareket kuramı, devlet teorisi ve sivil toplum yaklaşımları gibi mevcut rakip referans çerçeveleri karşısında önemli bir alternatif olarak, hegemonya temelli bir siya-

5 *Financial Times* [Londra], “Electoral gains boost Kurdish bid for autonomy”, (14 Haziran 2011): 7.

6 *The Economist* [Londra], “Business as usual”, (2 Haziran 2011): 33-4.

set teorisi geliştirmekte. Tuğal, açık bir şekilde Antonio Gramsci'nin yazılarından yararlanarak, bu "hegemonya perspektifi"nin, kendisine modernite yol ve geçişleri üzerine olan geleneksel kavrayışları yapılandıran ikilikleri aşma olanağını sunduğunu iddia etmekte. Amacı, AKP'nin oluşumunda devletin rolü üzerine bir odaklanma ile sivil toplumdaki siyasal ve ekonomik iktidarın gündelik boyutlarını dikkate alan bir yaklaşımı birbiriyle dokumak. Sonuç olarak Tuğal'ın yaklaşımı, kimliklerin ortaya çıktığı, toplumsal entegrasyonun sahnelendiği ve sivil toplum aktörlerinin oluşturulduğu eklemlenme süreçlerine ışık tutmakta (ayrıca bkz. De Leon, Desai ve Tuğal, 2009). Buradan hareketle, AKP'nin örgütsel formlarındaki "İslami mobilizasyon, organik krizlere bir cevap olarak hegemonyanın yeniden inşasıdır" (Tuğal, 2009: 24). Bu başka bir yerde benzer şekilde, partide "tüm ana sınıfların kendileri için birşey görebildiği", "klasik anlamda, potansiyel bir hegemonik kapitalist proje" olarak neoliberalleşme süreçlerini 2002'den bu yana yasalaştıran "AKP hegemonyasının" mobilizasyonu üzerine bir odaklanma olarak işlenmekte (Tuğal, 2007: 20, 23). Fakat aynı zamanda popüler kitle hareketlerinin talep, strateji ve kurumlarının düzenle bütünleşmesi anlamında, bazı durumlarda "sekülerist hegemonya" veya başka zamanlarda "devlet-kaynaklı hegemonya" olarak nitelenen unsur, nihai olarak iktidar ilişkilerinin yeniden üretimini şekillendirmede bir "pasif devrim" olarak kabul edilmekte. Tuğal bu kavramı, yine Gramsci'den yararlanarak, muhalif veya radikal taleplerin bütünleşmesine yol açacak şekilde, potansiyel olarak devrimci dönüşüm süreçlerinin mevcut düzen içerisine nasıl dahil edildiğinin bir incelemesi olarak açıklamakta. Tuğal'ın belirttiği gibi "bir pasif devrimde halk kesimleri devrimci söylem ve stratejilerle, yalnızca mevcut tahakküm kalıplarını güçlendirmek için mobilize edilirler". İddiasına göre "sonucunda bir zamanların radikallerinin ve onların takipçilerinin neoliberalizm, sekülerizm ve Batı tahakkümüyle bütünleştirildiği ılımlı İslam, bir uzun pasif devrim sürecinin can alıcı noktasını oluşturmaktadır" (Tuğal, 2009: 4, 31-2). Böylelikle "AKP üçlemesi"⁷ biçiminde "Türk yönetici bloğu, geçmiş on yılların pasif devrimi yoluyla kontrolünü devam ettirirken, taşra burjuvazisini ve dini cemaatleri entegre ve demobilize ederek, hegemonyasını yeniden tastik etmektedir". AKP "radikal İslam veçhelerini emen bu 'devrim-restorasyon'unun ana aktörüdür" (Tuğal, 2007: 34). Özetle, bu dikkat çekici çalışmanın sunduğu temel katkı, sivil toplumda yeniden mobilizasyon ve demobilizasyon süreçleri sergileyen, belirli İslamileşme biçimleri yoluyla bir hegemonya stratejisi kuran ve bir toplumsal güç olarak yer alan bir AKP anlayışıdır. İslami muhalefet bu sebeple, kararsız olsa da uygulanabilir olan bir neoliberalleşme sürecini devam ettirirken aynı zamanda dini unsurlar içeren bir pasif devrim içinde emilmiştir.⁸

Genel olarak Tuğal'ın kitabı, Sultanbeyli ilçesindeki kentsel idarenin dönüşümlerinin izlerini süren önemli bir etnografik araştırmanın bildirimidir. Aynı

7 Yazar burada, sporda üçleme, üst üste üç sayı yapma anlamına gelen *hat-trick* kelimesini kullanmaktadır (ç.n.).

8 Türkçe baskının altbaşlığının kısmen farklı bir vurgu taşıdığını dikkate alınır. Bkz. Tuğal (2010).

zamanda hegemonya siyasetini ve “Türkiye’de sekülerist hegemonyanın tesisini”, İslami muhalefet ve onun düzenle bütünleşmesinin izini sürerken, ekonomi, devlet ve sivil toplumu birbirleriyle bağlantılandırarak, kuramsallaştırmak bakımından sunulan önemli bir katkıdır (Tuğal, 2009: 33). Böylece Tuğal, özgün etnografik fikirler sağlayarak ve kuramsal yeniden kavramsallaştırmalar teşvik ederek okuyucuları zorlayan cesur bir girişimde bulunmaktadır. Ne var ki önerilen kuramsal revizyonların başarısı ve hegemonyanın yeniden tanımlanmasının ikna edicilik derecesi gibi önemli sebeplerden ötürü, hemfikir olunamayacak çok nokta vardır. Bu değerlendirme makalesindeki argümanım, *Pasif Devrim: İslami Muhalefetin Düzenle Bütünleşmesi* kitabının zenginliğine odaklanmak amacıyla, dört ana bölüme ayrılmaktadır. İlk kısımda amacım kitabı Sosyolojik Marksizm olarak bilinen literatürün genel bir görünümü içine yerleştirmektir. Başlıca savunucularından biri olan Michael Burawoy’dan alıntılacak olursam: “Sosyolojik Marksizmin temel tezi, esasen devlet ve ekonomi arasında konumlanan ‘toplum’un dinamizminin, gelişmiş kapitalizmin dayanıklılığı ve aşılması için bir anahtar teşkil ediyor olmasıdır” (Burawoy, 2003: 194). Tuğal, hegemonya teorisini revize ederken benzer bir biçimde şunu ileri sürmektedir: “siyasal toplum, sivil toplum ve devlet *arasında* temel bir köprüdür, onları birbirine bağlayan projeyi kurar ve yayar” (Tuğal, 2009: 270n.15, vurgu eklenmiştir). Bu nedenle siyasal toplum, onun sivil toplum ve devletle etkileşimini tahlil etmeye girişen hegemonyaya ilişkin çalışmalarda “kayıp halka”yı oluşturan siyasal partilerin, toplumsal hareketlerin ve liderlik biçimlerinin bir аренası olarak belirlenmektedir. Etkileşim halindeki bu alanların konumunu teyit ederken Tuğal şunu ifade etmekte: “siyasal toplumun gelişim biçimi ve sivil toplum, ekonomi ve devletle etkileşim yolu, toplumsal istikrar ve değişim üzerinde bir dizi etkiye sahiptir” (Tuğal, 2009: 262). Bu, siyasal toplum, sivil toplum ve devlet arasındaki etkileşimi her daim ve halihazırda *ayrı* ve sonrasında birleşen alanlar olarak ortaya koyan, hegemonya kuramının esaslı ve oldukça belirgin bir revizyonunu oluşturmaktadır. İddiam şu ki, hegemonyanın bu revizyonu ve onun siyasal toplum, sivil toplum ve devleti yeniden tanımlaması, “ontolojik dışsallık” ilişkisi olarak nitelendirdiğim bu alanları içerdüğinden son derece problemlidir. Bu siyasal toplum, sivil toplum ve devleti her daim ve halihazırda *ayrı* ve sonrasında etkileşen alanlar olarak saymak anlamına gelmektedir. Sosyolojik Marksizmin bir karakteristiği olarak ontolojik dışsallığa olan bu bağlılık, hegemonya revizyonuna damgasını vurmakta ve önemli sonuçlar doğuracak şekilde, Gramsci’nin devlet alanı keşfinin özünün temel bir yanlış anlamasına değilse de, yanlış bir okumasına yol açmaktadır. Tuğal’ın kitabının hegemonya analizinin temel bir revizyonu olarak sunulduğu düşünülürse, teorik çerçevenin başarısı bakımından risk altında olan çok şey olduğu söylenebilir. Dolayısıyla ilk bölümde, hegemonyanın revizyonu üzerine tezleri incelemek, *Pasif Devrim: İslami Muhalefetin Düzenle Bütünleşmesi*’nin merkezindeki temel çelişkileri açığa çıkaracak; genel Sosyolojik Marksizm proje-

si içindeki sınırlılıklara da potansiyel olarak ışık tutabilecektir. İkinci bölümün odak noktası, hegemonya ve pasif devrim arasındaki ilişkiyi daha iyi netleştirmek için, benim Gramsci okumamı sunmama kaymaktadır. Burada temel meselem, Tuğal'ın bir hegemonya okumasını ve onun pasif devrimle bağlantı ve farklılaşma noktalarını etraflıca tetkik etmeye oldukça nadir fırsat sunmasıdır. Daha isabetli bir şekilde, Tuğal'ın hegemonya ve pasif devrim üzerine incelemesi, geniş ölçüde metinsel angajman ve yorumlamaya ilişkin netlikten yoksundur. Doğrusu, hegemonyanın “daha iyi bir kavramsallaştırması”nı (Tuğal, 2009: 24) önerme iddiasını cesurca sürdüren bir kitap adına, *Hapishane Defterleri*'ne doğrudan metinsel referans yokluğu hayal kırıklığına uğrattıcıdır. İddia edeceğim üzere, Gramsci'yle olan bu çarpıcı doğrudan angajman yokluğunun önemli siyasal sonuçları mevcuttur. Esas itibarıyla bu bölümde, Gramsci'nin “bütüncül devlet” kuramının bereketini ve bunun devlet kuramı, hegemonya ve pasif devrim tartışmalarına getireceği zenginliği incelerken, hayal kırıklığı duygusu devam etmektedir. “Bütüncül devlet” fikri, takip edildiğinde, Sosyolojik Marksizmi ayırt eden ontolojik dışsallığı aşmak için belirgin bir yol sağlamaktadır. Üçüncü bölümde, devlet mekânını ve pasif devrimin mekânsal boyutunun inşasının gerektirdiği pratik ve deneyimleri nasıl anlamak gerektiği üzerine, Tuğal ile verimli bir buluşma noktası bulunabilmektedir. Mekânın üretiminin değişen anlamı ve modern devletin asli rolü, pasif devrimin mantığı üzerine olan bu çalışmanın en değerli niteliklerinden birisi olarak su yüzüne çıkarılmaktadır. Son olarak dördüncü ve son bölümlerdeki odağımı kuramın konumlandırılmışlığını ve etnografin rolünü değerlendirmek oluşturmaktadır. Bu konuların, beliren egemen-karşıtı pratiklerin alternatif açıklamalarını ve ütopyacı bakışın yeni mekânlarının analizini ortaya koyma ihtiyacını ileri sürmenin de önemini artırdığı iddia edilmektedir. Bu nitelikler, hegemonyanın yeniden düzenlenişi ve sermaye birikiminin zamansal-mekânsal bağlamının pasif devrim koşullarıyla yeniden şekillenşi üzerine yapılan herhangi bir açıklamaya eşlik etmelidir.

Sosyolojik Marksizm ve Düşünsel Bilim

Daha önce de işaret edildiği gibi Sosyolojik Marksizmin en merkezi önkabullerinden birisi, sivil toplumun devlet ve ekonomi ile yan yana fakat onlardan ayrı şekilde var olduğudur. Bu nedenle Sosyolojik Marksizmin bir amacı, kapitalizmde sivil toplumun tamamlayıcı bir analizine girişmek ve devlet, ekonomi ve sivil toplum arası karşılıklı ilişkilerin izini sürmektir. Daha belirgin olarak dört özellik Sosyolojik Marksizmi betimler: (1) sivil toplum zamansal olarak belirsiz bir kavram değil geç 19. yüzyıl Avrupa kapitalizminin özgül tarihsel bir ürünüdür; (2) sivil toplum akışkan, kendiliğinden olan bir değer mutabakatına asılı, otonom bir alan değildir. Devlet ve sivil toplum arası ilişkilere odaklanma bu yüzdendir: “toplumun kendi başına bir bütünlüğe ve tutarlılığa sahip olduğunu varsaymak yanlış olacaktır”; (3) sivil toplum hem kapitalizmi istikrarlı hale getirmede rol oynar hem de

kapitalizmi aşmak için bir alan sağlar; ve (4) sivil toplumda, kapitalizme meydan okumada “eleştiri silahları” sağlayan, faydacılığa ve totaliterizme yönelik hakim bir antipati mevcuttur (Burawoy, 2003: 199-200). Birbirini izleyen tarihsel dönemlerin bir analizi boyunca Sosyolojik Marksizm, özellikle sivil toplumun devlet ve ekonomi ile olan sınırlarını inceleyerek, “toplum”un kapitalizmle olan bağlantısı üzerine bir perspektif geliştirmektedir. Genel olarak, “kapitalizmde ‘toplum’ün ekonomi ve devlet arasında belirli bir kurumsal mekân işgal ettiği” (Burawoy, 2003: 198) iddia edilerek Sosyolojik Marksizm için bir gündem oluşturulmaktadır.

Fakat bu devlet-sivil toplum ilişkileri anlayışının merkezinde, belirli bir sınıf sömürüsü biçimi olarak, bir kapitalizm teorisi de yer almaktadır. Toplumsal üretim ilişkilerine dayanan, sömürü-merkezli ve ilişkisel bir sınıf kavramı sunulmakta ve çağdaş toplum analizi vasıtasıyla yansıtılmaktadır (Wright, 2005: 5, 30). Sınıf ilişkileri ve kapitalist formların yeniden üretim ve dönüşümünü çevreleyen dinamikler, böylelikle Sosyolojik Marksizmin temelini oluşturmaktadır. Michael Burawoy ve Erik Olin Wright için temel çaba, kapitalizmin çelişkili toplumsal yeniden üretimini oluşturan sınıf pratiklerinin bir repertuarını detaylandırmaktır. Bu, kapitalizmin çelişkili yeniden üretiminin tahliline sebebiyet vermektedir: (1) sınıf ilişkilerinin toplumsal yeniden üretimini sağlamak için aktif kurumsal düzenlemelere olan devamlı ihtiyaç, ve bunun rıza ve zorun gündelik hayat pratikleriyle hangi yollarla eklemlendiğini ve çeşitli aygıtların (devlet, medya, eğitim) sınıf yapılarının istikrarına katılım yollarını anlamayı gerektirmesi; (2) sınıf ilişkilerinin toplumsal yeniden üretiminin doğası gereği dengesiz ve problemlili olduğu göz önünde tutulduğunda, kapitalist gelişmenin uyumlayıcı strateji ve kurumlarının zamanla nasıl aşılabileceği; ve (3) sermayedar sınıfın temel çıkarlarını korumak amacıyla, kapitalist toplumsal yeniden üretim kurumlarının periyodik olarak, özellikle kriz zamanlarında, yenilenme eğiliminde olacak olmasına aracılık eden süreçler. Gerçek mekanizmaları tespit eden bu tezler, Sosyolojik Marksizmin gündemini sabitleyen “temel çerçeve”yi oluşturur (Burawoy ve Wright, 2001: 474-7). Dikkat çekici şekilde, “görece parçalı bir biçimde de olsa bir Sosyolojik Marksizmin temellerini sağlayan” –kendi imzası haline gelen hegemonya kavramı, devlet ve sivil toplum anlayışı, ideoloji ve aydınlar teorisi, ortak duyu ve sağduyu kuramları, sınıf çatışmasını mevzi ve manevra savaşı olarak yeniden kavramsallaştırması, geliştirmiş olduğu şimdilerde etkili olan pasif devrim kavramı, siyasal parti ve sendikaları ele alış biçimi, ve Faşizm, Fordizm ve Sovyet Komünizmi üzerine karşılaştırmalı sosyolojisi ile– Gramsci’nin entelektüel figürüdür (Burawoy ve Wright, 2001: 462n.9).

Sosyolojik Marksizmin bir başka ayırt edici özelliği de “gerçekte varolan” devlet-sivil toplum ilişki komplekslerinin izini sürmede kullanılabilecek düşününsel bir bilim modeli geliştirmesidir. Michael Burawoy, pozitivist sosyal bilimden ayrılarak, geniş tarihsel kalıpların etnografik yerel süreçlerdeki gömülülük ile bir arada incelemesine imkân veren, açıklayıcı ve yorumlayıcı pratiklerin alternatif eleştirel

bir kuramına öncü bir katkı yapmıştır. Bu düşünümsel bilim modeli, araştırmacıyı araştırma bağlamı içinde bir katılımcı gözlemci olarak konumlandıran, “genişletilmiş vaka yöntemi” olarak bilinmektedir (Burawoy, 1998). Çatışmayı “çözülmesi” gereken “problemler” cinsinden kavrayan pozitivist bir siyaset anlayışı ile bu model arasında karşıtlık kurulabilir. Marksist açıdan çatışma, “‘çözülmesi’ gereken ‘problemler’ meselesi değil, kendisini meydana getiren koşulların bütüncül bir dönüşümü ile son verilebilecek olan bir tahakküm ve tabi olma durumudur” (Miliband, 1977: 17). Toplumsal iktidar ilişkilerinin idamesi ile problem çözme şeklindeki bir meşguliyetten (veya araçsal bilgidен) ziyade, eleştirel teori, hakim dünya düzeninin sorgulanmasına (veya düşünümsel bilgiye) dikkat çeker (Burawoy, 2005: 11). Eleştirel teori “kurumları, iktidar ilişkilerini ve toplumsal ilişkileri verili olarak almaz, onları kökenleri ve değişim sürecinde olup olmayabilecekleri ile ilişkilendirilerek sorgular” (Cox, 1981: 129). Burawoy için, özellikle eleştirel teorinin refleksif biçimi dört tekniğe odaklanır: (1) müdahale: kuram toplumsal dünyanın bir bileşeni ve kendisiyle diyalog halinde olarak kavranır; (2) süreç: tek bir vakanın çoklu deneyimlerinin toplanmasına ve daha geniş toplumsal süreçler içinde birleştirilmesine dayanır; (3) yapılaşma: etnografik bir mahale etki eden toplumsal güçleri tarif etmek için yakın zaman toplumsal süreçlerin ötesine geçme; ve (4) yeniden kurma: deneyimlerin özgüllüğünü, kuramı şekillendirmek için, belirli bir vakanın yapmış olabileceği katkıyı üretken bir biçimde tanımaya devam ederek, vurgulama. “Genişletilmiş vaka yöntemi refleksif bilimi etnografiye, geneli tek olandan çıkarmak, ‘mikro’dan ‘makro’ya doğru hareket etmek ve bugünü geçmişe bağlamak, amacı ile uygular” (Burawoy, 1998: 5, 14-16). Ayrıca, genişletilmiş vaka yöntemi ile ilgili özel olarak dikkat çekici olan şey, *ayrı* vakaları, evrensel bir yasaya indirgenmiş biçimde, nedensel olarak birleştiren değil, vakaları *içsel* olarak daha geniş toplumsal belirlemeler içinde birbiriyle bağlayan, bir karşılaştırmalı stratejiyi teşvik etmesidir.

Bu, yöntemsel konudan uzaklaşmanın nedeni, Tuğal’ın İstanbul’daki Sultanbeyli etnografisinde genişletilmiş vaka yönteminin benimsenmesine alkış tutmaktır. İstanbul’da *gecekondu*ların *apartman*lara (orta sınıf apartmanlarına) dönüşmesi olgusu, “üçüncü dünya” metropolünün küreselleşmesine karşı büyük ilgi uyandıran bir şey olmuştur (bkz. Keyder ve Öncü, 1994). 1955-1965 arası Anadolu’lu göçmenler Ankara ve İstanbul’da, *gecekondu* adı verilen varoşlarda, varoş nüfusunu toplam kent nüfusunun yüzde 5’inden (250,000 kişi) yüzde 23’üne (2,2 milyon) çıkararak, toplanmışlardır (Davis, 2006: 57). Sultanbeyli bu çerçevede, Kürt yerleşimcilerin yüksek yoğunlukta olduğu neoliberal kentleşme deneyiminden geçen bir gecekondu mahallesi olarak, kendine has bir kentsel-mekânsal konuma sahiptir (ayrıca bkz. Tuğal, 2008). Sultanbeyli’nin genişletilmiş vaka yöntemiyle ve kuramsal varsayımları yeniden inşa etmek amacıyla, benzersizliğini ortaya çıkararak bir etnografik analizini gerçekleştirmenin mükemmel meziyetleri oldukça takdire şayandır (Tuğal, 2009: 12-13). Kentin mekânsal formu üzerine olan (farklı toplumsal

ilişkileri, İslamcılığın sınıf ilişkilerini, yeniden üretici çalışma biçimlerini, toplumsal cinsiyet ilişkilerini, ve bilinç, mimari sembolizm ve alternatif yaşam biçimleri ifadelerini kapsayan) bu mücadelelere ilişkin analizin derinliği ileride aktarılacaktır. Şu anki tartışma için daha yakın bir sorgulamayı gerektiren, bu kapsamlı inceleme yazısının da merkezinde olan mesele, Sosyolojik Marksizm’de sivil toplum üzerine olan görüşler dizisi ve özellikle, bunların kitaptaki İslami mobilizasyon kavramsallaştırmasında ne şekilde ortaya konulmuştur.

Sosyolojik Marksizmin varsayımları içerisinde, Gramsci’nin “çok önemli, teorik atılımı”nın, bilhassa sivil toplum ve onun geniş devletle (*expansive state*) olan bağlantılarını irdeleyerek, kapitalizmi dönemleştirmesi olduğu yönündeki basiretli teşhis yer almaktadır (Burawoy, 2003: 211). Gerçekten de, Gramsci’nin devlet ve sivil toplum üzerine görüşleri içerisinde, *Hapishane Defterleri*’nde belirgin olarak, hepsi “modern dünya”nın göstergeleri olarak belirtilen, devlet örgütlenmesi yapılarının genişlemesi, sivil toplumdaki örgüt kompleksleri, sendika ve parti örgütsel biçimlerinin rolü ve parlamenterizmin genişlemesi üzerine bir odaklanma mevcuttur (Gramsci, 1971: 220, Q13§27).⁹ “1870’den sonraki dönemde, Avrupa’nın sömürgeci yayılımı ile bütün bu unsurlar değişiyor” diye yazmaktadır Gramsci: “devletin iç ve uluslararası örgütsel ilişkileri daha karmaşık ve yoğun hale geliyor” (Gramsci, 1971: 243: Q13§7). Zira Gramsci’nin devlet-sivil toplum ilişkileri üzerine olan yazılarında, sivil toplum oluşumunun kökenleri ve onun modern devletin yayılma ve genişlemesiyle olan bağlantıları sorusundan *kaçındığını* iddia etmek bir gözden kaçırma olacaktır. Buna rağmen Burawoy, Gramsci’nin özgül sivil toplum fikrinin, “sivil toplumun doğuşuna, neden bazı uluslarda ortaya çıkabilirken bazılarında çıkmadığına ilişkin sınırlı bir kavrayışa sahip olduğunu” ve “Gramsci’nin şaşırtıcı biçimde onun kökenine ilişkin söyleyecek çok az şeyi olduğunu” ifade etmiştir (Burawoy, 2003: 213, 214). Halbuki bu varsayımın cüreti, Gramsci’nin *Hapishane Defterleri*’ndeki, karakteristik olmamakla birlikte açık ve özlü ve kendisi tarafından bir dereceye kadar temeli çürütülmüş olan, açıklamasından daha fazladır.

‘Kamuoyu’ olarak nitelendirilen şey siyasi hegemonyaya sıkı sıkıya bağlıdır; bir başka deyişle, o ‘sivil toplum’ ve ‘siyasal toplum’, rıza ve zor arasındaki temas noktasıdır. Devlet popüler olmayan bir eyleme girişmek istediğinde, gerekli olan kamuoyunu önceden yaratmaya başlar; yani, sivil toplumun belirli unsurlarını organize eder ve merkezileştirir. ‘Kamuoyu’nun tarihi: doğal olarak, kamuoyu unsurları her daim, Asyatik satraplıklarda dahi mevcut olageldi. Fakat bugün düşündüğümüz anlamda kamuoyu, mutlakiyetçi devletin çöküş arifesinde, yani, yeni burjuva sınıfın siyasal hegemonya ve iktidarı ele geçirme mücadelesine angaje olduğu dönem zarfında doğdu.

9 Burada, *Hapishane Defterleri*’ne atıfta bulunurken kullanılan özel bir standart takip ettiğimi belirtmeliyim. Okuyucunun belirli tanzimleri takip etmesine olanak vermek için, seçilmiş antolojilere referans vermenin yanında, tüm alıntılar defter numarası (Q) ve bölüm (S) takip etmektedir. Kullanılan uyum tablosu Marcus Green tarafından derlenmiştir ve Uluslararası Gramsci Topluluğu’nun internet sitesinde erişilebilir durumdadır, <http://www.internationalgramscisociety.org>.

Kamuoyu kamunun, muhalif olabilen, siyasal iradesinin siyasal içeriğidir; bu nedenle, kamuoyu organlarının - gazeteler, siyasal partiler, parlamento - tekeli için bir mücadele söz konusudur. Yalnızca tek bir güç, muhalifleri bireye ve birbirinden ayrılmış toz zerrelere indirirken, kamuoyunu ve bu nedenle de ulusun siyasal iradesini, biçimlendirsın diye (Gramsci, 2007: 213, Q7§83).¹⁰

Bu, modern devlet üzerine hiçbir zaman tamamlanmamış veya başarılmamış ilave düşüncelerin kısa özetleri olarak yazılmış olan yalıtılmış bir yorum, bir fragman değildir. Aksine 1930-1931'de yazılmış olan bu notta, sadece modern devletin doğuşunun değil fakat aynı zamanda sivil toplum içindeki sınıf iktidarı bağıntılarının takibinin de derinlikli bir tanınması vardır. Tüm *Hapishane Defterleri* boyunca işleyen, önde gelen motiflerden birini, devlet-sivil toplum ilişkileri ekseninde kullanılan, hegemonyanın *toplumsal kökenine* ilişkin bir kavrayışı, bu nedenle su yüzüne çıkarmaktadır. Bu, yine 7 Eylül 1931 gibi erken bir tarihte, Gramsci'nin baldızı Tatiana Schuchr'a yazdığı hapishane mektuplarından birinde dikkat çekici hale gelmektedir.

Çalışmam... genellikle siyasal toplum ve sivil toplum arasındaki denge (veya özel örgütler olarak bilinen, kilise, sendikalar, okullar vb. yoluyla uygulanan, bir toplumsal grubun tüm ulusal toplum üzerindeki hegemonyası) olarak değil de, siyasal toplum (veya halk kitlesine, belirli bir zamanda üretim şekli ve ekonomiyle uyumlu olarak biçim vermek anlamında diktatörlük, baskıcı aygıt) olarak anlaşılan devlet kavramının belirli tanımlarına varmaktadır (Gramsci, 1994: 67).

8. defterde, yaklaşık olarak aynı zamanda, devletin siyasal toplumdaki eylemlere indirgenmesi ve onlarla sınırlanması yanlış anlaşılmış “devlet tapınmacılığı” (*statolatry*) doktrini olarak reddedilmektedir:

Devletin belirli çağların dilinde ve kültüründe kendisini ortaya koyduğu iki biçimin, yani sivil toplum olarak ve siyasal toplum olarak, ‘kendi kendini yönetim’ olarak ve ‘resmi yönetim’ olarak devletin, dikkate alınmaması halinde analiz doğru olmayacaktır. ‘Devlet tapınmacılığı’, gündelik dilde devlet olarak adlandırılan, yaygın şekilde tüm devlet olarak anlaşılan, ve devlet yaşamının formuna tekabül eden, ‘resmi yönetim’e veya siyasal topluma karşı belirli bir tutumu kapsayan bir terimdir... Bazı toplumsal gruplar otonom devlet yaşamına, öncesinde kendi başlarına geniş bir bağımsız kültürel ve ahlaki gelişim dönemi geçirmeden, erişebilmişlerdir (bu ortaçağ toplumunda ve mutlakiyetçi rejimler altında imtiyazlı mülklerin ve rütbelerin yasal varlığı yoluyla mümkün kılınmaktaydı); bu tip toplumsal gruplar için bir devlet tapınmacılığı dönemi gereklidir ve doğrusu uygundur. Böylesi bir ‘devlet tapınmacılığı’, ‘devlet yaşamı’nın veya en azından, otonom bir devlet yaşamının devreye girişinin ve, tarihsel ola-

10 Gramsci'nin siyasal modernite ve feodal kriz, tarımsal sınıf yapıları ve belirli toplumsal mülkiyet ilişkilerinin doğuşu açısından kapitalizmin kökenleri konularında kuramsallaştırması üzerine daha fazla bilgi için, bakınız Morton (2005) ve Morton (2007: Bölüm 3). Kendi kitabım *Gramsci'yi Çözümlemek: Küresel Ekonomide Hegemonya ve Pasif Devrim* Türkçe'ye çevrilmiştir, bakınız Morton (2011b).

rak bağımsız devlet yaşamının yükselişinden önce oluşturulamayacak olan, bir ‘sivil toplum’ yaratımının, normal biçiminden başka bir şey değildir. Yine de, bu tip ‘devlet tapınmacılığı’ kendisine terk edilmemelidir, hepsinden önemlisi, teorik fanatizm haline gelmemeli veya ‘süreğen’ olarak görülmemelidir (Gramsci, 2007: 310, Q8§130).

O halde aşikâr olan, farklı devlet biçimlerinin tarihselleştirilmesi üzerine doğmakta olan bir vurgu veya modern devletin kökenlerinin bir dönemlendirmesidir. Ayrıca, “devlet”e karşı ayrı bir alan olarak değil fakat “siyasal toplum”la diyalektik bir birlik içinde olan bir unsur biçiminde, üretken bir sivil toplum anlayışı mevcuttur. Bu “modern seküler devletin temelinde”, devletin kurucu unsurları arası bir kimlik yaratmak ve birleştirmek değil, “devletin yalnızca hükümet aygıtı anlamına gelmediğini, aynı zamanda hegemonya veya sivil toplumun ‘özel’ aygıtına tekabül ettiğini” ifşa etmek yer almaktadır (Gramsci, 2007: 74-5, Q6§87; 108, Q6§137). “Devlet tapınmacılığını” aşmada bu, meşhur biçimde şöyle işlenegelmektedir: “Devlet= siyasal toplum + sivil toplum, bir başka deyişle zor zırhıyla korunan hegemonya” (Gramsci, 2007: 75, Q6§88). O halde, cevaplanmayı bekleyen soru şudur: Bu klasik pasaj (*locus classicus*), Tuğal’ın kitabında belirgin olan “hegemonya temelli perspektif” ve alternatif siyasal eklemlenme kavramsallaştırması içerisinde ne anlama geliyor?

Doğrusu, eleştirel biçimde, bu türden bir angajmanın çok az ortada olduğu iddia edilebilir. Tuğal kendi terimlemelerine, devlet ve sivil toplum arası ilişkilerin Gramsci’nin hegemonya teorisinden “daha iyi bir kavramsallaştırmasını” sunacağını cesurca iddia ettiği bir “hegemonya temelli perspektif” geliştirmekte. Bu revizyon hegemonyayı, (1) tahakküm ve eşitsizlik için; (2) gündelik yaşam, mekân ve ekonominin belli otorite kalıplarıyla özel bir eklemlenmesi yoluyla; (3) belirli bir liderlik altında; (4) bu liderlik uyumsuzluklardan birlik oluşturuyor iken, rızanın örgütlenmesi olarak tanımlamakta (Tuğal, 2009: 24). Tuğal’da devlet ve sivil toplumu “bağlayan” alan, siyasal toplum olarak belirlenmekte. Özel olarak kendisine atıfta bulunacak olursak: “Ben ‘siyasal toplumu’, toplumun, devlet politikalarını şekillendirmek ve ayrıca devlet ve siyasal birliğin doğasını belirlemek için, örgütlenmediği alan olarak tanımlıyorum” (Tuğal, 2009: 25). Daha açık şekilde, “[s]iyasal toplum, sivil toplum ve devlet arasında temel bir köprüdür, zira onları birleştiren projeyi kurar ve yayar” (Tuğal, 2009: 270n.15). Bu hegemonya temelli siyaset teorisinin Gramsci’nin ötesine geçtiğini iddia ederken Tuğal, şunu ileri sürmekte: “siyasal toplum (1) yerel ve yerel-dışı liderlik ve otorite figürlerini ve (2) insanların siyasal olanla deneyim ve temasını kuran, hayali siyasal organları, aidiyet ve kolektiviteleri şekillendiren, kontrol eden, ve düzenleyen bir örgütler (temel olarak siyasal partiler ve diğer sosyo-politik hareket kuruluşları) kümesidir. Siyasal toplum insanları devlete entegre eden ve onları vatandaşlar yapandır” (Tuğal, 2009: 25). Böylece siyasal toplum, liderlik, otorite ve birlik inşası biçimleri yoluyla, sivil toplum bölümlerine

ayrılmış olmaktadır. “Siyasal toplum, sivil toplumu devlete, liderlik, otorite, yapılar ve siyasal birliğin tasavvuru ve uygulanması yoluyla bağlar” (Tuğal, 2009: 26). Ontolojik olarak imtiyazlı olan kategori, sivil toplum ve devlet arasındaki “kayıp halka” olarak ortaya konan *siyasal toplumun* toplumsal şekillenişidir. Siyasal toplum, -gündelik yaşam pratikleri alanı ve mekânın toplumsal olarak üretildiği bir mevzi ve ekonomik ilişkilerin bağlamı olan sivil toplumla, daha sonraki etkileşimleri nedeniyle ön planda tutulan- siyasal partilerin, toplumsal hareketlerin ve siyasal liderliğin alanıdır (Tuğal, 2009: 262). Tuğal’ın çalışmasında devlet-toplum ilişkilerinin diyalektik birliğini anlamak yerine, ontolojik olarak verili bir kategori olarak siyasal topluma bir imtiyaz tanıma ve sonrasında onun sivil toplum, devlet ve ekonomiyle etkileşimine bir odaklanma söz konusudur. Böylelikle yukarıda Gramsci’nin klasik pasajıyla (*locus classicus*) değinilen, devlet üzerine kısa ve öz teorik ifadesi, parça parça birbirinden ayrılmaktadır. Tuğal’ın müdahalesi temelinde bu ifade “hegemonya = siyasal toplum + sivil toplum + devlet + ekonomi” haline gelerek, bu çeşitli etkileşim biçimlerine açıklama getirmek için farklı kılınabilmektedir. Sonuç olarak bize şu söylenmektedir: “bir pasif devrim olasılığını, siyasal toplum, sivil toplum, ekonomi ve devlet arası etkileşimlerin bir analizi bağlamına yerleştirmek bize”, hüküm süren bir hegemonya projesindeki “değişim rotaları hakkında bilgi verebilir” (Tuğal, 2009: 263).

Problem şu ki, eksiklikleri göstermeden veya bu kavramsallaştırmanın hangi kriterlere göre bir bakıma “daha iyi” olduğunu net bir şekilde ortaya koymadan, bunun, Gramsci’nin devlet ve hegemonya üzerine olan temel düşüncelerinden nasıl ayrıldığını kavramak hayli güçleşmektedir. Tutarlılık, uyumluluk, etraflılık veya kapsam bakımından, “daha iyi olan bu kavramsallaştırmayı” oluşturmak için epistemolojik kriterler nelerdir? Eğer, kendi değer ve kavrayışlarımızın temelini oluşturan teoriden uzak duramayacağımız kabul edilirse, net bir “daha iyi” teori fikrinin kurulması çok da kolay olmaz. Daha tartışmalı şekilde, aslında bu hegemonya revizyonu eski hegemonya dinamiklerinin bir yeniden sunumundan öteye geçmiyor olarak görülebilir. Fakat temel farklılık, teorik matrisin, hegemonya temelli mücadelenin ayrı ve sonradan birleşen biçimde gösterilen kurucu koşullarını, daha parçalı bir şekilde sunmasıdır. Bu devlet kuramlaşmasıyla ilgili sorun, onun ontolojik dışallığa veya devlet ve sivil toplum arasındaki ilişkiye içkin olarak gördüğü ayrılık unsuruna olan bağlılığıdır. Bu nokta iki başka açıdan daha eleştirilebilir.

İlk olarak Tuğal Gramsci’yle, yani bu Marksist düşünür ve uygulayıcının metinsel teori ve bağlamsal pratiğiyle, doğrudan angajman yokluğu ve hem de onun mirası etrafındaki açıklama, tartışma ve çekişmeli yorumları ihmalinden dolayı yerinde bir şekilde suçlanabilir. Açıkça söylemek gerekirse, bir Gramsci *okuması* sunulması veya geliştirilmesi söz konusu değildir. Tüm çabalarıma rağmen, bütün kitap boyunca, *Hapishane Defterleri*’ne yapılan tek bir doğrudan sayfa numaralandırılmış metinsel referans bulamadım! Tek bir özel alıntı, ortaya konmuş ve

başvurulmuş tek bir genel sayfa aralığı yok. Bu, sadece İslami mobilizasyon üzerine özgün görüşler için değil fakat aynı zamanda yenilikçi bir teorik yeniden inşa ortaya koyma iddiasında olan bir monografi için de önemlidir. Nihayetinde *Pasif Devrim*, Antonio Gramsci'nin adını verdiği etkileyici bir kavram olan pasif devrime doğrudan dönüş yapmaktadır. Böyleyken muhakkak daha fazla doğrudan metinsel angajman beklenmez mi? O halde mesele şudur ki, yorumsal hatalardan veya açık tahriften sakınmak konusunda başarısız olan, *vekaleten* bir yorum yapılmakta.¹¹ Burawoy'un kendisinin Sosyolojik Marksizmi geliştirirken önceden uyardığı gibi: "Gramsci'nin yazıları çok sık... kadvralar gibi tahrip edildi - en önemli kısımları anlam veren zarlarından söküldü ve hastalıklı teorilere nakledildi" (Burawoy, 2003: 201). Yorumlayıcı tartışmaların ihmalı ve Gramsci'yi tarihselleştirme ihtiyacı, başka yerlerde detaylı olarak geliştirdiğim gibi (Morton, 2007; Morton 2011b), içkin bir okumanın zenginliğinin de kaçırılmış olduğu anlamına gelmektedir. Bu, metinlerin, özsel anlamlarını ortaya çıkarmaya dayanan temsili bir yorumunu sürdürmek yerine, onların parçalı ve açık doğasını kabul etmek demektir. Sonuç olarak yazar, metin ve bağlam arası ilişkilere yoğunlaşan bir amaca hizmet eden bazı unsurların metne içkin olduğunu ve değişen "somut tarih alanıyla" (Gramsci 1971: 450, Q11§28) ilişkilendirilmesi gerektiğini kabul ederken, yorumsal titizlik ve kesinliğe sadık kalan bir okuma geliştirilebilir. Fakat, ne çeşit bir okuma (eğer varsa) geliştirildiğine dair netlik olmaksızın, Tuğal'ın iddialarının güçlülüğü, Gramsci'de belirgin olduğu iddia edilen zayıflığın doğruluğu, veya "daha iyi" hegemonya kavramsallaştırması tarafından sunulan erdemler konusunda, tatmin olunamamakta. Buna karşın, Joseph Buttigieg, *devletin* karşısında duran az çok *ayrı* bir oluşum biçiminde bir sivil toplum tanımı geliştirenleri haklı olarak kınamaktadır (Buttigieg, 2005: 41-2). Onun görüşüyle kesişerek söylenebilir ki, böylesi bir varsayıma yaslanmak bir *yanlış okuma*, indirgemeci bir yanlış anlama ve Gramsci'nin devlet yönetsel keşfinin temel unsurunu kavrayamayış üretecektir. Literatür sıklıkla Gramsci'yi, bir şekilde devlet ve ekonomik alandan ayrı ve onların karşısında bulunan sivil toplum alanı üzerine aykırı temel tezlerle destek olmaya çağırırken, devlet ve sivil toplum konusunda onu yanlış yorumlamaktadır (ayrıca bkz. Kumar, 1993; Wood, 1990). Bu Tuğal'ın, hegemonyanın, sivil toplum, devlet ve ekonomiyle etkileşen "kayıp halka" olan siyasal toplum yoluyla kurulumuna odaklanarak, "siyaseti geri getirmek" yönündeki çabasına kesin olarak uygulanabilir. Son olarak, Buttigieg'le uyuşacak şekilde, bu devlet - sivil toplum ayrılığı fikri, aynı zamanda, "iktidar işleyişlerinin ve tam da mücadele edilmesi muhtemel olarak istenen güçlerin dirençliliğinin, siyasal olarak engelleyici yanlış tanımlarına neden olur" (Buttigieg, 2005: 36-7). Gramsci'nin, doğrudan Tuğal'ın kitabına seslenen şekilde ortaya koyduğu gibi, "siyasette hata, devletin doğasının (tam manasıyla: diktatörlük + hegemonya) yanlış anlaşılmasından kaynaklanır", bu da,

11 Temel ifade Wood'dandır (1986: 55n.15).

“hasmın ve onun savaşçı örgütlenmesinin hafife alınmasıyla sonuçlanır” (Gramsci, 2007: 117, Q6§155). Meselenin önemi bu nedenle yabana atılamaz. Bu bir teorik kitap olmasa da Tuğal, bir teori yeniden inşa projesine girişmektedir ve bu tutkuyu gerçekleştirmek için teoriyle en azından ilişki kurmak gereklidir! *Pasif Devrim*’de belirgin olan, Gramsci’yle kurulan oldukça aşındırılmış ilişki, doğrusu *Hapishane Defterleri*’nin bir yanlış okumasını ve bu nedenle yanlış bilgilendirilmiş bir teorik matrisi üretmekte.

İkinci olarak, revize edilmiş hegemonya teorisi, Max Weber’in çalışmasının bir revizyonundaki çelişkili bir konumlandırılmışlığa da bağlanmakta. “Bu Weber revizyonu, otoriteyi ‘merkezsizleştirmeye’, otoriteyi hegemonya genel bağlamı içine yerleştirirken yerelliği vurgulamaya ve hükmedilenin aktörlüğünü analize entegre etmeye dayanacaktır” (Tuğal, 2009: 27). Hudutlarla ve yerelliklerle ilişkilenecek için, devlet oluşumu çalışmaları içinden Tuğal tarafından önerilen bir açıklama, Joel Migdal’ın “toplum-içinde-devlet” yaklaşımıdır (Tuğal, 2009: 271n.22; Migdal, 2001). Migdal’a göre, devletler ve toplumlar, karşılıklı angajman, inşa ve dönüşümün tekrarlamalı bir ilişkisi içindedir. Toplum içinde devlet yaklaşımı, içinde toplumsal organizasyonların bir karışımının (aileler, klanlar, çok uluslu örgütler, yerli işletmeler, kabileler, siyasal partiler, hami-himaye edilen ikilikleri), şahsi hayatta kalma ve iktidar için yarışma amacıyla mücadele ettiği, bir çatışmalı çevre varsaymaktadır. Devlet bu mücadele içine yerleşmekte ve toplumsal kontrolü idame ettirmek ve tahakküm koşulları yaratmak için rekabet etmektedir. Bu yüzden “kendi hayatta kalma stratejilerini Üçüncü Dünya köylü ve emekçileri nazarında kabul edilebilir kılmak için, devlet liderleri bir takım güçlü devlet aktörlerine ihtiyaç duymaktadırlar” (Migdal, 2001: 68). Böylelikle ağır basan bağlam, bir çatışma çevresi olmaktadır. Bunun içerisinde diğer devletler, büyük şirketler, uluslararası örgütler ve ulusaşırı aktörlerden oluşan bir dünya toplumsal sistemiyle etkileşim halinde iken, devletlerin kabiliyetlerinin yükseltilmesi gerekmektedir. “Devletin”, “güç kullanımı ve tehdidiyle damgalanan ve (1) bir toprak parçası üzerinde, bu toprak parçasına bağlanmış olan halkın bir temsili olan, tutarlı, kontrol eden bir örgüt imajıyla, ve (2) onun çeşitli parçalarının mevcut pratikleri ile şekillendirilen bir iktidar alanı” (Migdal, 2001: 15-16) olduğu öne sürülmektedir. İleri sürülen sav, devletin, çeşitli “parçalarını” ayırıp bu parçaları toplumsal alanla ilişkili biçimde inceleyerek, kavramsal olarak kurtarıldığı yönündedir. Bize bırakılan şey, devlet ve toplum arasındaki karşılıklı kurucu ilişkinin analizi yoluyla, “güçlü” ve “zayıf” devletleri nelerin teşkil ettiğinin sözüm ona daha incelikli bir kavrayışıdır (Migdal, 2001: 148).

“Weberci Marksizm” içindeki sözde tamamlayıcılıklara odaklanmak yönündeki dikkate değer girişimlere rağmen (Löwy, 1996), bu devlet kuramlaştırmasıyla ilgili bir dizi sorun mevcuttur. Öncelikle devletin kendisi, toplumla bir dışsallık ilişkisi içinde varolan, şeyleştirilmiş, ayrı bir kurumsal kategori olarak görülmekte. Devlet

ve toplum iki ayrı, fakat karşılıklı etkileşen, varlıklar olarak ele alınmakta. Bu, onların bitleştirilmesi ile sonuçlanmakta ve bu nedenle karmaşık özelliklerini belirsizleştirmekte. Böylelikle ontolojik dışsallık problemiyle bir kez daha karşı karşıya kalınmakta. En önemlisi, bu devlet teorileştirmesi tarafından, gerek Migdal gerekse de Tuğal ile ilişkili olarak, devlet (siyaset) ve sivil toplum (ekonomi) arasındaki içsel bağlar birbirinden ayırıştırılmakta. Başka bir yerde, Emrah Göker (2010) tarafından belirtildiği gibi, *Pasif Devrim*'deki belirgin sonuç, Türk siyaset bilimini çürüten "arkaik meta-kuramsal hastalık", yani sivil toplum *karşısında* devlet söylemi içine geri düşmektir. Bu, görünürdeki devlet ve ekonomi ayırımının, sorunsallaştırılamadığı veya daha kritik biçimde bir kapitalizm anlayışıyla ilişkilendirilemediği anlamına gelmektedir (Wood, 1995: 31-6). Daha vurgulu bir şekilde söylenecek olursa devleti, sınıf-ilişkili antagonizmaların ve sömürünün yeniden üretimine dayanan, kapitalist toplumsal ilişkilerin bir biçimi, toplumsal üretim ilişkilerinin bir vechesi olarak kavramak konusunda bir başarısızlık söz konusudur. Bu Sosyolojik Marksizmin ayırt edici özelliklerinden birisidir. Sınıf mücadelesi (sınıf-ilişkili mücadele) dahil olmak üzere egemenliğin değişen doğasına karışan toplumsal pratik ve kimliklerin dönüşümü, böylelikle, bir liberal çoğulcu rekabetçi alan içinde çözülmüş hale gelmektedir. Neticede, Herbert Marcuse'yle mutabık şekilde söylersek, Max Weber sanayileşme süreçlerini analiz etmiş olsa da bunlar kapitalizmin kendi yapısı içinde temellendirilmemiştir; öyle ki analizi, hakimiyetin biçimsel tahlili haline gelmiştir (Marcuse, 1965/1968: 210, 215). Sonuç olarak eksik olan, modern devlet oluşumu ve kapitalizm arasındaki içsel bağları tanıyabilecek daha ilişkisel bir yaklaşımdır. Bu şu anlama gelmektedir: "devlet egemenliğinin yapısal özgüllüğü, sivil toplumdan 'soyutlanma'sında yatar - bileşeni piyasanın özel alanı olan ve bu nedenle kapitalist üretim ilişkilerinden ayrılamayacak olan bir soyutlama" (Rosenberg, 1994: 123-4). Tuğal'ın, Türkiye'de sekülerist hegemonyanın kuruluşu üzerine olan çalışmasında, siyasal toplum + sivil toplum + devlet + ekonomi arasında yaptığı ayrımlar, bu nedenle, üretimdeki sınıf güdümlü iktidar ilişkilerinin odağına ışık tutamamakta – bu Sosyolojik Marksizmin açıklamalarına tutarlılık sağlayan temel bir özelliğidir. Bu bir sınıf indirgemeciliği pozisyonuna düşmek değildir. Bunun yerine, Tuğal'ın kitabında derdim Raymond Williams'ın çok eskiden dile getirdiği bir şeydedir: bütünlü, veya buna olumsuzluk da dahil edilebilir, ilgili argümanların çok kolay bir kabulüne yol açan, toplumsal niyetlerle ve belirli bir sınıfın tahakkümüyle ilgili gerçekleri dışarıda bırakan, determinizme yönelik bir antipati (Williams, 1980: 36) Gramsci'yi okumak, bu tip kaymalar için ve siyasal toplum, sivil toplum ve devlet üzerine bir odak belirlerken hiç de azımsanmayacak şekilde ontolojik dışsallığa bağlılığa maruz kalan sıkıntılı devlet-kuramsal konular bakımından, gerekli olan bir düzeltici olurdu. Yukarıdaki konuların hepsi eşit şekilde Tuğal'ın hegemonyanın konumu ve onun pasif devrimle temas ve ayrılma noktaları üzerine olan incelemesinde belirgindir. Şimdi ilgi daha detaylı bir biçimde buna dönecektir.

Gramsci'yi Yeniden Düşünmek: Hegemonya ve Pasif Devrim

Bu değerlendirme makalesinin amacı Gramsci tarafından ortaya atılan pasif devrimin mutlak bir incelemesini ve tüm çeşitli durumlarının tanımsal ifadelerini sunmak değildir.¹² Yine de koşul ve kavram üzerine karışıklığı önlemek için, temel bir kılavuz olarak birkaç aydınlatıcı açıklama yapmak gerekmektedir. Pasif devrim kavramının dizimi, sermayenin siyasi egemenliğini kurma girişimlerini ve devlet kurma süreçlerinin eşitsiz ve birleşik ekonomik gelişme koşulları içine gömülü olduğunu açıklar (bkz. Morton, 2007: 63-73; 2011b). Gramsci, “[k]apitalizm dünya çapında tarihsel bir fenomendir ve onun eşitsiz gelişimi”, “ayrı devletlerin aynı zamanda aynı ekonomik gelişme seviyesinde olamayacakları anlamına gelir” diye belirtir (Gramsci, 1977: 69) Buradaki tartışmada pasif devrim kavramı, hem “devrimci” kopuşa hem de toplumsal ilişkilerin restorasyonuna neden olan kapitalist gelişmenin, toplumsal ilişki unsurlarının ya kurumsallaştığı ve/veya genişlediği durumlar olarak özetlenebilir. Gramsci, devrimci ayaklanma sırasındaki tarihsel değişimin baltalanması sonucunda, toplumsal ilişkilerin *yeni formlardaki* kapitalist düzen içinde yeniden yapılandırılmasının ilerici yönlerini vurgulamaktadır. Ona göre, Fransız Devriminden (1789) sonra, orada ortaya çıkmakta olan burjuvazi “kendini, eksiksiz ve mükemmel bir toplumu organize etmek için gerekli ve yeterli olan tüm entelektüel ve ahlaki güçleri ile bütüncül ‘devlet’ olarak sunabilmişti” (Gramsci, 2007: 9, Q6\$10). Bu devlet kurma durumuna karşılık, diğer Avrupa ülkeleri eski feodal sınıfların yok edilmediği ancak devlet gücüyle siyasi rollerini sürdürdükleri bir pasif devrim sürecinden geçtiler.

Devrimci patlamaların yaşandığı özgün Fransız örneğinin aksine Modern Avrupa devletlerinin doğuşu birbiri ardına yaşanan reform dalgaları olarak [ilerledi]. ‘Birbirini takip eden bu dalgalar’ toplumsal mücadelelerin, aydınlanmış monarşi tarzı yukarıdan müdahalelerin ve ulusal savaşların bir birleşiminden oluştu... restorasyon, toplumsal mücadelelerin elverişli esnek çerçeveler bularak burjuvazinin, dramatik ayaklanmalar olmadan ve Fransız terör makinesi devreye girmeden, iktidarı ele geçirmesi için ilk politika oldu... Eski feodal sınıflar egemen pozisyonlarından ‘yöneten’ pozisyonuna indirilmiş, ancak bertaraf edilmemiş, ya da organik bir bütün olarak tasfiye edilmelerine yönelik hiçbir girişim olmamıştır (Gramsci, 1971: 115, Q10II\$61).

Ne eski ne de yeni sınıf güçleri hegemonik olamadıkları için pasif devrim durumunda kilitlenen bir devrim ve yenilenme diyalektiği söz konusudur (Buci-Glucksmann, 1980: 315). Gramsci’nin ifadesiyle “sorun”, “‘devrim/restorasyon’ diyalektiği içinde, devrimin mi yoksa restorasyonun mu hakim olacağını görmekti” (Gramsci,

12 Kendi çalışmam, kapsamlı bir şekilde pasif devrimin belli okumalarının üretilmesi üzerine denemeler ve bu kavramın modern devlet oluşturma sürecinin tarihsel sosyolojisini anlamak için geçerliliği ile angaje olmaktadır. Bu tarz çalışmalara aşık olmayan okuyucu için, diğerleri içinde, özellikle Morton (2007, 2010, 2011a; 2011b) işaret edilebilir. Bu tarz çalışmalarda önemli olan, değişik teorik ve ampirik angajman için geçerli olan pasif devrimi anlamak için yapılan çeşitli irdelemelerdir, ki bunlar sonuç olarak konu olan her bir özel örnekteki tartışmalar için tutarlı ve ortak temalar olsa da, ancak yine de yeni tanımsal ve yöntemsel noktalar ortaya atar.

1971: 219, Q13§27). Modern dünyayı şekillendiren pasif devrim örneklerindeki, hem devrim hem de restorasyonun çatışmaya dayalı çelişkilerine olan bu vurguyu korumak önemlidir (bkz. Riley and Desai, 2007). Daha açık şekilde, pasif devrim cansız, harf harfine pasif bir hareket tarzına işaret etmez. Pasif devrim süreci şiddetli ve vahşi olabilir; sonucu ise ne önceden belirlenmiştir ne de kaçınılmazdır.

Bu pasif devrim koordinatlarından bazıları, Türkiye’de hegemonyanın yeniden üretilmesindeki dinamikleri anlamak için nasıl geliştirilmekte? Tuğal mevcut hegemonyanın nasıl popüler kitlesel hareketlerin taleplerini, stratejilerini ve kurumlarını kendine kattığına değinmekte ve devrimci değişimin bu gibi durumlarda nasıl önlendiği üzerinde durmakta. Böylece Tuğal devrimci hareketlerin mevcut sistem içine dahil edilme sürecini bir “pasif devrim” olarak kabul etmekte. Tuğal’ın yazdığı şekliyle “Gramsci’ye göre (2009: 32), ‘Batı Avrupa ülkeleri 1815-1870 arasında pasif devrim yaşadılar. Bu dönüşümü temelde halk katılımı olmadan burjuvanın güçlenmesi ve aristokrasinin tamamıyla ortadan kaldırılmadan ekonomik imtiyazlarını kaybetmesi oluşturmaktadır’”dır. Bu açıklamaya rağmen, pasif devrimin bu okumasının hiçbir metinsel dayanağının veya ispatının bulunmaması tuhaf gözükmemekte. Şüphesiz, Tuğal “her ne kadar Gramsci, pasif devrim fikrinin temellerini attıysa da, bu konu üzerine birkaç sayfa dışında yazmamıştır” diye belirtmektedir (2009: 32). Ancak bu yaklaşım *Hapishane Defterleri*’ni okumak için tuhaf bir yöntem olarak gözükmemekte ve bu okuma Gramsci’nin siyaset teorisi ile yapılacak anlamlı her hangi bir angajmanla da ters düşmektedir. Asıl nokta, kesintili bir dizi sayfada bir konuya rastlamak, oturmak ve bu sayfaları okumak ve sonrasında diğerine geçmek değil; aksine *Hapishane Defterleri*’nin bütününe özümseyerek okumaktır. Tuğal Türkiye’de seküler hegemonyanın oluşmasının ve sonrasında İslam ve neo-liberalizmin pasif devrim olarak yeniden eklemlenmesinin izini sürerken, bu görüşün ağırlığı oldukça önem kazanmakta. Sorun, *Hapishane Defterleri* ile metinsel bir bağlantı yokluğunun bir sonucu olarak, hegemonya ve pasif devrimin anlamı ve birbiri ile ilişkisi üzerine hiç bir zaman açıklık getirilememesidir. Farklı evrelerde okuyucu, odaklanılan konunun “seküler hegemonya” ve İslamcı meydan okuma; “devlet-merkezli (*state-led*) hegemonyanın” oluşturulması ve Türkiye’nin İslamlaşması; MÜSİAD’ın hegemonyasının –Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği- devlet ve sivil toplumu entegre etmesindeki rolü; ve “kapitalist hegemonyanın” ve “neoliberal hegemonyanın” tamamlanmamışlığı yoluyla piyasa ilişkilerinin doğallaştırılması olduğu üzerine bilgilendirilmekte (Tuğal, 2009: 8, 36, 222, 230, 232). Ancak tarihsel gelişim ve hegemonya mücadelesi pasif devrim koşulları ile basitçe örtüşmekte mi? Bir toplumsal düzende hüküm sürebilecek olan hegemonyanın farklı varyasyonları veya iktidar eşliğindeki rıza ve zora dayalı araçlar arası kaymalar nasıl teşhis edilebilir? Hegemonyanın ve pasif devriminin inşası, yenilenmesi ve muhalefeti üzerine olan mücadeleleri oluşturan farklı pratikler nelerdir? Tuğal’ın pasif devrim yorumunda bu önemli sorulara açıklık getirmek oldukça zordur.

Sorunun asıl nedeni belki de, Türk İslamcılığı'nın geçtiğimiz yüzyıldaki gelişiminin, Osmanlı İmparatorluğu ve 1923 yılında Mustafa Kemal Atatürk tarafından Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ile ilişkili olarak, fakat modern Türkiye'nin kurulmasından kaynaklanan devlet oluşumunun tarihsel sosyolojisi irdelenmeden ele alınmasında yatmaktadır. Tuğal'ın itiraf ettiği gibi, "Cumhuriyetin tam olarak gelişmiş bir tarihi" verilmemektedir (Tuğal, 2009: 272n.1). Ancak, kuşkusuz okuyucunun Türkiye'nin tarihsel sosyolojisinin ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'in kurulmasına geçiş ile birlikte modern devletin ortaya çıkmasının bazı detaylarını bilmeye ihtiyacı olacaktır. Türk tarih yazımındaki Osmanlı İmparatorluğu'nun mirası (örneğin Zürcher, 1992); Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ve kapitalist gelişimi (örneğin Keyder, 1987); ya da "yukarıdan devrimler" konusunda tarihsel sosyolojik mütalaalar (örneğin Trimberger, 1978) üzerine yapılan tartışmalarla daha detaylı bir eleştirel ilişki kurulması olumlu karşılanabilirdi. Bu haliyle, 1980'lerden beri "rejimin hegemonyasının erişim alanını genişletebilmek için dini kurumsallaştıran 1980 askeri darbesinin gölgesinde" gelişen İslami meydan okumanın, milli içeriğinin izi kısmen sürülmekte (Tuğal, 2009: 40). Bu, dini öğelerin kültürel hayata parka parka dahil edilmesi ve bununla birlikte direnişin karşı-tepkisini harekete geçirecek neo-liberalleşme süreçlerinin uygulanmaya başlanması anlamına gelmekte. Ancak, zora dayalı tahakkümün başlıca tanımı olan askeri bir darbe, layıkıyla hegemonik olarak tanımlanabilir mi? Burada, Gramsci'nin güç ilişkileri anlayışı ile karışıklık, hatta temel bir çelişme yok mu? Tuğal'ın kendisinin de ifade ettiği gibi "1950'ler ve 1980'ler arasında devlet, baskılama ve çevreleme arasında kararsız kaldı" (Tuğal, 2009: 40). Bunu bir hegemonik eklemlenme süreci olarak tasvir etmek aslında bir kavramsal uzatmadır. Ahmet İnsel'in saptadığı gibi (2001), kapitalizmin kitle katılımını yutması ve etkisizleştirilmesi yönündeki ülke burjuvazisinin mevcut faaliyetlerinde kendini gösteren pasif devrimin aktörlerini ortaya çıkarmakta zayıf kalmasından dolayı pasif devrim uygulaması da bir dereceye kadar temelsiz kalmaktadır. Belki de, Türkiye'de modern siyasete geçiş ve onun uzun sonuçlanma sürecini aydınlatacak pasif devrimin kapsamlı bir dönemlemesine ihtiyaç vardı. Geçişin, Osmanlı İmparatorluğu'nu dağılmasını takiben daha belirgin bir kırılma olan moderniteyi göz ardı ederek, pasif devrim örneği olarak Türkiye'de neoliberalleşmeye indirgenmesinin sonuçları derin olabilir. Bu unsurlar, özellikle Tuğal'ın kitabın sonuna doğru yerleştirmek istediği karşılaştırmalı perspektif için daha vahim olmakta.

Arap Baharı ayaklanmalarından önce yazdığında Tuğal şöyle sormakta: Ortadoğu'da pasif devrim Türkiye'ye mi özgüdür?... Başka ülkeler için de pasif devrim olasılığı mevcut mudur? (Tuğal, 2009: 235).¹³ Bu soru (AKP'nin siyasal

13 Tuğal'ın Mısır'ın gelecekteki devrimden sonrası yolunun Türkiye modelindeki gibi restorasyon olup olamayacağını sorguladığı çalışmasına bakınız (Tuğal, 2011). Benzer şekilde, Morton özellikle devrimsel dönüşümlerin bölgedeki iktisadi hayatta temel değişim ile mi yoksa devlet makinesinin belirgin şekilde el değmeden korunması demek olan eski siyasi düzenin restorasyonu ile mi sonuçlanacağı üzerine yeniden kıymetli sorular yönelten mevcut Arap "devrimlerine" odaklanmakta (Morton, 2011c).

topluma hakim olmasına yol açan demokratikleştirici eski İslamcılar tarafından yönetilen bir seküler devlet olarak tanımlanan) Türkiye; (radikal sosyo-politik gruplar tarafından etiketlenen geniş tabanlı bir İslamcı hareket tarafından muhalefet edilen otoriter seküler devlet olarak tanımlanan) Mısır; ve (siyasi parti benzeri ve karizmatik liderlik özellikleri ile ayırt edilen ve rıza üretemeyen otoriter İslamcı devlet olarak tanımlanan) İran örnekleri üzerinden sorulmuştur. Mısır örneğinde, her ne kadar rejimin genel stratejisi pasif devrime benzer gibi görünse de, önu tıklalı bir yol olarak varsayılmakta. Mısır'da İslami toplumun merkezinin, Müslüman Kardeşler'in (MK), radikallerin kısmi olarak eklenmesine ve baskıya sahne olduğunu iddia etmekte. Buna rağmen, Tuğal İslami aktivistlerin hegemonik bir birleşiminin olmadığını belirtir, ve bunun "Mısır'daki İslami hegemonyanın sınırları olduğu işaret eder." Sonuçta Tuğal "köktencilik rejim için pasif devrim yolunu kapatmaya yönelik pratik bir mazeret oldu" diye tartışmaktadır (Tuğal, 2009: 255). Ancak, eğer pasif devrim yolu kapatılmış ve hegemonya inşası zayıfsa ve kanıtlanamıyorsa, o zaman Mısır'da siyasi yönetim nasıl kendini gösterdi? Bu bağlamda Mısır'daki tarihsel ve güncel devlet oluşumu hegemonya temelli bir siyaset teorisi ile nasıl açıklanabilir? Mısır'da kapitalist gelişimin başlaması üzerine geliştirilen Fawzy Mansour ve Samir Amin gibi yazarlar tarafından yürütülen – engellenen merkantilist dönüşüm iddiaları, tarımsal kapitalizm, köylülükteki farklılaşma, Avrupa emperyalizminin rolü ve eşitsiz gelişme konularını çevreleyen - tartışmalara ne olacak?¹⁴ Daha güncel çevrelerde, eğer MK neo-liberalleşme sürecinde düzenle birleştirildiyse, o zaman bu hegemonya siyaseti stratejisi olarak mı yürütülmüştür yoksa pasif devrim iradesi olduğuna yönelik bir gösterge midir? Eğer hegemonya radikal İslamın bazı kesimlerini içermiyorsa ve devletin dönüşümü için takip edilen pasif devrim yolu tıkandıysa, o zaman devlet iktidarının koşulları nasıl oluşmuştu? Hegemonya ve pasif devrimin birleştirilmesi ve birbirine karıştırılması, Türkiye veya Mısır örneklerindeki gibi genellikle çekişen sınıf güçleri arasında açmazla ya da yerleşmiş burjuva hegemonyasının yokluğu ile karşılaşan devlet kurma süreçleri üzerine açıklık getirme konusunda çeşitli sorunlar olduğunu göz önüne sermektedir. Öyleyse, pasif devrim koşullarında kapitalist gelişimin toplumsal ilişkileri çoğunlukla nasıl başlatılmıştır? Takip eden analiz, son kitabım *Modern Meksika'da Devrim ve Devlet: Eşitsiz Gelişimin Politik Ekonomisi'nden* (Morton 2011a) yola çıkarak, pasif devrim koşullarının temellerini açıklığa kavuşturucu bir alıştırma sunmaktadır. Amaç, ilerideki tartışmalar için hegemonya durumunun bir benzeri olarak pasif devrimin nasıl ele alınması gerektiği, ya da belki her iki kavramında bir süreklilik içinde uç noktaları nasıl gösterdiği konularına işaret etmektir (Cox, 1983: 167; Gill, 2008: 58).

Daha detaylı olarak, doğrudan İtalya'nın 1860-61'de birleşmesi ile sonuçlanan

¹⁴ Bu konular taslak olarak Amin (1989/2011) ve Mansour'da (1992) açıklanmaktadır. Wright, Erik Olin (2005) "Foundations of a Neo-Marxist Class Analysis", in Erik Olin Wright (ed.) *Approaches to Class Analysis*. Cambridge University, Cambridge. Wright, Erik Olin (2010) *Envisioning Real Utopias*. Verso, London.

Risorgimento hareketine atfen geliştirilmiş pasif devrim kavramı, türetilmiş ve modifiye edilerek kullanılmış bir kavramdır (bkz. Macciocchi, 1975: 112-14; Thomas, 2009: 133-57). Ancak, Gramsci'nin kendisi de tarihsel bir yöntem ile bu kavramı on dokuzuncu yüzyıldaki tüm liberal-anayasal hareketlere; post-Napolyoncu restorasyona (1815-1848); faşizmin yükselmesi ile sonuçlanan I. Dünya Savaşı sonrasındaki toplumsal ayaklanmaları izleyen restorasyonlara gönderme yaparak genişletmiştir. Bu nedenle, pasif devrim genelde –toplumsal ayaklanma veya mevcut siyasi düzenin devrilmesini içeren- kapitalizmin yeniden düzenlenmesi ve devlet iktidarının kurulması ile sonuçlanan “burjuva devrimine” dair döneme işaret eder. Gramsci “1815 sonrası tüm tarih” “... geleneksel sınıfların ortak bir iradenin oluşmasını engellemek için ... ve pasif bir dengeye dayalı uluslararası sistemde ‘ekonomik-kurumsal’ iktidarı devam ettirmek için girişimlerini göstermektedir” diye ifade eder (Gramsci, 1971: 132, Q13§1). Bu yüzden Gramsci şu sonuca varır:

Önemli olan pasif devrimlerdeki ‘Piedmont’ tarzı işlevlerin –bir başka değişle devletin, bir yenilenme mücadelesine öncülük ederek, yerel sosyal grupların yerine geçmesi gerçeğinin - önemini daha derinlemesine analiz edebilmektir. Bu grupların ‘liderlik’ olmadan ‘hükmetme’ işlevine sahip oldukları durumlardan biridir: hegemonyasız diktatörlük (Gramsci, 1971: 105-6, Q15§59).

Bu yüzden, pasif devrim dönemi, belirli bölgesel ve jeopolitik koşullar içinde konumlanmış modern devlet oluşturma'nın yansımasıdır. Bu aynı zamanda “modern devletler için” yöneltilen, *Hapishane Defterleri*'nde açıkça görünen devlet ve sivil toplum üzerine daha kapsamlı tartışmalara, sivil toplumdaki örgüt komplekslerine bağlı devlet teşkilatı yapılarının genişlemesi soruları ile bağlantılıdır (Gramsci, 1971: 243, Q13§7). Dolayısıyla Gramsci'nin geliştirdiği “bütüncül devlet” kavramı, sermaye birikiminin sınıf dinamiklerini anlamak için örneğin yukarıda eleştirilen (Gramsci, 1971: 239, Q6§155; bkz. Thomas, 2009: 137-41) “devlet tapınmacılığından” daha yararlı bir yaklaşımdır. Devlet, kendinde şey olarak veya basite indirgenerek ya da fetiş haline getirilerek bireylere yabancılaştırılan mutlak bir rasyonellikte kavramsallaştırılmamıştır (Gramsci, 1992: 229, Q1§150). Son söylenen, insanları, “mevcut gerçeklikte bireylerin üstünde hayali bir varlık olduğu, kolektif organizmanın soyutlanarak, kendine özgü bir varlığın kafasıyla düşünmesi de yine de düşünen, ve bir adamın gerçek ayaklarıyla hareket etmesi de yine de hareket eden, özerk ilahi bir tür olduğu” fikrine inandırmak için, devleti bir şey gibi gösterme eğilimine vurgu yapar (Gramsci, 1995: 15, Q15§13). Bunun yerine devlet iktidarına yönelik, sivil toplumdaki “özel” organizmalar grubunun devlet ya da “siyasal” toplum ile içsel olarak bağlantılandırıldığı ilişkisel bir yaklaşım öngörülmüştür (Gramsci, 1971: 158-67, Q13§18). Dolayısıyla, siyasetin liberal kavrayışında gömülü olan güçler ayrılığına karşı durmak için bütüncül devlet kavramı geliştirilmiştir. Özellikle, devletin kamu düzenini muhafaza ederek “gece bekçisi” olma dışında ekonomiye müdahale etmediği, basitçe hükümetin temsili aygıtına

tekbül ettiği fikrinin bir eleştirisi geliştirilmiştir (Gramsci, 1971: 245-6, Q6§81; 262-3, Q6§88). İktidarı sadece devlet aygıtı ile eşit tutarak, dar anlamda devlet parametreleri dışında sınıf mücadelesinin önemi azaltılarak, şu kurala öncülük etmiştir: “devlet içindeki her şey, devlet dışındaki hiçbir şey, devlete karşı hiçbir şey” (Gramsci, 1971: 261, Q8§190). Bunun yerine devletin ekonomide, korumacılık ve ayrıcalıklar sağlama yoluyla “üreticileri üreterek” sözde özel girişim denilen alanın yerine geçtiği bir rolü olduğu kabul edilmiştir (Gramsci, 1995: 243-4, Q15§1; 248-53, Q19§7). Bu sebeple, devlet agnostik değildir, ve onu oluşturan sınıfsal grupların ekonomide ve toplumda o derecede şekillendirici bir etkisi vardır ki, “devletin gücünden değil, sadece gücün kamufle edilmesinden bahsedilebilir” (Gramsci, 1985: 191, Q27§1; Gramsci, 1995: 217-18, Q6§75; 237-9, Q19§6). Bu yüzden, “laissez faire de yasamaya ilişkin ve zora dayalı yollarla başlatılan ve idame ettirilen bir devlet ‘düzenleme biçimidir’” (Gramsci, 1971: 160, Q13§18).

Gücün değişen bileşimlerinin yanı sıra etkin oydaşının geliştirilmesi yoluyla devlet ve sivil toplum arasında oluşan organik bağ, hegemonyanın ilişkisel eklenmesini simgelemektedir (bkz. Morton, 2007: 87-94). Bunun yerine, pasif devrim durumunda, “önemli olan... devletin yenilenme mücadelesine öncülük etmede yerel toplumsal grupların yerini almasını derinlemesine analiz etmektir” (Gramsci, 1971: 105-6, Q15§59). Burada, sivil toplumun “devletleştirilmesi” (Portelli, 1973: 33), ki bu egemen sınıfın halkı hegemonya koşullarına tam olarak entegre edememesi, veya “onların modern devlet kurmayı amaçlamaları... [ancak] gerçekte gayrimişru bir çocuk üretmeleri” durumu söz konusudur (Gramsci, 1971: 90, Q19§28; Gramsci, 2007: 378, Q8§236). Ancak, Gramsci’nin her ne kadar birbiri ile bağlantılı olsa da, hegemonya süreçlerini pasif devrim koşullarından dikkatli bir şekilde ayırdığını teşhis etmek önemlidir. Hugues Portelli’nin usta deyişine katılarak şu söylenmelidir: “hegemonyanın sadece oydaşı üzerine dayandığı hiçbir sosyal sistem ya da aynı toplumsal grubun salt zor üzerinden egemenliğini sürdürdüğü hiçbir devlet yoktur” (Portelli, 1973: 30). Bu yüzden hegemonik durumların kaygan zeminleri daima tarihsel gelişmelerin dinamikleri içinde konumlandırılmalıdır. Dolayısıyla en az üç örtüşen aşama ayırt edilebilir (Femia, 1981: 35-50):

1. *bütüncül hegemonya (integral hegemony)* egemenler ve yönetilenler arasındaki organik ilişkiye dayanır: “şimdiki klasik parlamenter rejimlerdeki karşılıklı birbirini dengeleyen ve gücün rıza üzerinde aşırı baskın olmadığı, güç ve rızanın bileşimi olarak nitelendirilen hegemonyanın ‘olağan’ uygulamasının” nasıl olacağına işaret eder (Gramsci, 1971: 80n.49, Q19§24);
2. *gerileyen hegemonya (decadent hegemony)* kırılan kültürel ve siyasi entegrasyon ile birlikte egemen iktidar bloğunun ideolojik olarak zayıflamasını ifade eder: “zor ve güç arasında yolsuzluk/dolandırıcılık bulunur (hegemonya işlevini uygulamak zorlaştığında ve güç kullanımı çok riskli olduğundaki bazı durumlarda belirleyicidir)” (Gramsci, 1971: 80n.4, Q19§24); ve
3. *asgari hegemonya (minimal hegemony)* “hegemonik eylemlere” dayanır ancak

devlet gücünün “egemenlik işlevinin adeta bir durumu haline geldiği” noktada bu pasif devrim koşulunun göstergesi olmuştur: devlet-zor unsuru hegemonik eylemi kontrol eder (Gramsci, 1971: 59, Q19§24; Gramsci, 2007: 75, Q6§88).

Eşitsiz gelişme açmazı ya da tıkanmış bir devrim-yenilenme diyalektiği ile karşılan sömürgecilik sonrası devletler için modern dünyaya açılan ve sıkça rastlanan yol haritası, asgari hegemonyaya dayanan pasif devrimden geçmektedir.

Bunlar pasif devrimin sınırlarını çizen bazı temel noktalar. Pasif devrim koşuluna ilişkin en az iki farklı ancak ilintili süreç olduğu eklenmelidir. Birincisi, ulusal-popüler temel yokluğunda, yabancı sermaye ve destekleyici fikirlerden yararlanan, elitler tarafından tasarlanmış sosyal ve siyasi reformu içeren, kitle katılımı olmadan yapılan devrim, ya da “tepeden inme devrime” ilişkindir. Burada pasif devrim “İtalyan tarihinin gelişiminde popüler inisiyatifin eksikliğinin tarihsel gerçekliğini” tasvir eder (Gramsci, 2007: 252, Q8§25). Aynı zamanda, yine de, pasif devrim kavramı bu anlayış ile sınırlandırılmamalıdır. Aynı şekilde kavram, radikal milli-popüler “Jakoben” unsur eksikliğinde, devrimci biçimdeki siyasi dönüşümün nasıl muhafazakâr bir yenilenme projesine sıkıştırıldığı, bağlantılı ancak alternatif, ikincil bir anlamda da kullanılmaktadır. Burada da kavram şunu ifade etmektedir:

‘İlerlemenin’ egemen sınıfların, popüler kitlelerin münferit ve tutarsız ayaklanması karşı bir reaksiyonu olarak meydana gelmesi durumu – popüler taleplerin bazı yönlerine katılan ‘restorasyonlardan’ oluşan tepkiler, ve bu nedenle ‘ilerici yenilenmeler’, ya da ‘devrim-yenilenme’, ya da hatta ‘pasif devrimler’ (Gramsci, 2007: 252, Q8§25).

Bu ikinci bağlantılı anlamda pasif devrim, aşağıdan gelen isyancı kitle mobilasyonu ile bağlantılıdır; aynı zamanda, bunun gibi sınıf talepleri “üretim dünyasındaki değişimler mevcut toplumsal formasyonlarla uyumlulaştırılsın diye” kısıtlanmıştır (Sassoon, 1987: 207; bkz. Femia, 1981: 260n.74). O zaman, tanımsal olarak, pasif devrim, gelişmekte olan burjuva sınıfının, Risorgimento gibi, kapitalizm kurumu temelinde yeni bir devlet kurarken alt sosyal sınıflara dayandığı, ya da “Amerikancılık ve Fordizm” örneklerinde olduğu gibi kapitalizmin üretim biçimi olarak yayılması sonucunda bir devlet idaresi tekniği olabilir. Önceden belirtilenin önemi “1789’da Fransa’da başlayan ve Cumhuriyetçi ve Napolyon’a ait ordular ile Avrupa’nın kalan bölgelerine yayılan - eski rejimleri etkili bir şekilde sıkıştıran ve Fransa örneğinde olduğu gibi doğrudan çöküşle değil, ancak 1870’e kadar devam edecek ‘reformcu’ aşınma ile sonuçlanan büyük devrimin ‘pasif’ yönlü olmasındaydı” (Gramsci, 1971: 119, Q10§19).

Genel olarak, Fred Halliday’in dediği gibi “İtalya’daki yarım kalmış burjuva devrimi ile ... [Gramsci] eşitsiz ve birleşik ekonomik gelişme etkisinin güçlü bir örneğine sahipti” (Halliday, 1999: 246). Belki de bu yüzden pasif devrim kavramı, burjuva devrimlerinin sınıfsal çelişkilerini ve modern dünyaya yolculuğu anlamlandırma konusunda klasik tarihsel materyalist gelenek içindeki en çağrıştırmacı kavram olarak

anılmaktadır (Davidson, 2005: 19; Riley ve Desai, 2007). Pasif devrimin nüanslarının, hegemonyanın çeşitli aşamalarının ve devlet-zora dayalı unsurunun asgari hegemonyayı muhafaza eden bir zırh olduğu durumların tasvir edilmesi, takip eden düsturun uzun bir yenilenme süreci olduğu modern devlet kurmanın devrim sonrası şartlarına ışık tutacaktır. 1923'te Osmanlı İmparatorluğu'nun kalıntılarından seküler Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması, kapitalizmin ortaya çıkışını güçlendiren süreçleri ve pasif devrimin başlangıç süreçlerini incelemek için en uygun hareket noktası olabilir. Bu gibi kuramsal detayların ve tarihsel özgünlüğün Tuğal'ın pasif devrim yaklaşımında gözden kaçırılmış olması kitabın genel katkısına ve kitaba olan ilgiye zarar vermektedir. Ertan Erol'a katılarak, "Tuğal'ın Türkiye örneğinde hegemonya ve pasif devrim gibi kavramların tarihsel materyalist boyutunu anlamlandırmadaki eksikliği, Gramsci'nin kendi kılavuz/tema veya düşünce ritmi ile ilişkili kurmamasından kaynaklanmaktadır" (Erol, 2010: 538-9); ki bu daha sonra tüm çalışma boyunca hem yazar hem de okuyucu için daimi karışıklık doğurmaktadır.

Devletin Mekânı

Tuğal'ın Türkiye'de İslamcılığın neoliberalizme entegre edilmesi konusundaki odak noktasının en güçlü yönlerinden biri, hegemonya ve pasif devrim oluşumunda mekânın işlevi üzerine gösterdiği titizliktir. Erdoğan'ın liderliğinde AKP, Osmanlı yapılarının imhası, yapay hallerinin yeniden inşası ve Ayasofya'nın yeniden camiye dönüştürülmesi ve İstanbul'un ana kamusal meydanı olan Taksim Meydanı'nın merkezine ve Mustafa Kemal Atatürk'ün anıtının olduğu yere başka bir cami yaptırma üzerine öneriler örnek olmak üzere devlet mekânının dönüşümü ile ilgilenmiştir. Türkiye'de modern devletin kendini nasıl mekânla bağladığının kuşkusuz eski bir tarihi vardır. "1839'dan beri Tanzimat dönemindeki Osmanlı 'yeniden örgütlenmesi' İmparatorluk için Paris ve Londra ile rekabet edebilecek modern bir başkent kurmayı amaçlamıştı" (Tuğal, 2008: 66). Ancak, Tuğal'ın İstanbul çalışması Henri Lefebvre'in mekânın hiyerarşikleştirilmesi olarak tanımlayacağı, şehir içindeki hiyerarşilerin nasıl iktidar ilişkilerinin altyapısını oluşturduğu ve böylece eşitsizliğin sosyal olarak nasıl kurulduğu olgusunun detayına inmektedir. İktidar "mekânsal olarak sosyal ve ekonomik hiyerarşileri, egemen kesimleri ve alt kesimleri temsil edecek şekilde hiyerarşikleştirilmiştir" (Lefebvre, 1978/2009: 243-4). Sultanbeyli ilçesinde yaptığı araştırma ile İstanbul'da toplumsal bir inşa olarak yer kavramı, devletin mekânsal yapılanması içinde yerin üretiminin değişen anlamlarının izini sürmek için incelenmiştir.

Mimari ve sokak düzenlemesi; mahalleler, restoranlar, kafeler, ve dairelerdeki odaların arasındaki hayali ya da gerçek sınırlar; ve binaların, parkların, dini mekanların, ve diğer sembolik alanların stratejik konumları hep iktidar ilişkisinin dilini konuşur (Tuğal, 2009: 30).

Sonuç, maddi pratikler, temsili deneyimler ve mekân ilişkilerinin organizasyo-

nunda sembolik eylemler çeşitliliği içinde İstanbul'da mekân üretimi siyaseti üzerine zengince dokunmuş bir etnografyadır.

Pasif devrimin mekânsal boyutu en az iki cephede mevcuttur. Her ne kadar 20. yüzyılın sonlarında çoktan sınırlarına ulaşıldıysa da, sivil toplumda kentsel mekânın İslami üretimi açısından toplumsal mekânın şeklinin değiştirilmesi ilk cephedir. Bu, kravat takmanın yanı sıra kamu alanlarında ayakkabıların çıkarılması gibi bedensel tutumun mekâna eklenmesi ya da tahrik ve örgütlenme için yeni alanların üretilmesi gibi bir dizi özellik içerir. Sonra gelen, alışılmış İslami seferberliğin odak noktası olarak camilerin yanı sıra çayevlerinin kurulmasını içerir. “İslamcılık, hareketi besleyen ve yeni kaynaklar sağlayarak mobilizasyonu kolaylaştıran, şehre dair belirli bir mekânsal yapıyı kurar” (Tuğal, 2009: 119). Pasif devrimin mekâna dair ikinci unsuru, sivil toplumun daha da neo-liberalleşmesine neden olacak şekilde AKP'nin İslami mekân öğelerini özümsemesinde izlenebilir: AKP Sultanbeyli'de caddelerin modernleştirilmesi; İslami mimari sembollerin açıkça kullanılmasının tasfiye edilmesi için bir belediye binasının yıkılması; ve kentsel alanda toplumsal cinsiyet ilişkilerinin yeniden düzenlenmesini de kapsayacak şekilde kentsel alanı yasallaştırıp, ticarileştirdiği gibi toplumsal mekânın kullanımını ve mekânsal sembolizmi de dönüştürdü. “AKP'nin yeni kente dair resmi söylemi, yalnızca ticari çıkarların, gecekonduların ve çirkinliğin aksine, estetik, tüketim, kent bilinci, ve görünümü vurgulamakta” (Tuğal, 2009: 208). Ahmet Bekmen'in belirttiği gibi (2010), bu çalışmanın önemi, devlet oluşumu sürecini homojen olarak zamanı ve mekânı olmayan bir içerikte okuyan Türkiye'nin geleneksel tarih yazımının aksine, pasif devrimin mekânsal-zamansal olarak nasıl inşa edildiğinin açıklanabilmesidir. Tuğal, Orhan Pamuk'un “İmparatorluk sonrası nostalji ile hareketsiz kılınmış melankolik İstanbul” tarifini reddederek, İstanbul'un “alışveriş merkezleri, büyük ve küçük burjuvazi; alışveriş yapmaktansa genelde dolaşan gecekonduda yaşayan aile grupları halinde gezinen başörtülü kadınlar; tüketicileri şüpheyle süzen genç İslamcı erkek grupları gibi tüm sınıflardan insanlar tarafından doldurulmakta olduğunu” iddia etmektedir.

Buna ek olarak, devlet mekânı ve alanının üretilmesi konusunun hareket noktası, tekrar Gramsci'nin mekânın ve hegemonyanın rolü üzerine yazdıklarıdır. Tuğal'a göre, “her ne kadar Gramsci mekânsal sınırlara dikkat çekse de (özellikle İtalya üzerine *analizinde* esas olarak ele aldığı İtalya'nın kuzeyi ve güneyi arasındaki bölünmenin anlamı üzerine incelemesinde), kuramsallaştırmasında mekân kavramından esas olarak yararlanmamıştır (uluslararası mekândan, Doğu ve Batı arasındaki farklardan bahsetmiyorsa)” (Tuğal, 2009: 272n.29). Ancak Gramsci'nin mekânsal bir kuramcı olmasının reddedilmesi doğru olmaktan uzaktır ve pasif devrimin ana noktası ile kuramsal kaynakların ilişkilendirilmemiş olması, devletin mekânsal mantığı kavrayışını zenginleştirebilecek kaçırılmış bir fırsatı daha göstermektedir. Edward Soja bir şekilde şu anlayışa yakın durmakta (1989: 89-

90): Gramsci'de "böylesi mekâna dair bir sorun açıkça ortaya atılmamıştır, ancak sorunun dayanakları, sosyal oluşumlarda ve alan, konum ve yerel toplulukların özgünlüğünde gömülü olan mekânsal ilişkilerde açıkça ortadaydı". Yine de asıl çarpıcı olan, Edward Said'in, Gramsci'nin "insanlık tarihi ve toplum üzerine temelde coğrafi ve bölgesel" bir düşünce geliştirdiğini gösteren, özgünlük, yerellik ve kimliğe dair mekânsal ve zamansal bir algılaması vardı diye teşhis etmesindeki ve savunmasındaki duyarlılığıdır (Said, 1995/2001: 464). Gramsci'ye başvurarak, pasif devrim koşullarında devlet oluşumunun "her devlette yapısal olarak değişik bölgesel sektörlerin varlığından dolayı daha da karmaşıklıkmaktadır" noktasının tespit edilmesinin önemli olduğunu bize doğrudan hatırlatmaktadır (Gramsci, 1971: 182, Q13§17). Ayrıca, Gramsci "ideolojilerin maddi yapısının" – mimari, sokak planları, ve sokak isimleri de dahil olmak üzere inşa edilmiş çevrenin sosyal işlevlerine açıkça atıfta bulunarak - toplumsal iktidarı nasıl şekillendirdiğinin farkına varılması aynı zamanda "toplumdaki güç birimlerini daha tedbirli ve duyarlı değerlendirme alışkanlığını öğretmekte" tespitini eklemektedir (Gramsci, 1996: 53, Q3§49). Burada altını çizmek istediğim nokta bu gözden kaçırılan noktalar böylece, Türkiye'de inşa edilmiş çevrelerin ve modern devlet mekânının nasıl eşitsiz coğrafi gelişmenin farklı evrelerine uygun olarak dikte edilen alanların yeniden yazılması olarak kendini gösterdiği üzerine -"daha tedbirli ve duyarlı"- bir analize olanak sağlayabileceğidir. David Harvey'in anlatımı ile "yapı çevrelerinin oluşumu", "yer ve mekâna dair düzenlemeleri kapitalist üretim ilişkilerine özgün düzenlemeler olarak değerlendirmeye bizi zorunlu kılmaktadır" (Harvey, 1982/2006: 235). Bu bağlamda Orhan Pamuk'a geri dönersek, asıl konu, İstanbul şehrini kaplayan durağan bir nostaljiden daha fazlasıdır. Elbette, *İstanbul: Hatıralar ve Şehir* araştırmasında, İstanbul'un tarihine ilişkin melankoli ile nitelenerek, sonlanan dünyevi başarısızlık, halsizlik ve ruhani ızdırap ile bağlantılı bir takım karmaşık filozofik duyguları kültürel bir bakışla taşıyan bir girişim olarak *hüzün* kavramına bir odaklanma vardır. Kolektif bir düzeyde, *hüzün* İstanbul mimari harabeleri ile bir ilişkiye girmiştir. Bu harabeler İstanbul'un görkemli geçmişini ve medeniyetini yansıtmaktadır.

Her ne kadar bu harabeler kötü şartlarda korunsa, ihmal edilse veya kuşatılmış olsa da, onlar somut olarak hilkat garibeleridir, büyük camiler ve şehrin diğer anıtları, - kemerler, çeşmeler ve mahalle camileri - her ara sokak ve köşede bulunan imparatorluğun küçük tortuları, bunların içinde yaşayan herkese keder yükler (Pamuk, 2005: 91).

Bu durum Batı şehirlerindeki "müze gibi saklanan ve gururla sergilenen" imparatorluğun harabelerinden farklılık gösterir. İstanbul harabeleri "şehrin bugünkü halinin gayet fakir ve kafası karışık olduğunu ve bir daha aynı zenginlik, güç ve kültür seviyesine yükselmesinin hayal edilemeyeceğinin anımsatıcılarıdır." Bu yüzden, harabelerin *hüzünü*, tarihsel anıtlara ve yapıların isimlerine ve mimari özellik-

lerine özel olarak dikkat çeker (Pamuk, 2005: 91-2). Ancak, Pamuk'un aslında hem kayıtsızlığın ve melankolinin yaygınlığını, hem de mimarinin estetik nitelik ve yapıcı sembolizmde gömülü olan kurtarıcı boyutunu gözler önüne sererek, eşitsiz coğrafi gelişmenin baskı ve sonuçlarını kültürel açıdan kavramaya çalıştığı söylenebilir (Pamuk, 2005: 229-30). Buna ek olarak, *hüzün* kavramının dışavurumları ile stil, orijinallik ve temsiliyet gibi Batı kavramları yoluyla yayılmış mimesis ve taklitçilik arasında bir bağ vardır. Pamuk demektedir ki, “bu bir bedel ödmeden Batı'dan gelişmiş, çekici buluşları, teknikleri (ya da) nesneleri almayı içeren, çok yaygın bir Orta Doğu fantazisini anlatan bir metafordur.” Pamuk'a göre, bu mimesisin ikilemleri tüm Batı olmayan dünyanın yüzleştirdiği bir şeydir. “Dünyanın geri kalanındaki milliyetçiliği ve Batı karşıtı duyguları anlamak için sadece nihai sonuç olan en yeni siyasi gelişmelere değil, bu gölgeli yerlere gitmeniz gerekir” (Edemariam, 2006: 6-9). Mekânın çelişkileri o kadardır ki anıtların, binaların, ya da camilerin mutlak mekânı ve günlük hayatın göreceli mekânı eşitsiz coğrafi gelişmenin genel tarihi içine yerleştirilmelidir.

Mekânın bu tahakkümünde mimesisin rolü ve işlevi vardır: taklit ve sonuçları; analogi, ve az ya da çok analogiden beslenen etkiler; benzerlikler ve farklılıklar; metafor (bir terimin başka bir terimle ikame edilmesi) ve mecaz-i mürsel (bütünü anlatmak için bir parçanın işaret edilmesi)... bileşenleri ve değişkenleri ile, mimesis kısmen yapay kısmen gerçek, tutarlı bir sistem olarak, soyut bir “mekânsallık” kurmayı mümkün kılar (Lefebvre, 1991: 376).

O zaman, belki de, *Pasif Devrim: İslami Muhalafetin Düzenle Bütünleşmesi'nde*, sağlanan bilginin ötesine geçebilmek için Türkiye'de kapitalizmin mekânsal ilişkilerinin ve eşitsiz coğrafi gelişiminin daha geniş bir analizi gerekir. Diğerlerinin yanı sıra, böyle bir çalışma, kapitalizmin eşitsiz coğrafi gelişiminde kullanılan devletin işlevinin (yerel, bölgesel, ulusal ve ulusüstü) önemi ve evrimini, Türkiye genelinde şehirleşmenin gelişimi ve biçimlerini, sınıf ittifaklarının alan ve bölgesel yapılanmasını, militarizmin rolünü, ve ülke çapındaki yapı çevresi projeleri ile artı değer yaratılmasını Sultanbeyli'nin özgünlüğünde konumlandırarak ve ortaya çıkarabilecektir. Türkiye'de eşitsiz coğrafi gelişme araçları ile pasif devrim koşullarının genel olarak ortaya çıkarılması ve yenilenmenin izinin sürülmesi ve/veya sınıf iktidarının tekrardan kurulmasının açıklanması tartışmaları o yüzden henüz yeni başlamıştır.

Sonuç: Etnografyanın Muhatapları

Gramsci'nin fikirleri ve yazılarından faydalanmadaki “yeni süreç” üzerine son incelemelerde, Marcus Green ve Peter Ives (2011: 282-3) tarafından “genel olarak Gramsci'ye yönelik belirsiz zorlayıcı tekrarlara atıflardan genel temalara doğru bir geriye dönüş” umut edilebilir diye belirtilmektedir. Tuğal'ın *Pasif Devrim* kitabı üzerine yaptığım değerlendirme, ilgi uyandırıcı bir analizin başlangıcının

ortaya konduğu, fakat aynı derecede kitabın kendi potansiyelini zedeleyen muğlak Gramsci atıflarından musdarip olduğu yönündedir. Esas olarak, bu değerlendirme, siyasal toplumun ayrı alanlar olarak ele alınan sivil toplum, ekonomi, ve devlet ile olan ilişkisinin ayırt edilmesi ve ayrıştırılmasından kaynaklanan sorunların ve eksikliklerin ortaya çıkarılması aracılığı ile yapılmıştır. Her ne kadar Sosyolojik Marksizm'in kapsamlı projesinin önemli bir meziyeti olsa da, devlet ve sivil toplumun ontolojik olarak dışsallığının kabulünden dolayı, üzerinde fikir birliğine varılmış devlet kuramsal bir taahhüt aynı derecede projeyi sınırlamaktadır. Gramsci'nin "mevcut gerçeklikte sivil toplum ve devlet tek ve aynıdır" (Gramsci, 1971: 160, Q13§18) diye bize hatırlattığı gibi, siyasal toplum ve sivil toplumun ayrıştırılması olsa olsa temelde yöntemsel olabilir. "Bütüncül devlet" kuramı içinde devlet ve sivil toplumun diyalektik birliğinin yok sayılması eğilimi, Sosyolojik Marksizmin esas etkisini ve *Pasif Devrim*'in benzer tartışmalara katkısını sınırlamaktadır. Tartışmam aynı zamanda Gramsci'ye atfen yapılan belirsiz tekrarların ve atıfların hegemonya ve pasif devrim bütünlüğü kavrayışını eşit derecede zedelediğini göstermektedir. E. P. Thompson'ın zamanında "Kanguru Faktörü" (1978: 316-17) olarak ifade ettiği özellik belirgindir; ancak burada kuram ve ampirik analiz ilişkisindeki sorun tersine çevrilmiştir. Bu örnekte, akrobatik dönüşler ve görkemli jestler sergileyerek düşüncüyü zarif eğrilmeler ile geliştiren kavramsal öğelerle ilerleyen, ancak dünya hakkında temelden sorunlu kavramsal varsayımlar üzerinde yankılanan bir çarpma ile duran, etnografin kendisidir. Her ne kadar, devlet mekânının yeniden yapılandırılması üzerine detaylı odaklanma, bu eksiklikleri kısmen telafi etse de, Sultanbeyli üzerine odaklanan çalışmanın eşitsiz coğrafi gelişme temelinden uzaklaştırılarak yapılmış olması, analizin açıklayıcılığını ve neoliberalleşme sürecini kavrayışını sınırlandırmaktadır. İlkesel olarak Sosyolojik Marksizm'den ve bundan esinlenen genişletilmiş vaka yönteminden yola çıkılrsa da, İstanbul'daki bu etnografik süreçlerin, Türkiye'deki devlet oluşumunun, eşitsiz coğrafi gelişmenin ve güncel neoliberal yeniden yapılanmanın geniş tarihsel yapıları içine fiili gömülülüğünün başarısı bakımından kısıtlar vardır. Sonuç olarak, bu nokta beni kuramın konumlandırılmışlığı ve etnografin rolüyle bağlantılı olan son birkaç mesele üzerine düşünmeye itmektedir.

Sosyolojik Marksizmin etnografik arkeoloğun sosyal işlevini ileriye götürerek yaratıcı bir şekilde gelişebileceği iddia edilmiştir, ki bu rol yerel deneyimleri, yeni kurumsal biçimleri, gerçek ütopyaları arayıp bulan ve bağlamları içine yerleştiren, ortak bir dile çeviren ve dünyada birbirleri ile bağlantılandıran seyyar bir yorumlayıcının rolüdür (Burawoy, 2003: 251). Tekrarlamak gerekirse, tarihsel sosyolojik araştırmanın çerçevesinin bu şekilde çizilmesinde zenginlik ve üretkenlik mevcuttur. Bu çekicilik ve zenginlik, Tuğal tarafından geliştirilen Türkiye'de İslami toplum kavramsallaştırmasının da eşit derecede güçlü olan yönleridir. Öte yandan, etnografik arkeolog olarak gözlemci olma genel sorunsalı üzerinde durmak yararlı

olacaktır. Edward Said'in belirttiği gibi bu "otoriter, araştırmacı, zeki, sözü öğrenmiş birisinin nasıl konuştuğunu ve analiz ettiğini, kanıtları nasıl topladığını, kavramsallaştırdığını, herşey hakkında –konu dışında- tahminde bulunduğunu not etmektir. Kim konuşuyor? Ne için ve kime?" (Said, 1988/2001: 300). Bu durumda, etnografin muhatapları üzerine bir soru yöneltmek anlamlıdır. Said'e tekrar referans verecek olursak:

Çoğu zaman tasvir edildiğinin aksine yerel görüş, yalnızca etnografik bir gerçeklik, öncelikli olarak ya da hatta esas olarak yorumbilgisel bir düşünce değildir; o büyük ölçüde disipline ve metinsel olarak değil çoğu zaman siyasal tahakkümün doğrudan öznesi olarak antropoloji ("dış" gücün temsilcisi olarak) pratiğinin kendisine karşı, devamlılık gösteren, uzatılmış, ve kabul edilmiş muhalif bir dirençtir (Said, 1988/2001: 310).

Yine de, Tuğal'ın etnografik arkeolojisinde belki de eksik olan, siyasal tahakküm biçimlerine karşı çıkan ve alternatif ve belirlemekte olan tahakküm karşıtı pratiklerden bahseden, bu anlamda angaje bir etnografyadır. Nihayetinde, Sosyolojik Marksizmin gücü, kadercilik ile bağların kırılması ve toplumsal değişim için kapitalizm içinde ve ötesinde aktif bir gündem öne sürerek "gerçek ütopyaların öngörülmesi" çabalarında (bkz. Wright, 2010). "Özgürlükcü Marksizm olmadan Sosyolojik Marksizm, kapitalizmin müstehzi, karamsar eleştirilerine dönüşmekte, en sonunda kapitalizmin kendini yeniden üretmesi üzerine olağanüstü kapasitesinin karşısında edilgenliği teşvik etmekte" (Burawoy ve Wright, 2001: 484). O zaman burada, her ne kadar dönüştürücü eylem için çabalamak gerekse de, belki de mekân-zamansal içeriğinde var olan, belirli bir zamanda ayrıcalıklı bir yeri işgal eden, kültürler arası "çeviri" yapabilecek somutlaştırılmış bir insan, *başkaldıran mimarın* devreye girmesi çağırısı daha uygundur (Harvey, 2000: 233-5, 244-6). Başkaldırı ve direnişin karşıt-mekânlarının bunun gibi bir sunumunun, gerçek ütopyacı bir taslağın, evrensel siyasetin parçalarını yeniden ortaya çıkararak belirli mücadeleler içine gömülü olarak sunulduğu, kuşkusuz etnografyanın kendisi ve ötekiler ile diyalogunun özü değildir.

Kaynakça

- Amin, S. (1989/2011) *Eurocentrism: Modernity, Religion and Democracy: A Critique of Eurocentrism and Culturalism*, Oxford: Pambazuka. [(2007) *Avrupa-Merkezcilik: Bir İdeolojinin Eleştirisi*, çev. M. Sert, İstanbul: Chiviyazıları]
- Bekmen, A. (2011) "Bir Devrimi Nitelemeli", *Sosyalist Demokrasi için Yenyol*, 51, www.sdyenyol.org, indirilme tarihi: 17 Haziran 2011.
- Buci-Glucksmann, C. (1980) *Gramsci and the State*, trans. D. Fernbach, London: Lawrence and Wishart.
- Burawoy, M. (1998) "The Extended Case Method", *Sociological Theory*, 16 (1): 4-33.
- Burawoy, M. (2003) "For a Sociological Marxism: The Complementary Convergence of Antonio Gramsci and Karl Polanyi", *Politics & Society*, 31 (2): 193-261.
- Burawoy, M. ve E. O. Wright (2001) "Sociological Marxism", in Jonathan H. Turner (ed.) *Handbook of Sociological*

Theory, New York: Kluwer Academic/Plenum.

Buttigieg, J. A. (2005) "The Contemporary Discourse on Civil Society: A Gramscian Critique", *Boundary 2*, 32 (1): 33-52.

Cox, R. W. (1983) "Gramsci, Hegemony and International Relations: An Essay in Method", *Millennium: Journal of International Studies*, 12 (2): 162-75.

Davidson, N. (2005) "How Revolutionary Were the Bourgeois Revolutions? 342", *Historical Materialism*, 13 (4): 3-54.

Davis, M. (2006) *Planet of Slums*, London: Verso.

De Leon, C., M. Desai ve C. Tuğal (2009) "Political Articulation and the Constitution of Cleavages in the United States, India and Turkey", *Sociological Theory*, 27 (3): 193-219.

Edemariam, A. (2006) "I want to continue the life I had before", Interview with Orhan Pamuk, *The Guardian* (3 April): 6-9.

Erol, E. (2010) "Review of Passive Revolution: Absorbing the Islamic Challenge to Capitalism by Cihan Tuğal", *Capital & Class*, 34 (3): 537-40.

Femia, J. V. (1981) *Gramsci's Political Thought: Hegemony, Consciousness and the Revolutionary Process*, Oxford: Clarendon.

Gill, S. (2008) *Power and Resistance in the New World Order*, 2nd ed., London: Palgrave.

Göker, E. (2010) "Pasif Devrim: Ehlilemiş Talepler", *BirGün* (17 Haziran), <http://bit.ly/ltL7SH>, indirilme tarihi: 21 Haziran 2011.

Gramsci, A. (1971) *Selections from the Prison Notebooks*, (der.) ve çev. Q. Hoare ve G. Nowell-Smith, London: Lawrence and Wishart. [(2011) *Gramsci Kitabı: Seçme Yazılar*, çev. İ. Yıldız, Ankara: Dipnot]

Gramsci, A. (1977) *Selections from Political Writings, 1910-1920*, ed. Q. Hoare, çev. J. Matthews, London: Lawrence and Wishart.

Gramsci, A. (1992) *The Prison Notebooks*, vol.1, ed. and intro. J. A. Buttigieg, çev. J. A. Buttigieg ve A. Callari, New York: Columbia University. [(2011) *Hapishane Defterleri*, çev. E. Ekici, İstanbul: Kalkedon.]

Gramsci, A. (1994) *Prison Letters*, vol. 2, (der.) F. Rosenthal, çev. R. Rosenthal, New York: Columbia University.

Gramsci, A. (1995) *Further Selections from the Prison Notebooks*, ed. and trans. D. Boothman, London: Lawrence and Wishart.

Gramsci, A. (1996) *Prison Notebooks*, vol.2, (der.), çev. J. A. Buttigieg, New York: Columbia University.

Gramsci, A. (2007) *Prison Notebooks*, vol.3, (der.), çev. J. A. Buttigieg, New York: Columbia University.

Green, M. E. ve P. Ives (2011) Review of *Perspectives on Gramsci: Politics and Social Theory*, edited by J. Francese ve *Gramsci and Global Politics: Hegemony and Resistance* edited by M. McNally ve J. Schwartzmantel, *Rethinking Marxism*, 23 (2): 282-91.

Halliday, F. (1999) *Revolution and World Politics: The Rise and Fall of the Sixth Great Power*, London: Macmillan. [(2004) Devrim ve Dünya Siyaseti, Altıncı Büyük Gücün Yükselişi ve Düşüşü, çev. M. Morali, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi]

Harvey, D. (1982/2006) *Limits to Capital*, new edition, London: Verso.

Harvey, D. (2000) "The Insurgent Architect at Work", Harvey, D., *Spaces of Hope* içinde, Edinburgh: Edinburgh University. [(2011) *Umut Mekanları*, çev. Z. Gambetti, İstanbul: Metis]

İnsel, A. (2011) "AKP pasif devrim mi gerçekleştirdi?", *Radikal* (28 Ocak), www.radikal.com.tr, indirilme tarihi: 21 Haziran 2011.

Keyder, Ç. ve A. Öncü (1994) "Globalisation of a Third World Metropolis: Istanbul in the 1980s", *Review*, xvii (3): 383-421.

- Kumar, K. (1993) "Civil Society: An Inquiry into the Usefulness of a Historical Term", *The British Journal of Sociology*, 44 (3): 375-395.
- Lefebvre, H. (1978/2009) "Space and the State", Lefebvre, H. (der.), *State, Space, World: Selected Essays*, Brenner, N. ve S. Elden (der.), çev. G. Moore, N. Brenner ve S. Elden içinde, Minneapolis: University of Minnesota.
- Lefebvre, H. (1991) *The Production of Space*, çev. D. Nicholson-Smith, Oxford: Blackwell Publishing.
- Löwy, M. (1996) "Figures of Weberian Marxism", *Theory and Society*, 25: 431-46.
- Macciocchi, M.-A. (1975) *Gramsci y la revolución occidente*, çev. J. Szabón, México D.F.: Siglo XXI.
- Mansour, F. (1992) *The Arab World: Nation, State and Democracy*, London: Zed Books.
- Marcuse, H. (1965/1968) "Industrialisation and Capitalism in the Work of Max Weber", Marcuse, H., *Negations* içinde, çev. J. J. Shapiro, London: Allen Lane.
- Migdal, J. S. (2001) *State in Society: Studying How States and Societies Transform and Constitute One Another*, Cambridge: Cambridge University.
- Morton, A. D. (2005) "The Age of Absolutism: Capitalism, the Modern States-System and International Relations", *Review of International Studies*, 31 (3): 495-517.
- Morton, Adam David (2007) *Unravelling Gramsci: Hegemony and Passive Revolution in the Global Political Economy*, London: Pluto Press.
- Morton, A. D. (2010) "The Continuum of Passive Revolution", *Capital & Class*, 34 (3): 315-42.
- Morton, A. D. (2011a) *Revolution and State in Modern Mexico: The Political Economy of Uneven Development*, Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- Morton, Adam David (2011b) *Gramsci'yi Çözümlemek: Küresel Ekonomide Hegemonya ve Pasif Devrim*, çev. B. İnce, İstanbul: Kalkedon.
- Morton, A. D. (2011c) "Talkin' 'bout a revolution?" (8 March), <http://nottspolitics.org>, indirilme tarihi: 12 Mayıs 2011.
- Pamuk, O. (2005) *Istanbul: Memories of a City*, trans. M. Freely, London: Faber and Faber. [(2006) *İstanbul-Hatıralar ve Şehirler*, İstanbul: YKY]
- Portelli, H. (1973) *Gramsci y el bloque histórico*, çev. Maria Braun. México D.F.: Siglo XXI.
- Riley, D. J. ve M. Desai (2007) "The Passive Revolutionary Route to the Modern World: Italy and India in Comparative Perspective", *Comparative Studies in Society and History*, 49 (4): 815-47.
- Rosenberg, J. (1994) *The Empire of Civil Society: A Critique of the Realist Theory of International Relations*, London: Verso.
- Said, E. W. (1988/2001) "Representing the Colonised: Anthropology's Interlocutors", Said, E. W., *Reflections on Exile and Other Literary and Cultural Essays* içinde, London: Granta Books.
- Said, E. W. (1995/2001) "History, Literature and Geography", Said, E. W., *Reflections on Exile and Other Literary and Cultural Essays* içinde, London: Granta Books.
- Sassoon, A. S. (1987) *Gramsci's Politics*, 2d edition. Minneapolis: University of Minnesota.
- Soja, E. (1989) *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, London: Verso.
- Thomas, P. (2009) *The Gramscian Moment: Philosophy, Hegemony and Marxism*. Leiden: Brill.
- Thompson, E. P. (1978) *The Poverty of Theory & Other Essays*, London: Merlin Press. [(1994) *Teorinin Sefaleti*, çev. A. F. Yıldırım, İstanbul: Alan]
- Tuğal, C. (2007) "NATO's Islamists: Hegemony and Americanisation in Turkey", *New Left Review* (11), 44: 5-34.
- Tuğal, C. (2008) "The Greening of Istanbul", *New Left Review* 11, 51: 65-80.

- Tuğal, C. (2009) *Passive Revolution: Absorbing the Islamic Challenge to Capitalism*, Stanford: Stanford University Press.
- Tuğal, C. (2011), *Pasif Devrim: İslami Muhalefetin Düzenle Bütünleşmesi*, çev. F. B. Aydar, İstanbul: Koç Üniversitesi.
- Tuğal, C. (2011) "Egypt's Path Could be Distinct from Turkey's and Iran's" (21 February), www.jadaliyya.com, indirilme tarihi: 15 Mayıs 2011.
- Williams, R. (1980) *Culture and Materialism*, London: Verso.
- Wood, E. M. (1986) *The Retreat from Class: A New "True" Socialism*, London: Verso. [(2011) *Sınıftan Kaçış*, çev. Ş. Alpagut, İstanbul: Yordam].
- Wood, E. M. (1990) "The Uses and Abuses of Civil Society", Miliband, R. ve L. Panitch (der.), *The Socialist Register: The Retreat of the Intellectuals* içinde, London: Merlin Press.
- Wood, E. M. (1995) *Democracy Against Capitalism: Renewing Historical Materialism*, Cambridge: Cambridge University. [(2008) *Kapitalizm Demokrasiye Karşı*, çev. Ş. Artan, İstanbul: Yordam]

Pasif Devrimlerde Toplum, Siyaset ve Bloklar

Cihan Tuğal*

Çeviri: Deniz Yıldırım - Ebru Deniz Ozan

Hegemonya nasıl inşa edilir, sürdürülür ve ona karşı nasıl meydan okunur? Pasif devrimler, kaçınılmaz biçimde göreceli daha az hegemonik rejimlere mi yol açar? Pasif devrimlerin başat failleri kimlerdir? Sınıfı bir analiz birimi olarak tahttan indirirken aynı zamanda ona hâlâ temel bir analitik ve siyasal anlam atfedebilir miyiz? Bunlar, *Pasif Devrim* isimli kitabımın ve Adam Morton'un buna verdiği yanıtların örtülü ya da açık biçimde ortaya çıkardığı temel sorular. Her ne kadar ne benim kitabım ne de Morton'un eleştirilerine verdiğim yanıt, bu soruları tamamiyle yanıtlayamasa da, (kitabımda geliştirdiğim) siyasal toplum yaklaşımının bizi bu sorunlar üzerine daha önce yapmadığımız şekilde düşünmeye itebileceğini önereceğim bu yazıda.

Morton'un *Pasif Devrim*'e dönük eleştirel okumasında takdire şayan çok yan var. Her şeyden önce, kitabın mikro-coğrafi odağının genişletilmesi ve evin, sokakın, mahallenin ve semt mekânlarının dönüşümünü ele alan çözümlemelerin ulusal, bölgesel ve nihai olarak da küresel coğrafya içinde konumlandırılması yönündeki çağırısı olumlu karşılıyorum.¹ Neo-Gramscici uluslararası çalışmalar okulu, geliştirdiği coğrafi yaklaşımı *Pasif Devrim* kitabının mikro-mekânsal odağı ile etkileşime sokarak bundan fayda da sağlayabilir. Böylesi olası diyalog kanallarını keşfetmek, gelecekteki Gramscici analistleri bekleyen bir görev âdeta.

Diğer taraftan Morton'un hegemonik olmaya ilişkin düzeyleri ayrıştırma çabalarını da değerli buluyorum. Her ne kadar ben 1990'lardan 2000'lere uzanan dönüşüm sürecini organik krizin pasif devrimci çözümü olarak analiz etmiş olsam da, "minimal", "çürümüş" ve "bütüncül" hegemonya kavramları, önceki onyıllar çerçevesinde bu onyılları incelemek için faydalı bakışlar sunabilir. 1980 darbesi, korporatist dönemde bir zamanların göreceli genişlemeci (ya da bütüncül), ancak daha sonrasında ise çürüyen hegemonyasını parçalarken, sınırlı (ya da minimal) bir hegemonya tesis etti. Dönemin merkez partilerinin çözümlerinin yanında, İslamcılarının emsalsiz güç biriktirmesi ve popülerlik kazanması ve barışçıl bir İslamcı yükselişin önüne set çekilmesiyle birlikte bu hegemonya da çürüdü/çözüldü. Ardın-

1 Ben bunu şehir ve ulus düzeyinde 'The Greening of Istanbul' adlı makalemden kısmen gerçekleştirdim (Tuğal, 2008: 64-80).

* "Doç. Dr., Kaliforniya Üniversitesi, Berkeley"

dan, İslamcı ideolojinin revizyonu ile birlikte, 1980 darbesinin temel parametreleri (Türk-İslam Sentezi ve neoliberalizm) 2000’li yıllarda bütüncül anlamda hegemonik karakter kazandı. Bu geniş kapsamlı fırça darbeleri sadece önerme düzeyinde ve bu kavramları kullanmak isteyen bilim insanları tarafından ilerletilebilirler.

Bunların yanında Morton’un öne çıkardığı başka ilginç noktalar da var; ancak makalesinin geri kalanına polemikçi ve skolastik bir ton hâkim. Kendisinin “doğru/hakiki” Gramsci okuması yaptığına dair tekrar tekrar dile getirdiği iddialarından daha çok, öne çıkardığı bazı somut noktalar üzerinde duracağım. “Ortodoks bir Gramscilik” yaratmakla ilgilenmiyorum ve bu nedenle de Gramsci’nin metninin “doğru” okumasını temel alan bir mücadeleye dahil olmayacağım.

Ayrı Bir Rota Olarak Pasif Devrim

Morton’un Türkiye’deki kapitalist hegemonyanın gelişimi ile pasif devrim süreci arasındaki ilişkiye dair soruları oldukça önemli. Burada bir dizi makalede ve kitabımda (Tuğal, 2009) analiz ettiğim oldukça karmaşık bir süreci kısaca özetlemekte yarar görüyorum.

Pasif devrim analitik olarak devrimlere, yukarıdan devrimlere ve statükonun basit yeniden üretimine (ya da karşı devrime) göre farklılaşan bir dönüşüm sürecine gönderme yapar. Bu yollar aktüel tarihsel süreç içinde birbirleriyle iç içe geçer, ancak analitik olarak bunları birbirinden ayırtmak, bize bir dizi ampirik düzeyde manivela sağlayabilir – Risorgimento ve Faşist İtalya ve Nehru’nun Hindistan’ını (Gramsci ve Chatterjee (2001 [1986]) tarafından işaret edildiği üzere, pasif devrimin klasik örnekleri) bir yanda Fransa ve Rusya (aşağıdan devrim) ve diğer yanda Japonya (yukarıdan devrim) ile karşıt konumlara yerleştirdiğimizde olduğu gibi.

Pasif devrim süreçlerinde, kitlesel seferberlik (mobilizasyon) ve düzene dönük bir tehdit söz konusudur; ancak bu zayıftır ve gerçekte devrime yol açamaz. Bu zayıflık nedeniyle, iktidar bloğu (bir devrimde olduğu gibi tehditlerin avı haline gelmek ya da karşı devrimde olduğu üzere hemen tüm devrimcilere aşırı reaksiyon gösterip onları ortadan kaldırmak yerine) tehdidi yöneltenlerin bazı kadrolarını ve söylemlerini kendisine katarak ve kitle seferberliğinin bazı taleplerini gerçekleştirerek yanıt verebilir. O halde bir pasif devrim, yukarıdan devrimden ayırtılmalıdır (ki bu hem Gramsci hem de Morton tarafından yeterince yapılmamıştır); çünkü ilkinde devrimci dönüşüm algısı çok daha yalın ve serttir. Örneğin, daha önceki sistem karşıtı radikaller artık iktidarda olduğu için (Mussolini ve Erdoğan örneklerinde olduğu üzere), toplumdaki sistem karşıtı hissiyat bastırılır; öyle ki artık bazı eski radikaller kendilerini rejimle özdeşleştirirler; ancak bu aynı zamanda pasif devrimci güzergâhın riskli yanlarına ve dengesizlik kaynağı olmasına işaret eder; çünkü yeni yöneticilerin kökleşmiş huyları iktidar bloğu içinde bir Truva atı görevi görebilir (Erdoğan hükümetinin İsrail karşıtı Özgürlük Filosu’na destek vererek Müslüman dünyada epey destek toplaması ama bir biçimde de Türkiye’nin Batılı müttefikleriyle ilişkilerine zarar vermesi örneğinde görüldüğü üzere). Pasif devrimin bu çelişkili yüzü (hem sistem karşıtı gibi görünüp sistem yanlısı olmak, ama aynı zamanda

da sistem içinde faşizmin dünya savaşı sırasındaki yıkıcı sonuçlarında da görüldüğü üzere işlev bozukluklarına, arızalara yol açma tehdidi barındırmak) solcuları bu kesimleri “devrimci” olarak ilan etme yanlısına dahi itebilir ve böylece kaderlerini onlarla birleştirebilirler (sayısız sol kanat sosyalistin iki savaş arası dönemde faşizme kayması ve sayısal olarak sınırlı olsa da, entelektüel ve kurumsal olarak etkili solcuların 21. yüzyıl Türkiye’sinde liberal-muhafazakâr bloğu desteklemeleri bu anlamda birbiriyle akrabadır; birçok başka açıdan farklılıklar olsa da).

Türk elitleri 19. yüzyılın ikinci yarısında ve 20. yüzyılın ilk yarısında devlet güdümünde bir hegemonya geliştirdiler.² Türkiye kapitalizmi, iktidar bloğunun tâbi/bağımlı kanadının 1950’lerin başından itibaren sivil ve siyasal toplumu öncekilere göre daha fazla seferber etmeye başlamasıyla birlikte daha hegemonik bir karakter kazandı. Bu hegemonya 1965 ile 1980 yılları arasında seküler karakterde bir sol kanat devrimci ayaklanmayla karşılaştı ve bu bir karşı devrimle bastırıldı. Ancak elitler, 1970’lerde biçimlenmeye başlayan yerel İslamcı meydan okumaya ve İran İslam Devrimi’ne oldukça farklı temelde bir yanıt ürettiler. İlk yanıt, (her ne kadar pasif devrimci unsurlar içerse de) yukarıdan devrimdi; toplumun ordu eliyle yukarıdan aşağıya İslamileştirilmesi. Buna karşın bu yukarıdan devrim (amaçlanmayan bir biçimde) 1997’de laiklerin bir darbeye kökünü kazımak isteyecekleri devrimci unsurları güçlendirdi. Ancak darbenin niyetlenilmeyen sonucu, radikal İslamcılarının sisteme katılmalarını sağlayacak bir pasif devrimdi.

Söz konusu on yıllar boyunca gözlemleyebileceğimiz bu gelgitler, Morton için teorik bir kafa karışıklığı kaynağı olmuş gibi görünüyor. Ancak gerçekte bunlar, hegemonya inşa sürecinin karmaşıklığının birer kanıtı. Baskının belirli noktalarda aşırılaştığı ve genel olarak bir diktatörlük sistemi görüntüsü yarattığı ortada. Buna karşın, her seferinde, iktidar bloğu içindeki unsurlar baskıya rızanın temin edilmesi konusunda ısrarcıydılar (1982’de yüksek katılımlı bir referandumla yurttaşların büyük çoğunluğuna otoriter bir anayasayı onaylatarak ve 2010’da otoriter ve demokratik düzenlemelerin bir almasığını bu anayasaya değişiklik olarak yansıtarak). Bunlardan hiçbirisi Morton’un iddia ettiği gibi hegemonya ile pasif devrimi (kavramsal olarak) “birleştirmek” anlamına gelmez; zira kitap bu konuda oldukça erken bir safhada pasif devrimin hegemonya inşasının yollarından yalnızca biri olduğunu belirtmektedir (Tuğal, 2009: 3-4).

Eğer bu merceği Mısır’a çevirirsek, pasif devrimin denendiğini (yukarıdan devrimle birlikte), ancak gelişmeden kaldığını ve 1980’lerle 1990’ların başında nihai olarak ortadan kaldırıldığını söyleyebiliriz. Mısır’da sistem 1990’ları takiben gi-

25 Morton’un ifade ettiği üzere, 1923’te 2000’lere göre “daha fazla kopuş” yaşandığı konusu da oldukça tartışmalı; çünkü son zamanlarda birçok tarihçi, Osmanlı geçmişiyle kopuştan çok süreklilik bağı olduğunu vurguladı. Daha da önemlisi, “moderniteye giriş” (Morton’un da vurguladığı haliyle) İmparatorluğun çöküşünü takiben gerçekleşmedi, bunun yerine, İmparatorluğun son yüzyılında başladı ve bazılarının göre bu çok daha önce gerçekleşti. Solcu bilim insanları, monarşik düzeni ortadan kaldırılması sonucunda yerine cumhuriyetin kurulmasını değersizleştirmeyi amaçlayan liberal-muhafazakâr revizyonist Kemalizm okumaları konusunda oldukça eleştirel olmak zorundalar. Bununla birlikte bu, modernleşmenin yoğun bir biçimde İmparatorluğun son on yıllarında (belki yüzyıllarında) başladığını ifade eden görüşleri reddetmeleri anlamına da gelmemelidir.

derek daha az hegemonik hale geldi. İşdünyası-asker-siyasal elitten oluşan (hem ulusal hem uluslararası) ittifakın baskınlığı artan oranda görünürleşti ve diktatoryal karakter kazandı. Toplumun yanıtı hem burjuva/kapitalist hem de kapitalist olmayan ve hatta antikapitalist unsurlar içeren bir devrimci ayaklanmaydı. Tahrir Meydanı'nın ön cephesindeki aktörler devrimci bir dönüşüm talep ediyorlar; ancak aralarındaki ayrılıklar kamusal anlamda görünür değil, çünkü henüz düşmanlarından kurtulmuş değiller. Karşı devrimciler şimdilik başarısız olmuş görünüyorlar, ancak stoklarında hala etkili silahlar var. Bununla birlikte, devrimcilerin çok yönlü zayıflıkları hem devrimci hem de karşı devrimci unsurları içermeyi arzulayan Mısır toplumundaki pasif devrimcilerin elini güçlendiriyor. Geride kalan onyılda "Türk modeli" konusunda oldukça bölünmüş ve kararsız bir tutum izleyen Müslüman Kardeşler liderliği, şimdi her adımını AKP'yi izleyerek atma konusunda oldukça istekli – Mısır muhalefetini kısmen otoriter ve kısmen demokratik değişiklikler içeren anayasa referandumunda (Mart 2011) tavır almaya zorlamasından, bu (düşük) restorasyonu "değişim" olarak süslemesine kadar uzanıyor bu isteklilik (hiç de şaşırtıcı olmayan biçimde, tüm bu başarılı taktikler sayesinde, tıpkı 2010 Türkiye referandumunda olduğu gibi – zor ve rızanın mükemmel bir bileşimi idi bu referandum - otoriterlikle demokrasiyi birleştiren bu pakete geniş halk desteği temin edildi). Ancak hâlâ bu üç ana kamp arasında bir yerde duran aktörler de var; Ocak 2011'de Tahrir Meydanı'nda savaşan ve (liderlerinin birçok kez çağrı yapmasına rağmen) 11 Şubat'tan sonra evlerine dönmeyen birçok Müslüman Kardeşler üyesi bunlar arasında düşünülebilir. Mısır kapitalizmi Türkiye'deki örneğine göre hâlâ daha az hegemonik; ancak bunun böyle kalacağına garantisi de yok.

Ben bu nedenle (Morton'un yaptığı gibi) minimal hegemonyayı pasif devrimle eşitlemeyi oldukça yararsız buluyorum: Mısır ve Türkiye örneklerinin de gösterdiği üzere, bunlar her zaman el ele ilerlemiyor.³ Pasif devrim bir süreçtir; minimal (ya da sınırlı) hegemonya ise bir yönetim biçimi. Bu ikisi mutlak şekilde birbirine denk düşmek zorunda değil. Teorik olarak bir pasif devrim genişleyen bir hegemonyaya da yol açabilir; bir devrim daralmış/sınırlı bir hegemonyaya da sonuçlanabilir. Türkiye örneğinde de gördüğümüz üzere, 2000'lerin pasif devrimi sistemin hegemonik kapasitesini ciddi ölçüde genişletti. Süreçle yönetme biçimi arasındaki bu örtüşme ve örtüşme eksikliklerinin ötesinde, Morton süreçlerle yönetim biçimlerini eşitleyerek temel bir mantıksal hataya imza atıyor.

Son olarak, Morton'un pasif devrim anlayışındaki temel sorunun Gramsci'nin ve Chatterjee'ninkiyle aynı olduğuna da işaret edilmeli: kavramın aşırı genelleştirilmesiyle kavramın anlamını yitirmesi. Bütünsel bir devrim dışında her şey pasif devrim oluyor (ayrıca bkz. Morton 2007: 150-152; 162-169). Bu yeni bir hata değil, ancak çok zaman önce kaçınmayı öğrenmiş olmamız gereken bir hata. Ki bu konuda yol göstermiş tahlilciler yok değil. (Morton'un da atfı yaptığı) Riley ve Desai,

3 Bu konuda ayrıca ve böylesi bir birleştirme örneği için bkz. Morton (2007:107).

pasif devrimi bir yol/rota olarak devrimden ve yukarıdan devrimden ayırıyorlar. Onlar pasif devrimlerde partinin dönüşüm sürecinin motoru olarak devletle yer değiştirdiğine işaret ediyorlar.⁴ Pasif devrime dönük bu açı, bizi (partinin devlete bağımlı kılındığı) Kemal'in modernleşmesiyle (partinin gerçek dinamik bir aktör olarak doğduğu) AKP'nin modernleşme sürecini birbirinden ayırt etme imkanıyla donatabilir. Gerçekten de pasif devrimlerin baş rolünde devrimin siyasal örgütleri vardır; halbuki yukarıdan devrimlerde güçlü adamların iradesine tanıklık ederiz (Kemal, Nasser, Bourguiba).

Riley ve Desai daha da ileri giderek pasif devrimle yukarıdan devrimi ayırıştırır- lar ve bunu pasif devrimi bir kitle seferberliğinin ya da kitle seferberliği tehdidinin öncelediğinin altını çizerek yaparlar. Bununla birlikte, Chatterjee'nin de belirttiği üzere, (pasif devrimlerde) kitle mücadelesi gelişmemiş ve yeterli düzeyde devrimci değildir ki bu da tam anlamıyla bir devrimi ya da topyekün bir karşı-devrimi en- geller (ya da gereksiz kılar). Biz bu koşulların tümünü akademik çalışmalarda kabul edilen klasik pasif devrim vakalarında da (İtalya ve Hindistan), yeni örneklerde de (AKP'nin Türkiye'si ve apartheid sonrası Güney Afrika) görebiliyoruz.

Tüm bunlara, pasif devrimleri yukarıdan devrimlerden ayırıştıran önemli bir pasif devrim karakteristiği daha ekleyebiliriz: Pasif devrimlerde, değişimin aktör- lerinin devrimci görüntü veren pragmatik figürler olma ihtimalinin yüksek olduğu yukarıdan devrimlerin aksine, eski devrimciler mevcut elitlerle birlikte iktidarda- dırlar (ancak yeni iktidar bloğunda öndeki isimler onlardan olmayabilir). İtalya'da eski sol-kanat sosyalistlerinin ve Güney Afrika'da komünistlerin durumunda oldu- ğu gibi, radikal İslamcı devrimciler Türkiye'de devlet aygıtına entegre edilmişlerdir ve bazıları cumhuriyetin başat kurumlarının yöneticiliğine yükselmiştir.

İyi ama tüm bu dönüşümlerin merkezi aktörü kimdir? Pasif devrimin taşıyıcısı kim? Merkezi failliği sınıfa yüklemek sadece teorik olarak sorunlu değil; aynı za- manda, göreceğimiz üzere, siyasal açıdan da tehlikeli.

Sınıfın Dışsallığı?

Her ne kadar Morton bizden sınıfları temel dönüşüm failleri olarak görmemi- zi istese de, siyasal toplum yaklaşımı bloklar üzerine odaklanır. Buna karşın aynı zamanda da blokların bile dönüşümün yegâne failleri olarak ele alınamayacağına işaret eder⁵, çünkü özellikle pasif devrimler niyet edilmemiş (*unintended*) dönü- şümlere yol açan etkileşimleri olan karmaşık aktör şebekeleriyle ilişkilidir (yani dönüşümlerin arkasında belirli bir aktörün niyeti değil, aktör ağlarının planlan- mamış ilişkileri vardır). Bu şebekeleri analitik olarak anlamlı ve görünür kılmanın

4 Bu aynı zamanda Morton'un (2007: 150-152) pasif devrim anlayışıyla da çelişiyor; çünkü çalışmasında, pasif devrimlerde devletin toplumsal dönüşümün motoru olarak kaldığı konusunda ısrar ediyor.

5 Bu, başat aktörler arasından bir "ana fail'i ortaya çıkarabileceğimizi inkâr etmek değildir; makalede söz ettiğim üzere Türkiye, İtalya ve Hindistan örneklerindeki gibi bir siyasi parti bu ana fail olabilir.

yolu, onları toplum ve devlet içinde konumlandırmaktır. Bu noktada benim yaklaşımım Morton'un yaklaşımı keskin biçimde ayrışıyor. Her ne kadar Morton (2007: 23) metinlerdeki "asıl anlam"ı arayan okumalar karşısında bizi uyarsa da, makalesi Gramsci'nin yazılarındaki sivil toplum-devlet ilişkilerine dönük farklı konfigürasyonları görmezden gelerek bu hataya düşüyor. Burada kısaca sivil toplum-siyasal toplum ve devlet ilişkilerini tartışacağım; okuyucular daha kapsamlı bir tartışma için benim diğer yazılarıma bakabilirler. Daha sonra ise devlet-toplum ilişkilerini bu yönde yeniden düşünmenin, sınıf siyasetini analiz ediş tarzımızda yeni imkânların kapısını nasıl aralayabileceğini ele alacağım.

Morton, *Pasif Devrim* kitabımda benim sivil toplum, siyasal toplum ve devleti birbirlerine dışsal olarak ele aldığım suçlamasıyla başlıyor. Buna karşın *Pasif Devrim*'in sadece yüzeysel bir okuması (ve etnografik kısımların ihmalı) sivil toplumla siyasal toplumun ontolojik olarak birbirine dışsal biçimde ele alındığı izlenimine yol açabilir. Kitabın önerdiği, ontolojik bir karşıtlıktan ziyade, analitik bir ayırımdır. Sivil toplumla siyasal toplumun birbirlerinin unsurlarıyla nasıl birleştiklerini, birbirlerini nasıl dönüştürdüklerini, nasıl içerdiklerini gösteren birçok örnek var (ancak bu ontolojik bir ihtiyaç değil, bazı durumlarda bu farklı etkileşimler gerçekleşmeyebilir). Bunun gayet iyi bir örneği, kitap boyunca tartıştığım, enformel okuma (ya da "sohbet") çevreleridir. Bunlar sivil toplumda oluşmuştur; ancak açık biçimde siyasal girdilerle ve bazen sarıh siyasal müdahaleyle. Bunların bazıları daha sonra siyasal toplumda başat aktörler olabilirler. Hatta bazıları devleti etkilemeyi ya da devlete sızmayı amaçlayabilir.

Morton'un iddiasına göre *Pasif Devrim* kitabım, devletle karşıtlık içinde bir sivil toplum tahayyül ediyor. Ancak tüm kitabın genel çizgisi, sivil toplumun devlete karşı, kapalı ya da ona içkin olup olmadığının tarihsel olduğunu ve bunun (diğer etkenlerin yanında) siyasal mücadelelerin sonucuna bağlı olduğunu ifade ediyor. Ve hiç şüphe yok ki sivil toplum totalize edilemez. Belirli bir zamanda onun bazı unsurları devletle uyumlulaşabilir; bazıları devletten farklılaşabilir, bazıları da devlete karşıtlaşabilir. Buna dönük epey verimli örnekler, sivil toplumun (Yeşil Hareket olarak bilinen) bir kanadının devletle bütünleşme ve devletten dışlanma yönünde epey istikrarsız bir rota izlediği İran'da gözlemlenebilir. Hareket, devletin bazı kurumları ve kişileriyle olumlu ilişkiler içinde, ve bazen de diğer kurum ve devlet adamlarına karşı işlemektedir. Ne devlet ne de sivil toplum tek parçadır. Ancak bunlardan da öte, Morton'un, kitabın Türk liberalizminden miras alınan bir tür sivil toplum-devlet karşıtlığına dayandığını iddia etmesini başlı başına bir talihsizlik olarak görüyorum. Benim bütün projem, sivil toplumu devlet karşısında aşırı romantikleştirerek ele alan liberal ve liberal sol söylemlerin eleştirisi üzerinde yükseliyor (Tuğal, 2005 ve 2007a). Her ne kadar bu eleştiri *Pasif Devrim*'de çok açık olmasa da, dikkatli bir okuyucu bu eleştirileri satır aralarında rahatlıkla görebilir.

Uyarılarına rağmen, Morton eleştirisinde Türk devletini topluma dışsal olarak algılama tuzağına kendisi düşüyor. "Zora dayalı tahakkümün başat görünümü

olan askeri bir darbe, hegemonik olarak tanımlanabilir mi?” sorusunu sorarak, aslında orduyu toplumdan bağımsız bir baskı aygıtı olarak ele alan liberal mantık hatasını yeniden üretmiş oluyor. Bu aslında, Türkiye’deki askeri darbelere dair en temel yanlış anlama biçimi. Özellikle Eylül 1980 darbesi söz konusu olduğunda, müdahale sadece topluma basitçe “dayatılmadı”; bunun yanında geniş sektörlerce (diğerlerine karşı savaşlarında) kısıktırılıp memnuniyetle karşılandı. Cuntanın işleyiş biçimi, daha az oydaşmaya dayalı değildi: Uyguladığı tüm baskılarla birlikte (işkence, idam, sürgün) temel etkinliklerinden birisi, daha sonra AKP hegemonyasının bel kemiği haline gelecek olan Türk-İslamcı öznelere (yenilerini de yaratarak) görünürlüğünü zamanla arttıracak şekilde eğitim sistemini yenilemesiydi. Cunta elbette özünde hegemonik değildi, ancak bıraktığı mirasla ve sivillerle çok yönlü geliştirdiği etkileşimle birlikte, Türk hegemonyasının üzerinde inşa edildiği bir zemin yarattı.

Bir yanlış algılama diğerine yol açıyor; sadece daha fazla yanlış okuma üretmiyor; aynı zamanda zayıf çözümlemelere ve siyasetlere de kapı açıyor. Morton; “devlet-sivil toplum ilişkilerinin diyalektik birliğini anlamak yerine, (*Pasif Devrim*) siyasal toplumu ontolojik olarak verili bir kategori gibi ayrıcalıklı kılıyor” diyor. Bunun yerine, siyasal toplum yaklaşımı “devlet-sivil toplum ilişkilerinin diyalektik birliğini” verili olarak almaz ama birlik olarak inşa edilip edilmeyeceğinin siyasal süreçler tarafından belirlendiğini vurgular. Böylesi bir diyalektik birlik Türkiye’de geç 90’larda yoktu ve (bazıları tarafından hatalı biçimde burjuva devrimci sınıf olarak kodlanan) liberal-muhafazakar blok tarafından yeniden inşa edildi.

Bununla ilişkili bir bağlamda, Morton’la sınıfın ontolojik dışsallığı bahsinde çok daha derin anlaşmazlıklarımız var. Morton temel sınıf aktörlerini devlete dışsal olarak ele alıyor görünmektedir. Dolayısıyla Ahmet İnsel’in formülünü benimsiyor: Son on yılda Türkiye’deki dönüşümün temel aktörü olarak muhafazakar burjuvaziyi görüyor. İnsel bu burjuva kesimi “otantik” olarak adlandırıyor ve bu burjuva kesiminin bürokrasi karşısında (ve onun yarattığı otantik olmayan, devlete bağımlı burjuvazi karşısında) bir “devrim” gerçekleştirdiğini belirtiyor. Buna karşın, Ayşe Buğra’nın çalışmalarının da gösterdiği üzere, Türkiye’deki her iki burjuva katmanı, devlete bağımlı olanlar ve olmayanlar şeklinde bir ayrıma tabi tutulamazlar; zira her ikisinin de çalışma şekli, devlet kaynaklarından daha fazla pay almaya dayalı ve bunu gerçekleştirmek için devlet içinde ittifaklar da oluşturdular ve oluşturmaktalar.

Bu yüzden de tanık olduğumuz pasif devrimin aktörü tam anlamıyla aktörlerin bir birleşimi, “ağ”laşmasından oluşuyor (her iki durumda da siyasal olarak yaratılmış ve beslenmiş burjuvaziyi de içerecek biçimde): Dışsal sınıf aktörlerinden ziyade bloklara şahit oluyoruz. Sınıfların kimlikleri, yönelimleri ve çıkarları bu süreçte dönüştürülüyor: Siyasal ve devlete ilişkin süreçlerden bağımsız olarak biçimlenmiyorlar. Bununla birlikte, tekil bir “blok” da, pasif devrimin bütün kredisini üzerine almamalı. Aslında, dönüşümün tek bir “aktörü” yoktu; çünkü bu dönüşüm, *Pasif Devrim* kitabımda ve başka yerlerde de açıkladığım üzere, 1997 darbesi, radikal ak-

tivistler ve entelijensiya, muhafazakar burjuvazi ve İslami siyasal liderler arasındaki niyet edilmemiş etkileşimlerin bir ürünüydü.

Sınıf ve birikim üzerine yetersiz bir siyasal bakış, sınıfların ve birikimin siyasal oluşumunu gözden kaçırır. Gerçekte Morton, *Pasif Devrim* kitabını eleştirirken ve Türkiye'yi analiz ederken, başka bir yerde kendisinin yaptığı, üretimin ekonomik üretime indirgenemeyeceği ve sınıf mücadelesi analizlerinin sınıf analizlerinin merkezinde yer alması gerektiği yönündeki uyarıları dikkate almamış görünüyor (Morton, 2007: 116-117).

2011 seçim kampanyasında Erdoğan'ın yaptığı kentsel rant vaatlerinin birikim-merkezli analizi; Morton'un cümlesinde de özetlendiği/örneklendiği haliyle, bizi kapitalist siyasetin eksik analizine götürebilir: "Olasıdır ki kapitalizmin daha fazla kâr arayışı içinde kesintisiz biçimde ürettiği artık değeri emebilmek için, kentleşme ve bayındırlık projeleri büyük bir hızla sürdürülüyor." Kent sosyologlarının da gösterdiği üzere, Türkiye kapitalizmi, parlamenter düzeyde ya da üretim düzeyinde tavizlerden ziyade, on yıllardır kentsel rantın yeniden dağıtımı yoluyla sınıfsal tavizler vererek ilerliyor. AKP'nin "çılgın projeleri" de (diğerlerinin yanında), Türk tipi sınıfsal tavizlerin güncellenmiş ve genişletilmiş bir versiyonu. Ama Türkiye'deki sistemin bu özelliğine dikkat çekmek, birikime dair tek yanlı obsesyonlardan özgürleştirilmiş; birikimi siyasal bağlamına yerleştiren bir bakış açısını gerektirir. Dolayısıyla siyasal toplum yaklaşımının tarihin motoru olarak birikime odaklanan klasik ekonomi politik perspektiften ayrılarak vurguladığı, siyasal dengeler ve mücadelelerdir.

Dahası, siyasal parti temsilcisi AKP olan liberal-muhafazakâr bloğu destekleyen ve bunu bir devrimci burjuva güç olarak gören bazı solcuların durumunda gördüğümüz gibi, sınıf aktörlerine dışsallık atfetmek son derece vahim siyasal sonuçlar doğurabilir. Bu anlamda, Morton'un söz konusu solcularla "burjuva devrimcileri" denilen kesim arasındaki ittifaktan söz etmemesi boşuna değil.

Morton, İnsel'in burjuva övgüsüne destek verdikten sonra, Orhan Pamuk'un İstanbul algısına olumlu şekilde atıfta bulunuyor; bunun kentin madun unsurlarıyla beslenmeyen, epey seçkin bir şehir algısı olduğunu gözden geçiriyor. Morton, Pamuk'tan alıntı yapıyor: "İstanbul'un kalıntıları, şehrin bir daha aynı refah, iktidar ve kültür seviyesine yükselmeyi hayal edemeyecek kadar zavallı ve şaşkın olduğunun anımsatıcıları." Oysa şehir şimdi olduğu kadar asla zengin olmadı belki de! Morton, aslında çağdaş Türk yazınından önemli ve çarpıcı bir pasaj seçmiş. Bu cümle, ülkesinin değişen sınıf dengeleri ve siyasetinden koparılmış aydın kesiminin imgelemenin sığlığını gösteren bir cümledir. Bu kalıntılar, Pamuk'a ya da elit semtlerin sakinlerine, 'yoksulluğu' ve şehrin çöküşünü anımsatabilir; ama yine de Pamuk'un İstanbul'un emperyal konumundaki kadar etkili olmayı hayal dahi edemeyeceği iddiasının, İslamcı gazetelerdeki sayısız köşe yazısı ve özellikle 2011'de Osmanlı İmparatorluğu'nun yeniden doğuşunu kutlayan birçok televizyon programı tarafından yanlışlandırıldığına burada dikkat edilmeli. Yaşayan, gerçek, yükselen

İstanbul (İslamcılarının ve onları izleyen madunların İstanbul'u), bölgedeki, kimilerine göre dünyadaki, yeni egemen imparatorluğun başkenti olarak hayal ediliyor. Refah gerçek; iktidar ve emperyal kibir duygusu bir yanılsama olabilir ya da olmayabilir: Bu, birçok faktörün yanı sıra, Amerika ya da Batı'nın düşüşünün rotasına ve de Türkiye ve İran'ın bölgede yavaş yavaş baş gösteren müdahalelerine bağlıdır. Ne olursa olsun, bu kent imgelemi, İslamcılığın birçok kent yoksulu izleyicisinin neoliberal refahtan şu anda pay almıyor olmaktan endişe duymamasının nedenlerinden biri olduğu için, sınıf mücadelesinde gerçekten önemli bir düğümdür. Kaygılanmak şöyle dursun, imparatorluğun ganimetlerinden pay alacakları konusunda teminat almış durumda (muhafazakâr) kent yoksulları.

Benim devlet-toplum kavrayışım ile Morton'un kavrayışı arayışındaki vurgu farklılıkları, kısmen, etkilendiğimiz farklı miraslara dayanıyor. Morton, devleti "kapitalist toplumsal ilişkilerin bir formu" olarak görmemenin bir "hata" olduğu konusunda son derece katı. Bu sadece *Pasif Devrim*'e değil, Buroway, Wright gibi sosyolojik Marksistlere de atfettiği bir eksiklik. Bununla birlikte, en azından benim durumumda, bu bir hata olmaktan ziyade, devlete bir "sınıfın" devleti olarak yaklaşmaktan bilinçli bir kaçış. *Pasif Devrim* kitabında revize edildiği şekliyle "siyasal toplum" yaklaşımı, belli açılardan ayrı dursa da, Block'un (1987) ve Laclau'nun (1975) Miliband ve Poulantzas (yani sınıf-devlet argümanının ampirisist-seçkin ve yapısalcı versiyonlarının) eleştirileri üzerinde yükseliyor. Ayrıca, siyasal toplum yaklaşımını Bourdieu'nun⁶ yanı sıra, Weber, Block ve Laclau ile temellendirdiğimden, bu yaklaşım, siyaseti (en azından *Pasif Devrim*'de belirtildiği biçimde) özerk olabilen bir alan olarak görmeyen sosyolojik Marksizm yaklaşımından farklılaşıyor. Morton, Weberci-Marksist sınıf analizinden ziyade neo-Weberci siyasal sosyolojiye, bunun yanında Fransız yapısalcı ve post-yapısalcılarına çok şey borçlu olan siyasal toplum yaklaşımını, adı geçen bazı Fransız bilim çevrelerine epey eleştirel yaklaşmış sosyolojik Marksizm yaklaşımı ile özdeşleştirirken, bu farklılıkların ayırdında olarak, daha dikkatli olmalıydı. Kaldı ki, ne benim yaklaşımım ne de sosyolojik Marksizm, siyaseti "liberal çoğulcu rekabetçi bir arena"ya indirgemekle suçlanabilir. Morton'un kendi kitabında çok sert eleştirdiği, Gramsci'nin liberal çoğulcu yorumlamalarının aksine siyasal toplum yaklaşımı, sınıf mücadelesini tarihin kavranmasında yegâne anahtar olarak görmese de, büyük ölçüde maddi dönüşümler ve sınıf mücadelelerinin incelenmesine dayanır.

Siyasal toplum yaklaşımının ayırt edici yanı, ekonomi, sınıf mücadelesi ve kültür arasındaki ilişkilere yönelik neo-Marksist ve post-Marksist tartışmalar içinde konumlandırılırsa daha iyi değerlendirilebilir. 20. yüzyılın başlarında, diğer Marksistler yanı sıra, Rus Marksist dilbilimcileri, altyapının ideolojiyi yarattığını söylediler, ama bunun altyapıdan gelen içeriğin (âdeta bir prizmanın ışığı kırması gibi)

6 *Pasif Devrim*'in Bourdieu'nun altyapısı (ve eleştirisi) için bkz. Göker (2010).

“kırılmasıyla” sonuçlandığına da dikkat çektiler.⁷ Fakat, ekonominin, hâlâ tüm gerçekliğin temelinde olduğuna inanılıyordu. Kültürel Çalışmaların selefleri (özellikle E. P. Thompson), bu erken kültürel Marksizm’in ötesine geçti; sınıf-dışı kültürel öğelerin sınıfı biçimlendirdiğini fark etti. Ancak çalışmalarında bu öğeler sadece sınıf güçleri ile birleştirildiği zaman tarihsel bir öneme sahip gözüküyordu. Dahası, bu sınıf-dışı öğeler, kapitalist gelişme sürecinde önemini kaybediyordu.⁸ Yine de, İslami sivil toplum söz konusu olduğunda, altyapının, tek başına dinsel biçimler yarattığını iddia etmek zor. Yüzyıllar boyunca karmaşık inanç ve adet biçimleri gelişe gelmiştir ve bunların özerk dinamiklerini kavramak kaçınılmazdır. Dahası, Thompson’un odaklandığı daha gelişmiş, dindarlığın öneminin giderek kaybolduğu İngiliz işçi sınıfının aksine, bu dini biçimler, kapitalist Müslüman ülkelerin halk kesimlerinin yaşantılarında canlı ve etkindir.

Başta Althusser ve Poulantzas olmak üzere, Fransız yapısalcı Marksistler, tartışmaya başka bir yön verdiler: Farklı (siyasal, kültürel, iktisadi vb.) çelişkilerin, farklı işleyiş mantıkları olduğunu ileri sürdüler. Bu farklı işleyişler, ‘temel’ (sınıfsal) çelişkiden türetilemezdi (Althusser, 1969). Bu kuramsal manevra yeni araştırma türlerini mümkün kıldı; öyle ki artık kendi dinamiklerine sahip, İslami bir sivil toplum gibi kültürel formasyonlardan bahsedebilecek hale geldik. Fakat Althusser de, ‘son kertede belirlenim’ vurgusu ile bu tür bir araştırmayı sınırlamayı seçti.

Ernesto Laclau’un erken çalışmalarında bir parça farklı bir bakış açısı vardır: Laclau, kapitalist toplumda sınıf-dışı kültürel biçimlerin varlığını ve bunların sürekliliğini kabul eder (1977). Bu bakış açısını, farklı sınıfsal çıkarların ve çatışan ideolojilerin eklemlenmesi yoluyla toplumsal ‘blok’ların nasıl kurulduğuna ilişkin Gramscigil tahliller ile birleştirir. Daha sonra Laclau’nun kendisi kültüre bu tür bir yaklaşımı ekonomik indirgemeci olmakta eleştirmiştir. Marksistleri, ‘ekonominin’ ve ‘sınıfın’ işleyişinin söylemin işleyişine nasıl bağlı olduğunu kavrayamamakla suçlar Laclau (1990). Bu geçerli bir eleştiri gibi gözükse de, Laclau da, söylemin ekonomiye nasıl bağlı olduğunu ve bağımlılığın karşılıklı olduğunu gözardı etmiş gözükmektedir (Townshend, 2004). Laclau ve Mouffe’un etkili çalışması, sınıf indirgemeciliğini reddetmesinin yanı sıra, ölümcül bir mücadelede karşı karşıya gelen iki ayrı kamp (kapitaliste karşı sosyalist) fikrini de reddeder (Laclau ve Mouffe, 1985).⁹ Gelişmiş toplumların, her bir antagonizmanın devrimcileşmeden, sonuna kadar kendisi olarak citir attığı, kapsayıcı bir demokratik proje etrafında şekillendiğini ileri sürerler. Sonuç, çağdaş hegemonyanın “demokratik hegemonya” olarak

7 Bu konumun erken bir örneği için bkz. Voloshinov (1986 [1929]).

8 Edward P. Thompson, erken dönem işçi sınıfı kültüründe sınıf-dışı öğeleri *The Making of the English Working Class* (1963) kitabında dikkatli bir biçimde analiz etti. Diğer öncüller de, örneğin Richard Hoggart tarafından *The Uses of Literacy*’de (1957) bu öğeleri dikkate almıştır. Aralarındaki farklılıklara rağmen bu figürler, daha uzun vadede eğilimin pürüzsüz bir kapitalist kültüre doğru olduğunda hemfikirler. Raymond Williams bir taraftan (tam da burada önerildiği gibi) geleneğin dinamik sürekliliği yanında, kültürün kurucu boyutuna değinirken, diğer taraftan kültürel ve maddi olan arasındaki ayrımı silerek, özerk çelişkileri çalışmayı imkansız kıldı. Bkz. Williams (1977).

9 Laclau, iki kamp mantığının geçerliliğini daha sonraki bir çalışmasında tekrar kabul etmektedir. bkz. Laclau (2005).

kavramsallaştırılmasıdır. Oysa günümüzün -aşınıyor olsa da- küresel hegemonyası, kapitalist (aslında neo-liberal) ve (bu yönü gitgide azalsa da) laiktir. Üstelik post-Marksist reçeteye karşın bazı siyasal hareketler (bu kamplar “kapitalist” ya da “sosyalist” olmasalar da) hâlâ iki kamp mantığını taşımaktadır.

Ben siyasal toplum yaklaşımının, Marksizmin ve post-Marksizmin ortaya attığı bazı sorunları çözeceğini ileri sürüyorum. Siyasal toplum temelli bir çözümleme, kültürel, dini/siyasal, sınıf-dışı öğelerin varlığını (Thompsonvari bir biçimde) kabul edecektir; bu öğelerin kapitalist toplumlardaki kalıcılığını (Laclau’nun ilk çalışmalarında kabul ettiği gibi) kabul edecektir; bu öğelerin içsel dinamiğini ve sahip oldukları özerk mantıkları (Althusser tarzında) araştıracaktır. Laclau ve Mouffe’un Marksizm eleştirisine yanıt olarak, bu tür bir analizin mutlaka sınıfı her şeyin temelindeki “öz” olarak kabul etmek durumunda olmadığını söyleyebiliriz. Bu ekonominin son kertede belirleyici olmasını da gerektirmez. Gramsci gibi ben de *siyasal eylemin*, sınıfın ve kültürün mevcut pratikte nasıl eklemlendiklerini başat biçimde belirlediğini ileri sürüyorum.¹⁰ Sınıfın sınırları, sınıfın kendini algılayışı ve çıkarları bu artikülasyon sürecinde değişir.¹¹ Bununla birlikte, yine Gramsci’yi izlersek söylemlerin ancak somut insan grupları tarafından taşındığında ve sahiplenildiğinde gerçek bir güce dönüşeceğini de görmek zorundayız. Bu, sosyo-siyasal blokların nasıl biçimlendiği ve ekonomiye nasıl bir etkide bulunduğuun kapsamlı bir çözümlemesini gerekli kılar.

Bu bakış açısı ve (bu bakış açısının analitik ürünü olan kitabım *Pasif Devrim*), sınıfı ‘çok önemli’ gören ancak bunun yanında herhangi bir kimliği ya da siyasal formasyonu sınıfa indirgemeyen bir araştırma gündemi oluşturmanın bir yolu olarak değerlendirilebilir. Bu tam da Morton’un Gramsci’nin mirasını gözden geçirir ve yayarken izlememizi salık verdiği yoldur (2007: 6, 211).

Morton’un Gramsci’nin metinlerinde bir “ana tema” arayışı onu, metinlerdeki devlet-toplum birliğine özel bir vurgu atfetmeye yöneltmiştir. Oysa, Gramsci’nin metinlerinde devlet ve toplumun ayrı birimler olarak ele alındığı noktalar da mevcuttur. P. Anderson’dan Cohen ve Arato’ya kadar birçok yazar özellikle Gramsci’deki bu tür ayrımlara odaklanan düzinelerce sayfa yazmışlardır. Gramsci’nin devlet ve sivil toplum arasındaki ilişkinin gerçek doğasını aydınlatacak ikna edici bir formül ileri sürmediğini göstermişlerdir. Burada bu yorumları tekrar etmeye gerek görmüyorum. Onun yerine, Gramsci’nin ruhunda var olanın daha çok sivil toplum, siyasal toplum ve devlet anlayışımızın sürekli olarak yeniden yapılanması olduğunu ileri sürmek istiyorum. Bu yüzden *Pasif Devrim*’deki devlet ve sivil top-

10 Gramsci, siyasal eylemin ekonomik gerekliliklere aykırı olarak gelişebileceğini ve hem muhafazakâr hem de ilerici eylemlerin, koşulların onlar için olgunlaşmadığı durumlarda bile mümkün olduğunu belirtir. Bkz. Gramsci (1971: 62-90).

11 Bu Morton ile aramızdaki temel ayrımlardan biri gibi gözüküyor. Morton, siyasetin etkisi altında sınıfların kendi özel çıkarları ötesine bakmayı öğrenebileceklerini ileri sürerken, sınıfların, siyasete öncel olan özel çıkarlara zaten sahip olduğunu varsayıyor (Morton, 2007: 94, 106). Oysa, siyasal toplum yaklaşımı, ‘ekonomik-korporatif’ çıkarların bile, belirli durumlarda siyasetin bir ürünü olabileceğine dikkat çekiyor.

lum kuramsallaştırmalarını ne benim ne de Gramsci'yi izleyenlerin son sözü olarak görüyorum. Gramsci'de benim ana fikir olarak gördüğüm şey, belirli bir bağlamda kurulabilen ya da kurulamayan devlet ve toplum birliğinden ziyade, siyasetin insan yaşamındaki ve toplumdaki merkeziliğidir.

Pasif Bir Devrimde Mevzi Savaşları

Eğer kapitalizm karşıtı mücadeleleri anlamak istiyorsak, sınıf-temelli protestoları dışarıda bırakamayız; ama onların da ötesine bakmamız gerekir. *Pasif Devrim*'in hedeflerinden biri de, kapitalist dünyaya gösterilen popülist tepkiyi, tabii ki sınıf dengeleri bağlamında, araştırmaktı. Kitap, İslamcılık ve kapitalizm arasındaki çok katmanlı ilişkiyi, seçici uyumu, İslamcılığın direnişini ve kapitalizmle eklemlenmesini kapsayacak biçimde inceledi. Her bir dönemde, bu katmanlardan biri hakim olsa da, her bir ilişki türünün farklı kertelerini on yıllar boyunca görebileceğimizi ileri sürüyordu.

Pasif Devrim'e, kapitalizm karşıtı mücadeleleri önemsiz gösterdiği, sadece kapitalizmin yeniden üretme gücüne odaklandığı suçlamasıyla kinik bir duruş atfetmek isabetli değil. Buna yalnızca, etnografinin çoğunu ve diğer bölümlerin bazı kısımlarını atlamış olmak neden olmuş olabilir. Bu kitap, bir kısmı AKP iktidarında da varolan, kapitalizme karşı İslamcı saldırıların örnekleri ile doludur. 3. ve 4. bölümler, 1990'larda ana akım İslamcılığın ve (ana akım "anti-kapitalizm"den bile daha tutarsız olan) radikal İslamcılığın neo-liberalizme karşı, tutarsız ve dağınık, bütünlükten uzak saldırılarına odaklanmıştır. 5. bölüm de kapitalizme karşı İslamcı direniş odaklarını belgelemektedir. Bu öğelerle diyaloga girmek ve etkileşim kurmak şüphesiz solun görevidir.

Ancak bu muhalefetin farkında olmak, Türk pasif devriminin, bazı meydan okumaları sistemi güçlendirmek için yeniden harekete geçirirken bazılarını etkisiz hale getirdiği gerçeğini asla dikkatimizden kaçırmamalıdır (örneğin, AKP'nin ve ideologlarının, Türk sisteminin -sözde kendilerinin bir parçası olmadığı- oligarşik yapısını sık sık eleştirmeleri). İslamcı harekette geriye kalan sistem karşıtı ne varsa bunların aşırı yüceltilmesi, ya kendisi için 2011 seçimlerinin tam bir felaket olduğu sol kanat İslamcı HAS Parti'ye abartılı bir umut bağlamak gibi iyi niyetli ancak yanlış beklentilere ya da hakim İslamcı partinin örtülü bir sol kanat parti olarak yanlış değerlendirilmesine yol açabilir. Her iki durumda da sonuç felaket olur. Aslında oldu da.

Bu konjonktüre rağmen, *Pasif Devrim*'in siyasal bir el kitabı olmak amacını taşımadığını unutmamalıyız. Kitap, İslami güçlerin bir çözümlemesidir; solu canlandırarak bir manifesto değil.¹² Bu yüzden *Pasif Devrim*'in siyasal ve stratejik an-

12 Morton'un, post-Marksist çözümlemelere liberal siyasal konular atfetme eğiliminde olduğu gibi, tehlikeli bir siyasal ve analitik konuları karıştırma alışkanlığı var (Morton, 2007: 80). Biri elbette analitik anlamda post-Marksist olabilir ama yine de "kapitalist düzenin reddini" destekleyebilir. Dahası, birinin zihninin "sınıf mücadeleleri ile meşgul olması" sınıfı analitik olarak merkeze koymayı gerektirmez.

lamlarının ciddi olarak değerlendirilmesi, alan çalışmam sırasında ortaya koyduğum deneme ve makalelerin¹³ de göz önüne alınmasını gerektirmektedir; zira alan çalışması bu yazılarla diyalog içindedir.

Bu deneme ve makalelerde önerilen stratejik yolları özetlemek burada gereksiz olur; ancak birinin altını çizeceğim. Makaleler yalnızca taktiksel ittifaklar salık vermiyor, ayrıca seküler sosyalistler ve sol kanat İslamcılar arasında diyalogu, karşılıklı etkileşimi ve dönüşümü öneriyor. Bunlar dışarıdan bakan birine, sağduyu etrafında zaten yapılıyor olması gereken, sıradan siyasi işler gibi gözükebilir ama, bu tavsiye Türkiye’deki seküler solcuların iki hakim (ve rakip) özelliği bağlamında değerlendirilmelidir: 1) İslamcılığın içindeki sol öğelerin varlığını ve önemini reddetmek 2) İslamcı hareketlerin tümünü, Türkiye’de demokrasinin (hatta devrimin!) asıl gücü olarak yüceltmek.

Klasik bir Marksist duruş elbette bu tarz bir stratejiye kendini uyduramayacaktır. Çünkü ya 1) “tanım gereği” gerici olan İslamcıların içindeki sol eğilimleri görmeyecektir (sol-kanat yanılısı) ya da 2) hareketin belkemiğine solculuk atfedecek ve Türkiye’de sol görüşlü bir nüfusun gerçekte var olduğunu, bunların da İslamcılar olduğunu “keşfederek” Türkiye solunun az gelişmişliğini mazur gösterecektir (sağ-kanat yanılısı). 2000’lerden önce daha az yıkıcı olan bu yanılısalar, bugünün Türkiye’sinde en önemli sosyal ve siyasal güçlerin İslami olduğu gerçeği anımsanırsa, şimdi ve öngörülebilir bir gelecekte daha da vahimdir. Gramsci’nin esaslı bir revizyonuna ve siyasal toplum, pasif devrim gibi bazı terimlerinin daha iyi kavramlaştırılmasına¹⁴ ihtiyaç duymamızın sebeplerinden birisi budur. *Pasif Devrim*’de böyle bir revizyon başladı ama elbette tamamlanmadı.¹⁵ Bu revizyon, (bazı post-modernistlerin çalışmalarında olduğu gibi) Gramsci’yi “liberalleştirme”den; ancak Gramsci’nin bazı kavramlarını, siyaset sosyolojisi, post-yapısalcılık ve de Bourdieu ile eleştirel bir diyalog içinde yeniden kurarak daha da geliştirecektir. Siyasal toplum yaklaşımının vaadi budur.

Bu önemli hatırlatmalara rağmen, Gramsci’nin birikim/sınıf-merkezli ya da siyasal toplum temelli okumalarını ölümcül düşmanlar gibi değil, birbirleri arasındaki gerilimle (devamlı eleştiri ve ödünç almalarla) beslenen iki yazın olarak görüyorum. Toplumsal gerçeklik tek bir teori ile tüketilmeyecek kadar karmaşık. Eleştirel bilim insanların dünya algısı ve anlayışları, bu yazınlar arasındaki ittifak, mücadele ve ödünç almalarla ancak daha da zenginleşebilir.

13 Bunlardan bazıları için bkz. Tuğal (2001, 2002, 2004, 2007, 2007b).

14 Morton, “daha iyi bir kavramsallaştırma” için, tutarlık, mantıklılık, ya da kapsam bağlamında epistemolojik kriterlerin ne olduğunu soruyor. Ama yanıt, tutarlık ya da kapsayıcılık yanılısımlarında aranmamalıdır. Bunun yerine, yeniden kuramlaştırmının sonucu olacak ampirik ve analitik verimlilikte bu daha iyi kavramlaştırmının izini aramalıyız. Belki de, daha geniş bir stratejik ufka katkı sağlayacak yol gösterici levhalar üretebilmek de bu kriterle eklenebilir.

15 Revizyonun diğer boyutları için bkz. Tuğal (2009b) ve Leon, Desai ve Tuğal (2009). Elbette daha çok çalışma yapılmalı.

Kaynakça

- Althusser, L. (1969) *For Marx*, çev. Ben Brewster, London: Penguin.
- Block, F. (1987) "The Ruling Class Does Not Rule: Notes on the Marxist Theory of the State" *Revising State Theory: Essays in Politics and Postindustrialism* içinde, Philadelphia: The Temple University Press, 51-68.
- Chatterjee, P. (2001) *Nationalist Thought and the Colonial World: a Derivative Discourse*, Minneapolis: MN.
- Gramsci, A. (1971) *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, der. ve çev. Quintin Hoare and Geoffrey Nowell, London: Lawrence and Wishart.
- Göker, E. (2010) "Pasif Devrim: Ehlileşmiş Talepler," *BirGün*, 17 Temmuz 2010.
- Hoggart, R. (1957) *The Uses of Literacy*, London: Chatto and Windus.
- Laclau, E. (1975) "The Specificity of the Political: Around the Poulantzas-Miliband Debate", *Economy and Society*, (5/1): 87-110.
- _____ (1977) *Politics and Ideology in Marxist Theory: Capitalism, Fascism, Populism*, London: NLB.
- _____ (1990) *New Reflections on the Revolution of Our Time*, London: Verso.
- _____ (2005) *On Populist Reason*, London: Verso.
- Laclau, E. ve C. Mouffe (1985) *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*, London: Verso.
- Morton, A. (2007) *Unravelling Gramsci: Hegemony and Passive Revolution in the Global Economy*, London: Pluto Press.
- Thompson, E. (1963) *The Making of the English Working Class*, London: Victor Gollancz.
- Townshend, J. (2004) "Laclau and Mouffe's Hegemonic Project: The Story So Far", *Political Studies*, (52/2): 269-288.
- Tuğal, C. (2001) "Küresel Savaşın Ayrıcalıklı Coğrafyasında Toplumsal Muhalefet", *Birikim*, (151): 29-35.
- _____ (2002) "Sosyalizm ve Din: Alternatif bir Muhayyileye Doğru", *Tezkire*, (26): 67-77.
- _____ (2004) "Sol Projelerde Aleviler ve Sünniler", *BirGün*, 13 Mayıs 2004.
- _____ (2005) "State and Society in the Study of Islam: Discontents of a Dichotomy", *New Perspectives on Turkey*, (31): 121-134.
- _____ (2007) "Muhafazakar bir Ülkede Emek ve Siyaset", *Birikim*, (217): 55-64.
- _____ (2007a) "Liberal Sivil Toplumculuğun Zafer ve İflası", *Radikal*, 27 Ağustos 2007.
- _____ (2007b) "Sosyalist Siyaset ve Dindarlar", *BirGün*, 28 Şubat 2007.
- _____ (2008) "The Greening of İstanbul", *New Left Review*, (51): 64-80.
- _____ (2009) *Passive Revolution: Absorbing the Islamic Challenge to Capitalism*, Stanford: Stanford University Press.
- _____ (2009b) "Transforming Everyday Life: Islamism and Social Movement Theory", *Theory and Society*, (38/5): 423-458.
- Tuğal, C., Desai, M. ve Cedric de Leon (2009) "Political Articulation: Parties and the Constitution of Cleavages in the U.S., India, and Turkey", *Sociological Theory*, (27/3): 193-219.
- Voloshinov, V. N. (1986) *Marxism and the Philosophy of Language*, Cambridge: Mass.
- Williams, R. (1977) *Marxism and Literature*, Oxford: Oxford University Press.

Galip Yalman'la Söyleşi

Praksis: Aslında temel ve basit bir soruyla başlayalım isterseniz, Gramsci neden önemli?

Galip Yalman: Gramsci için söylenebilecek çok şey var tabi, ama herhangi bir tartışmaya veya tartışma ortamına damgasını vurmuş büyük ölçüde etki yaratmış herhangi bir düşünürün niye etkili olduğunu anlamak için bence belli bir zaman dilimindeki, belli bir ülkedeki, belli bir bölgedeki ya da dünyadaki değişebilir tarihsel koşullara bakmak lazım. Şimdi o açıdan Gramsci çok çarpıcı da bir örnek. Hatırlatmaya bile gerek yok, ölümünden yaklaşık otuz yıl sonra, benim ifademle “yeniden” keşfediliyor. Kendi ülkesinde, yani öncelikle İtalya’da ve 1960’lar Avrupasının, ki sonradan bilindiği gibi yine, en azından sol iktisatçıların diyelim, radikal iktisatçıların, Marksist olan olmayan, kapitalizmin altın çağı dediği bir dönemde. Bu tartışmalar hızla gelişip İtalya sınırlarını da aşıyor ve 70’li yıllarda İngilizce’ye de çevrilmesiyle birlikte, hem hapishane defterlerinin hem de tartışmaların dünya çapında yayılmasına tanık oluyoruz. Yine bilindiği gibi bazı kavramlar, başta hegemonya olmak üzere, Althusser terminolojisinden söylersek, problematiğinden koparılıp başka amaçlarla bambaşka kavramsal çerçevelerin içinde bambaşka olguları belli bir amaca yönelik olarak açıklamak ya da yorumlamak için de kullanılıyor. En tipik örneği de, Amerika’nın dünya sistemi içindeki konumunun görece zayıfladığı, Vietnam yenilgisi ve dünya kapitalist sistemindeki kriz sürecinde, Amerika’yı bir hegemonik bir güç olarak tanımlayarak, “Amerika’nın hegemonik gücü azaldı azalmadı?” ya da “Belli bir hegemonik gücün varlığının dünya kapitalist sisteminin istikrarı açısından önemi nedir?” gibi sorularla ifade edilen tartışmalarda, Gramsci’den aktararak ama Marksizm’le ya da kapitalizmi dönüştürmekle hiç ilgisi olmayan bilim insanları tarafından kullanılması.

Dolayısıyla çok farklı bağlamlarda kullanılıyor, ama o tarihsel evre bence önemli. Onu ayrıca belki biraz daha derinleştiririz. Ama ondan önce şu da önemli: 60’lı, 70’li yıllardaki bu farklı yorumlardan, Marksizm içi ya da dışı, Gramsci esintileri tartışmalarından bambaşka bir biçimde 1980’lerden itibaren bu sefer işte o post-modernist akımların gerek Marksizm’e gerek liberalizme, bunu böyle söylemek de herhalde yanlış olmayacak, yaptığı hızlı bir dönüşüm etkisinin sonucunda, Gramsci’nin hem bu post Marksistler hem de bir kısım liberal tarafından özellikle de devlet-sivil toplum kavram çifti üstünden, bir kez daha keşfedilmesi söz konusu. 60’larda olduğundan çok daha farklı bağlamda ve dolayısıyla sınıf temelli

* Bu söyleşi, 18 Aralık 2011 tarihinde Ankara’da, *Praksis* adına Yayın Kurulu üyesi Deniz Yıldırım tarafından gerçekleştirilmiştir.

analizden, sınıf temelli bir devlet-toplum ve devlet-ekonomi analizinden bambaşka yerlere savurarak, özünde de Gramsci'nin belli bir Marksist yorum tarzına belli bir eleştirel yeniden okuma getirme çabasında olduğu da adeta unutulur ya da bilinçli olarak devre dışı bırakılarak, bambaşka amaçlara yönelik olarak Gramsci'yi, kendilerine göre yorumlama ve kullanma eğilimini görüyoruz. 80'lerin ve hatta 90'ların bir noktasına kadar.

Geriye dönüp baktığımızda, son elli altmış yılda o anlamda, bir de son dönem modası var, üçüncü kez keşfi adeta. O da 90'ların sonundan itibaren başlıyor görebildiğim kadarıyla. Bizim gibi ülkelerde özellikle, siyasal İslam'ın bir tür kabuk değiştirmesi diyelim, şu an için, ve bağlı olarak sadece siyasal İslam'a dışarıdan bakanlar tarafından değil, ki bu 2000'li yıllarda artıyor, siyasal İslam'ın içinden ya da ona oldukça sempatiyle bakan, belli ölçülerde de bir önceki evre diye söylediğimiz, seksenlerdeki tartışmalardan Gramsci yorumlamalarından da muhtemelen etkilenmiş bir biçimde, bu sefer Türkiye'de siyasal İslam'ın kabuk değiştirerek iktidar adayı olma sürecine girmesiyle birlikte Gramsci'den esinlenerek analiz yapma yeniden moda oldu denilebilir. Özellikle çarpıcı bulduğum için söyleyeyim, Hakan Yavuz'un 1990'ların sonunda henüz daha AKP yokken yazdığı İngilizce bir makalede, Gramsci'nin Türkiye'deki siyasal dönüşümü anlamak ve açıklamak için en gerçekçi, en geçerli kavramsal çerçeveyi sunduğu ileri sürülmekteydi. Bu açıdan bakıldığında zaman Gramsci'nin bu sefer bambaşka bir biçimde tekrardan Türkiye'deki dönüşümü okumak için ve sadece okumak için de değil, toplumsal dönüşümün yolunu açacak stratejinin temellendirilmesi için de kullanılmasının örneklerini görüyoruz.

Bu biraz İslami hareketin içerisinde mevzi savaşı meselesinin keşfiyle de ilgili olabilir mi? Çünkü aynı yaklaşımı Mısır'da Müslüman Kardeşler'e dair analizlerde de görüyoruz.

G.Y.: Tabii, tabii var ama, özellikle vurguladım bu Hakan Yavuz makalesini, belirtilebilir de tam referansı, ezberimde değil. Saygın bir akademik İngilizce dergide, 1999'da çıkmış bir makale. Çünkü daha ortalıkta AKP yoktu makale yayınlandığında. Refahiyol 28 Şubat süreci üstünden, o noktada o zaman kesitinde yapılmış bir çalışma... Şimdi böyle bir şey var. Bundan sonra da nereye gider, yeni örneklerini, işte Tahrir meydanı ve sonrasını oradan okumalarda da bunun izlerini görür müyüz, o konuda bir şey demeyeyim ama kabaca benim görebildiğim kadarıyla üç ayrı zaman kesitinde Gramsci'nin farklı kullanımlarını görmek mümkün.

Bu üçüncü dönemin genel karakterini siyasal İslam'ın kısmen düzen içine sörgürülmesi ya da ılımlılar kampına çekilmesi kapsamında düşünürsek, Sovyetler sonrasında kimi sol, sosyalist partilerin birçok ülkede Gramscici anlamda ılımlılaştırılmasını, "boynunun vurulması"nı da bu kapsamda ele alabilir miyiz? İngiltere'de İşçi Partisi'nin, Şili'de Sosyalist Parti'nin dönüşümü ilk aklımıza ge-

len örnekler. Dolayısıyla neoliberal dönemde sadece siyasal İslam üzerinden tarif etmenin ötesine geçerek, yeni bir siyasal merkezin, nitel tek parti merkezinin inşa edildiği bir restorasyondan ve siyasal hareketlerin buna uyumlu hale getirilmeye çalışıldığı bir süreçten söz etmek anlamlı olur mu? Ne dersiniz?

G.Y. : Muhtemel, yani Türkiye'den baktığımız zaman, özellikle dikkat çekici geldiği için onu öyle söyledim. Bunu ayrıca tartışalım ama önce bu üç evreyi, her birini kendi içerisinde kısaca değerlendirelim istersen.

Çok iyi olur.

G.Y.: Benim değinme sıram itibarıyla biraz da kronolojik olarak aktarmak istiyorum. İlk evre diyebileceğimiz, yani 60'lara ilişkin olarak şunu belirtmek istiyorum. Praksis'in 13. sayısında, 2005 Kış sayısında Çağdaş Marksist Akımlar temasının ele alındığı dosyada, bir yuvarlak masa oturumu yapılmıştı. O yuvarlak masaya benimle birlikte, Sungur Savran ve Metin Çulhaoğlu katılmıştı. Aradan zaman geçip de yeniden okuyunca, Gramsci'nin Batı Marksizmi içindeki yeri ve Türkiye soluna o dönem için olmayan etkisi üzerine bazı saptamalar yapıldığını görüyorum o toplantıda. Birkaç noktaya tekrar değinmek önemli gözüktüğü için söylüyorum. Gramsci'nin o dönemde ilgi odağı olmasının nedeni neydi, bir kere onu hatırlamak lazım. İtalyan Komünist Partisi, 1960'larda, daha 70'lerdeki tarihsel uzlaşma stratejileri henüz gündeme gelmeden de Batı Avrupa'daki yasal komünist partiler arasında en büyüğü, en önemlisi ve güçlü bir muhalefet partisi konumunda. Batı Avrupa solunun geneli için özellikle, Marksist partileri için geçerli olan bir şey, İtalya ile sınırlı olmayan bir gelişme söz konusu 1956 yılı ve sonrasında yaşanan. 1956 Macaristan darbesinin mi demek lazım ayaklanmanın bastırılması mı nasıl tanımlarsanız, yol açtığı artçı sarsıntılar söz konusu ve bu artçı sarsıntılar daha çok Batı Avrupa'da yaşanıyor. Bu artçı sarsıntıların, örneğin İngiltere'deki sol aydın çevrelerde, üniversite çevrelerinde çok somut olarak nasıl yaşandığını, Ralph Miliband, kendisi ile 11. Tez için yaptığımız görüşmede detaylı olarak anlatmıştı, ilgi duyanlar, bakabilirler. Tabii bu İngiltere ile sınırlı değil, genel olarak Batı Avrupa solu için geçerli bir olgu.

Bilindiği gibi yol açtığı iki tane farklı sonuç var. Bir tanesi anti-Marksist cephenin güçlenmesi, bir kısım sol aydının cephe değiştirmesi. Buna karşılık 1956 ve sonrasında yaşananlara duyulan tepki ve infial üstüne, bir kısım sol aydının da Marksizm'e sahip çıkmaları. Özellikle kapitalist yapıların çözümlenmesinde ve dönüştürülmesinde vazgeçilmez bir kuramsal bütün oluşturduğu için Marksizm'in, Stalinist yoruma bırakılmayacak kadar önemli olduğunu ifade eden, genel olarak Yeni Sol diye tanımlanan bir akımın ya da akımların demek daha doğru, ortaya çıkışı söz konusu. Kendi aralarında farklı pozisyonlar, metodolojik olarak veya siyasal olarak farklılıklar olsa da, bu ortak temelde hepsini bir şemsiye altında toplamak mümkün.

Hem İtalya'daki Komünist Partisindeki hem de onun dışındaki tartışmaları bu

çerçevede değerlendirmek herhalde anlamlı. Bu açıdan bakıldığında sorun ne o zaman? O dönemde, Türkiye'ye uzanmayan, o dönem için en azından etkisinin pek görülmediğini söyleyebileceğimiz şey şu: kapitalizmin egemen olduğu toplumsal yapılarda, iktidar mücadelesi nasıl verilmeli? Bu soruya yanıt verebilmek için de burjuvazinin iktidarını nasıl sürdürdüğünü anlamak meselesi öne çıkıyor. Kapitalizmin ne olup ne olmadığını ve kendisini nasıl yeniden ürettiğini anlamak için Gramsci'nin yaptığı irdelemeler teori pratik ilişkisi açısından önem kazanıyor. Gramsci'nin Hapishane Defterleri'ndeki, herkesin de bildiği gibi, ne kadar sistematik olduğu tartışmalı bir takım saptamalar, teorik vurgular yeniden okunduğu zaman 1960'lar dünyası itibarıyla bakıldığında zihin açıcı bulunuyor en azından. Birçok yazar ya da bilim insanı tarafından - akademik çevrelerle de sınırlı olmayan bu tartışmalarda - Gramsci'nin yorum ve teorik katkılarının çok önemsendiğini görüyoruz.

Esas itibarıyla o biraz da vulgar yorumu itibarıyla söylüyorum, her altyapı üst-yapı terminolojisini kullanan Marksist çözümlemenin olumsuzlanması anlamına değil, o vulgar diye ifade edilen kaba yorumlamanın simgelediği bir metafor olarak, altyapı-üstyapı formülünün böyle, indirgemeci de deniliyor zaman zaman, sınırlayıcı, kısır etkisinin ötesine geçmenin yolunu açan bir yaklaşım olarak değerlendirilmekte Gramsci'nin katkıları. Dolayısıyla da ekonomik yapının ilk ya da son kertede o ayrı bir hikaye, mutlaka üst yapıyı belirlediği, bu yüzden de "iktidarın ele geçirilmesi mutlaka ekonomik yapıda önce bir dönüşüm gerektirir" mantığından uzak, böyle bir mantığı en azından bir kez daha düşünmenin gerekliliğini vurgulayan farklı bir kavramlaştırma... Ama orada da o tartışmanın en azından 1960'lardaki ilk evresinde anladığım kadarıyla bir kısıtı var: Altyapı-üstyapı terminolojisine sadık kalanlar açısından bakarsanız, ya Gramsci'yi Marx'tan giderek kopararak, işte Bobbio örneğinde olduğu gibi Gramsci'yi "üst yapı teorisyeni" olarak tanımlayan ve onu doğrudan Hegel ile ilişkilendiren, Marx'ı adeta baypas eden bir yorum söz konusu; yahut da ona karşı, Texier'de olduğu gibi yine altyapı-üstyapı formülü çerçevesinde ama vulgar olmayan bir altyapı-üstyapı ilişkisi kurarak Gramsci'yi siyasetin de belli yönlerde belirleyici olabileceğini gündeme getiren bir kuramcı olarak tanımlamak söz konusu olmuştu.

Bu aslında çok şaşırtıcı da değil, zaten yapısalcı Marksist diye de ifade edilen 1960'larda başlayıp 1970'lerde yaygınlaşan Marx'ı "okuma" anlayışına da fazla aykırı değil. Şimdi onun için belli bir sınırlılığı da var diyorum. Çünkü bu tartışma, Gramsci'nin çok ısrarlı biçimde vurguladığı yönlemsel bir uyarıyı göz ardı eder biçimde yürütülmüş ne yazık ki. Sivil toplum ve devlet vb. kategorilerin, pozitivist yaklaşımla "şeyleştirilmesinden" farklı olarak, Gramsci'nin deyişiyle "yönlemsel" ayrımlara tekabül ettiği, yine onun deyişiyle, organik, yani ontolojik gerçekliklere tekabül etmediği... Şimdi bence bu çok temel bir nokta. Belli ölçülerde Marksizm'e de nüfuz etmiş bu "şeyleştirmeden", Marksizm'in arındırılması açısından önemli. Gramsci'nin zaman içinde önemi daha da anlaşılan, bugünlere kadar hala önemli

bir Marksist düşünür ve kuramcı olarak nitelendirilmesinin nedenlerinden bir tanesi bu bence.

Dolayısıyla da o 60'lardaki tartışmanın da hani altyapı üstyapıyı belirler mi belirlemez mi yahut da Althusserci bir yaklaşım ile "görelî özerk midir bu yapılar" gibi sorunsalların ötesinde, yani bunları verili, sabit kategoriler üstünden tartışmaktan öte bir şey. Tabii Althusserci mantıkla ya da yaklaşımla bakarsanız, bunlar verili ama "*object in thought*" (düşüncedeki nesne) ile sınırlı kategoriler. Zaten bilginin üretimi de onunla sınırlı olduğu için, gerçek dünyayla doğrudan bağlantısını kurmak diye bir kaygı yok adeta. Dolayısıyla, bence o "*object in thought*", "*real object*" (gerçek nesne) ayırımını ortadan kaldıran ya da bunu veri almayan bir yaklaşımı ifade ediyor, metodolojik yani yöntemsel ayırım vurgusu.

Ama bunun ne kadar önemli olduğunun, 1970'lerde Gramscici yaklaşımın yol açtığı tartışmalara katılanlar tarafından çok hazmedildiğini ya da farkına varıldığını söylemek zor. Çünkü yetmişli yıllardaki tartışmalara bakıldığında özellikle Perry Anderson'un "*antinomies*" (karşıtlıklar) diye eleştirdiği husus, bence tam da bunun fark edilemediğini ya da öneminin yeterince kavranılmadığını gösteren bir ifade. Aslında Perry Anderson editörlüğünü yaptığı New Left Review'ın 1976 yılında yayınlanan 100. sayısındaki ünlü makalesinde, artık o altın çağını geride bırakmış, krize girmiş kapitalizme karşı, sosyalist hareketlerin mücadele biçimleri ve hedefi ne olmalı perspektifiyle hareket ediyor, bu bağlamda Gramsci'nin Marksist teoriye katkısını sorgulama amacında. Ne var ki, bu makalede devlet/sivil toplum kavram çiftinin, Gramsci'de tam da demin söylediğim yöntemsel ayırım temelinde epistemik açıdan kazandığı önem unutulurken, devlet ile sivil toplum arasındaki ayırım belirsizleştirdiği takdirde, bir yandan burjuva demokrasisi ile faşizm arasında ayırım yapmanın olanaksızlaşacağı, hatta anlamını yitireceği iddia edilmekteydi. Diğer yandan da bu tartışmanın yapıldığı tarihsel bağlamı hatırlayacak olursak, Anderson'un eleştirilerinin hedefinde Avrupa Komünizmi olarak betimlenen ve o dönemde özellikle İtalya, Fransa, İspanya Komünist Partilerinin benimsediği siyasal strateji olduğu bilinmektedir. Çarpıcı olan, Avrupa Komünizmi'nin simgelediği stratejiyi, devlet ile sivil toplum arasındaki ayırımı belirsizleştirdiği gerekçesiyle eleştirmek için, burjuva toplumunun tanımlayıcı bir özelliği olarak devlet ile sivil toplum ayırımının mutlaklaştırılmasıydı. Üstelik, bunun gerekçesi olarak da, Weber'in devlet tanımlamasına başvurularak, Gramsci'nin hegemonya kavramına, zor ve rızanın bileşeni olarak yeni bir içerik kazandırarak, hem devlet hem de sivil toplum bağlamında tanımlamasının "doğru" olmadığı ileri sürülmekteydi. Böylelikle, devlet/sivil toplum kavram çiftine mekansal bir boyut da kazandırılarak, birini zorun, baskının, tahakkümün, öbürünü de rızanın, iknanın alanı olarak tanımlanmasının yolu açılmaktaydı. Tabii Perry Anderson'ın 1980 sonrası moda olacak olan liberal çerçeveyi öngördüğünü söylemiyorum ama ona paralel, onun izdüşümü denebilecek bir devlet-sivil toplum ayırımı üstünden bir burjuva toplumu değerlendirmesi ortaya çıkıyor. Ancak, Anderson'un kendi içinde çok tutarlı olduğunu söylemek de kolay değil.

Zira bir taraftan da, Batı demokrasilerinde rızanın alanı olarak sadece sivil toplumun belirlenmesinin gerçekçi olmayacağını, çünkü parlamenter rejimin kendisinin diğer bir deyişle siyasal alanın bu açıdan çok kritik bir işlev gördüğünü vurgulamaktaydı. Özetle, devlet/sivil toplum kavram çiftinin metodolojik bir ayırım temelinde, farklı tarihsel bağlamlarda somut durum analizleri yapmakta işlevsel olabileceğini öngören ilişkisel bir yaklaşım Gramsci'nin özgünlüğü iken, Anderson dışsal ilişkiler temelinde meseleye yaklaştığı için, Gramsci'nin analizinde çeşitli tutarsızlıklar ve çelişkili saptamalar olduğunu ileri sürmekteydi. Dolayısıyla, bu sayınızdaki Adam David Morton'un makalesinde de altı çizildiği gibi, tamamen bir dışsal ilişkiler felsefesinden kaynaklanan bir yorumun Gramsci'ye rağmen, Gramsci'ye atfedilmesi gibi ciddi bir yöntemsel yanlış söz konusu.

Dolayısıyla bu çok sıkıntılı bir durum ama ontolojik dışsallık çok farklı mecralara nüfuz da etmiş, "Gramsci okuması demek budur"... diye bir yorum oldukça etkili olduğunu görüyoruz. Ve tabi daha sonrakileri ayrıca konuşuruz, ama devlet-sivil toplum ikiliği üzerinden de bunu okuduğunuz zaman, Anderson'da belki bu yok ama daha sonrasında sivil toplumu bir sınıflararası mücadele alanı olmaktan çıkarıp bireylerin oluşturduğu bir özgürlük alanı olarak tanımladığınız zaman iş iyice çetrefilleşiyor. O da ayrı bir tartışma.

Belki bununla ilgili son söylemek istediğim şu; bu yorumun veyahut buna karşı yorumla, bunun da dahil olduğu tartışma ortamının bir özelliği de Batı Marksizmi açısından baktığınız zaman, Gramsci'nin getirdiği ya da Gramsci'den çıkarsandığı böyle kurgulanan çerçevenin daha çok gelişmiş kapitalist ülkeler, sanayileşmiş ülkeler için geçerli olduğu gibi bir izlenim de doğmuş. Yani dolayısıyla da 70'ler dünyasını düşünürseniz, bu kategoriye dahil edilmeyen güney ülkeleri diyelim, Gramsci'den esinlenen bir perspektifle o ülkelerin karşılaştıkları sorunları irdeleyen ya da toplumsal yapılarına ilişkin çözümlemeler geliştiren pek çalışma olmadığını görüyoruz.

Perry Anderson bunu Doğu-Batı ayrışması üzerinden yeniden tartışıyor makalesinde, öyle değil mi?

G.Y.:Evet ama önemli bir noktaya da dikkat çektiğini belirtmek gerek. Marksist perspektiften, karşılaştırmalı devlet analizin nasıl yapılması gerektiğine ilişkin önemli bir nokta. Anderson'a göre Çarlık Rusyası kapitalist bir devlet olmadığı için, Gramsci'nin devlet/sivil toplum kavram çifti temelinde, kapitalist olan ve olmayan iki devleti karşılaştırması sorgulanması gereken bir konuydu. Buna karşılık, yıllar sonra *The Gramscian Moment* başlıklı çalışmasında Peter Thomas, Lenin'e referansla Ekim Devrimi ile sona erdirilen Çarlık Rusyasının kapitalist bir devlet olduğunu belirterek Anderson'un Gramsci'yi bu bağlamda eleştirmesinin de geçersiz olduğunu ileri sürmekte. Geçerken değineyim Thomas'ın çalışması Dipnot Yayınları tarafından Türkçeye kazandırılma sürecinde.

Karşılaştırmalı devlet analizi açısından, Gramsci'nin Çarlık Rusyası Batı Av-

rupa devletleri karşılaştırmasından esinlendiği varsayılan ve oldukça da yaygın bir yorum daha vardı. Buna daha sonra dönelim istersen.

“Devlet her şeydir sivil toplum hiçbir şeydir” yaklaşımı.

G.Y.: Gramsci'den yola çıkarak yapılması çok da makul olmayacak bir basitleştirmenin yaygın olduğunu görüyoruz.

Peki bu, bir tarafıyla iktidar olmadan dünyayı değiştirmek tezlerine kadar uzanan bir yol değil mi?

G.Y.: Dünyayı değil de, iktidar olmanın yönünü, yolunu açan, yani toplumsal dönüşümü sağlamak için önce siyasi iktidarı gerçekleştirmenin şart olmadığı türde bir okuma.

Holloway'ın meşhur metni üzerinden söylersek. Kitabın adı da buydu hatırlanacağı üzere... İktidar olmadan dünyayı değiştirmek mümkün mü? Böyle bir devlet-sivil toplum karşıtlığı okuması... 2000'lerin başında, bu tez üzerinden bir Gramsci okumasının uluslararası mücadele gündemine çok etkide bulunduğunu görmüştük. Bu analizlere belki yine geliriz ama bu söyledikleriniz Türkiye bağlamında akla şunu getiriyor: Bizdeki devletle sivil toplum arasına kalın çizgiler çeken okumalar, tıpkı merkez ile çevre kutuplaşması veya güçlü-ceberrut devlet ile zayıf çevre kategorisi üzerinden yapılan ve ontolojik dışsallıkla malul okumalar da, aslında liberal muhafazakarlık projesinin en temel ideolojik/siyasal hegemonya dayanaklarından birisi değil mi?

G.Y.: Korkut Boratav hocanın kulaklarını çınlatarak onun “yoz popülizm” betimlemesinden esinlenerek söyleyeyim, Gramsci'nin yoz bir yorumundan, yozlaştırılmış bir yorumundan hareketle diyelim, bence öyle. Dediğin doğru.

Zaten yetmişlerdeki tartışmalara baktığınız zaman da, sonrasında da şunu tesbit etmekte yarar var. Her dönemin egemen problematiği içinden gelinerek Gramsci yorumlamaları yapılmakta. Ayrıca bir de dil ya da diller arası iletişim sorunu var. Belki birden fazla dili konuşan, okuyabilen insanlar açısından sorun değil ama, Avrupa dilleri arasındaki iletişim eksikliği bile önemli bu açıdan. Altmışlardaki tartışma, yetmişlerde İngilizceye çevrildiği zaman altmışlardaki önemi hiç kalmıyor, Türkiye'ye ise seksenlerde geliyor. Onun da getirdiği birtakım kopukluklar falan var ama, şunu söylemek istiyorum. Şimdi mesela Althusser ve belli ölçüde de Poulantzas üzerinden okuduğunuz zaman, tamam Gramsci önemli bir teorisyen, ama şu şu şu açılardan da bir tarafa bırakılması gerekir gibi bir izlenim edinmek mümkün. Althusser'in deyimiyle tarihselci, hümanist vs. Genç Marx'da olduğu ileri sürülmüş, epistemolojik kopuş terminolojisi üstünden baktığı zaman, Marx'ın daha sonra Althusser'in semptomatik okumasıyla arındırıldığını söylediği bütün özellikleri taşıyan bir Marksist Gramsci. İşte böyle bir yerden bakarsanız devlet-sivil toplum kavram çifti de, artık kullanılmaması gereken bir terminoloji.

Böyle olunca, kapitalist toplumun çözümlenmesinde özellikle de kapitalist devletin yeniden bir araştırma nesnesi haline gelmesinin giderek önem kazandığı altmışlı yetmişli yıllarda ister Poulantzas gibi “kapitalist devlet kuramı” geliştirme çabası içinde olanlar olsun, işte onun o zamanki alternatifi gibi gözüken Ralph Miliband’ın “kapitalist toplumda devlet” tezlerinde olsun, pek Gramsci etkisi ya da referansı yok. Şimdi aslında bu diller arası iletişim demem biraz da ondan... Poulantzas’ın *Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar* kitabında mesela yer yer geçer ama, onun ötesinde çok fazla bir şey görmezsin Gramsci’ye ilişkin. Ama sonradan anlaşılıyor ki, daha sonra İngilizce’ye çevrilen ama orijinalinde daha altmışlarda Poulantzas’ın Fransızca yazdığı birtakım yazılarda, Gramsci ile olan ilişkisi çok daha farklı. Şimdi bakınca ve özellikle de Bob Jessop ve benzeri çağdaş kuramcılarının çalışmalarında ortaya çıkan belli bir Gramsci-Poulantzas sentezi oluşturma çabalarının aslında Poulantzas’ta baştan beri varolduğunu görebiliyoruz. Bu da işin başka bir enteresan yanı, yani, Gramsci’nin etkisi ve kapitalist devlet kuramı oluşturma yönündeki önemi.

Bunu Poulantzas’ın *Devlet İktidar Sosyalizm* kitabında, dışsal ilişkiler anlayışına çok net açık tavrı alan tavrıyla birleştirirsen, günümüzde “ilişkisel Marksizm” denilen yaklaşımın esas fikir, esin kaynaklarından birinin Gramsci’de olduğunu görebiliyorsun. Bu da şunun için önemli, Gramsci, genel hatları itibarıyla, bir yanıyla kendi döneminin liberal düşüncesiyle savaş halinde, bir yanıyla altyapı-üstyapı terminolojisini terketmemekle birlikte o basit tek yönlü belirlenimciliğe de karşı olduğunu açıkça gösteren, daha zengin daha içerikli biçimde onu yorumlayan, orijinal fikirler demeti geliştirmiş aslına bakarsan.

Ve tabii onun önemli bir kaygısı da niye bir faşizm belasının toplumların üstüne çöktüğünü anlamaktı. Bu çerçevede, Gramsci genelde kapitalizmin gelişme dinamiklerini, özelde Batı kapitalizminin ortaya çıkarttığı değişik biçimleri, Fordizm vb. -daha sonra Regülasyon okulunun yeniden tanımlayarak yaygınlaştıracığı- kavramlarla, anlama çabasıındaydı. Ama yöntemsel açıdan önem verdiği bir konuda, toplumsal yapı çözümlemelerinin sakatlığı diyebileceğimiz şeylerin altını çizmekti. Örneğin liberalizmin ciddi biçimde devlet müdahalesine dayanarak oluşan bir sistem olduğunu Polanyi’den çok daha önce vurgulamış. Biraz önce de dediğim gibi Gramsci’nin ilişkisel denilen Marksist yoruma epey malzeme sağlayan bir yanı söz konusu. Üstelik bir bilim felsefesi pozisyonu geliştirerek, bunu yapıyor olması ayrıca dikkat çekici; Batıdaki eleştirel düşünce gelenekleri itibarıyla, yine altmışlı yetmişli yıllarda Bertell Ollman’lar, Roy Bhaskar’lar falan üstünden gelen, Marksist düşünceye realizm etkisi denilen akımın dışında, ama ondan çok önce. Dolayısıyla sadece kapitalist devlet tartışması açısından değil, eleştirel bir yöntemsel pozisyon oluşturma çabaları içindeki yeri önemli. Hem Ortodoks diye ifade edilen Marksist yorum, ve onun vulgar versiyonlarından özellikle farklı, onlara alternatif, hem de yine altmışlı yetmişli yıllarda bir süre etkili olmuş, yapısalcı anlayıştan

farklı bir üçüncü pozisyonun oluşumuna da ciddi bir katkı yaptığını teslim etmek ve bunu 1930'larda yaptığını da hatırlamak gerek.

Çok kısa olarak, altmışlı yetmişli yıllardaki Türkiye'ye bakarsak. Geçen yıl Ekim ayında Felsefe Derneği'nin İstanbul'da düzenlediği Gramsci konulu uluslararası katılımlı bir toplantıda sunulan bir bildiride de belirtildiği gibi Gramsci yok, o yıllarda Türkiye'deki sol ve sosyalist düşüncenin biçimlendirdiği tartışmalarda. Altmışlı ve yetmişli yıllarda, Kenan Somer gibi saygıyla, hakkını teslim edelim, Marksistleri, Türkiye'deki Marksist düşüncenin gelişmesi açısından epey önemli katkılar yapmış insanları bir yana koyarsak, Gramsci'den habersiz ve o vulgar denilen Marksizmin yorumlarıyla Marksizmi keşfeden, öğrenen kuşaklar söz konusu Türkiye'de. Şimdi Türkiye'ye ilişkin analizler nedir ne değildir, bunların siyasi boyutuna girmeden söylüyorum. Marksizm algısı tam da ellilerden itibaren anti-Marksistlerin "bu bilim değildir, işte metafiziktir hiçbir yere gitmez, dünyayı anlamaya da yetmez" dediklerini adeta doğrularcasına, oldukça şematik bir Marksizm yorumuyla, bir dünyayı anlama çabasının etkili olduğunu görüyoruz. Geri dönüp bakarak söylüyoruz. Yani o günler itibarıyla değil. Türkiye'de Gramsci'nin farkına varılmaması bence altmışlı yetmişli yıllardaki sol hareketler açısından da ciddi bir handicap yaratmıştır.

Yetmişli yıllardan itibaren başta Birikim dergisi, Batı Marksizmi çevirileri Türkiye'ye gelirken enteresan bir biçimde, onlar arasında da Gramsci'ye pek rağbet olmadığını görüyoruz. 1980'lerin başlarında Türkçeye çevrilen Bobbio-Textier tartışmasını bir kenara bırakacak olursak, Gramsci'nin Türkiye'de daha çok postmodern ya da post-Marksist versiyonlarıyla seksenlerde gündeme geldiğini, o yıllarda başlayan devlet-sivil toplum tartışmaları bağlamında farkına varılmaya başlandığını söylemek sanırım yanlış olmaz.

Peki sosyalist stratejiler açısından düşünürsek; örneğin bir ATÜT (Asya Tipi Üretim Tarzı) tartışması, devlete ilişkin algıları günyüzüne çıkarması bakımından önemli. Sözüünü ettiğiniz, ilişkiselliği dışlayan, ontolojik dışsallığı o dönem için yeniden üreten kerim ya da ceberrut devlet analizlerinin varlığı, farkında olunmadan bu tartışmaların ve yorumlama biçimlerinin bizde de olduğunu göstermez mi? Gramsci'den ve onun yorumlanma biçimlerinden haberdar olmadan elbette. Kaldı ki bu okumalar doğrudan doğruya siyasal stratejileri etkiliyor.

G.Y.: Feodalizm, ATÜT... Asya tipi mi, feodal mi tartışması, altmışların ikinci yarısının tartışması açısından bakarsan, sol açısından geleceğe yönelik stratejinin ne olması gerektiği açısından önemlidir, Osmanlı devletinin çözülmesi açısından değil. Dolayısıyla devlet nedir, ne değildir tartışmasının üstünden gitmez. Öte yandan, o dönemdeki devlet tartışması olduğu kadarıyla, esas itibarıyla devletin egemen sınıfın baskı aygıtıdır vb. temelinde gider.

Şu anlamda: Her türlü sorunun kaynağını sınıflardan bağımsız bir devlet kavramlaştırmasına atfeden, devleti ya ceberrut ya da kutsal, baba devlet olarak kodlayan yaklaşımlar devlete ilişkin bu ontolojik dışsallık çerçevesinin belirgin işaretleri değil mi?

G.Y.: Onlarda bir çözümleme yok ama işte.

Yok ama eninde sonunda siyasal stratejilere çok etki ediyor ve bu ontolojik dışsallığı yeniden üretebiliyor.

G.Y.: Doğru ama onun için dedim yani. Bir alternatif devlet okuması çabaları olarak kendi içinde de farklı pozisyonlar üretmiş Batı Marksizmi tartışmalarının, ister Bobbio-Textier diye gel, o dönemin önde gelen pozisyonları, ister Poulantzas-Miliband diye gel, ister Anderson'ın Gramsci okumaları diye gel, bunların seksen öncesinde Türkiye'de ne derler, eski deyimle, esamesi okunmuyor.

Bu tartışmalar aslında farkında olmadan bir açıdan Türkiye'de sanki varmış gibi görünüyor Gramsci'den habersizce. Çünkü aslında devleti böyle kodlayan siyaset en sonunda, işte o ceberrut devletin karşısında çevrenin her türlü olumlu değeri ifade ettiğini söyleyerek ona uygun bir siyasal tarzla ekleniyor liberal-muhafazakar hegemonyaya 1980 sonrasında, bütünlüyor. Yoz Gramsci okuması bu değil midir?

G.Y.: Doğru ama bu henüz gelmemiş Türkiye'ye o sırada, onu demek istedim. O sonra gelecek, ama dediğim gibi bir paralelliği var, ama bu daha çok Türkiye'deki belli bir sol o zamanki daha radikal, militan çevreler itibariyle bakarsan, sürekli tekrarlanan nedir, ister TKP çizgisi olarak bak, ister daha tırnak içinde devrimci hareketler itibariyle bak, yani kendilerini öyle tanımlayanlar itibariyle, amaç nedir iktidarı ele geçirip ondan sonra proletarya diktatörlüğünü kurmaktır. Gramsci'nin kavramları ile ifade edecek olursak, mevzi savaşları söz konusu değildir, çünkü böyle bir algı söz konusu değildir. 1980 öncesinde Türkiye solunun benim görebildiğim kadarıyla, Fatsa örneği bir yana bırakılırsa, onu da öyle değerlendirmek gerekir mi ayrı bir tartışma, mevzi savaşı anlayışıyla hareket ettiğini gösteren bir belirti yok. O da ayrıca bence ilginç, üzerinde düşünmek gereken bir konu.

Bu da nereden kaynaklanır, Marksizm diye öğrenilenin, o vulgar yorumun değişik versiyonları olmasından. Tartışma nedir? 1917 öncesine ilişkin tartışmalar Türkiye'ye taşınmıştır. Nasıl diyeyim, tartışmaların tek bacaklılığını göstermek için, öbür bacak yoktur. Batı Marksizmi'nin tartışmaya getirdiği unsurları eleştirmek için bile olsa yoktur. Ne vardır, bir yandan Sovyet-Çin kutuplaşmasının Türkiye'ye yansımaları itibariyle pozisyonlar oluşur. Öte yandan, Türkiye kapitalizminin gerçek bir kapitalizm olmadığı şeklinde, Latin Amerika kökenli "bağımlılık okulu" tezlerini çağrıştıran, çarpık kapitalizm, montajcı sanayi vb. nitelermeler yaygındır.

Artı son bir şey söyleyeyim, 1980 sonrasına da etkisi olan bir biçimde, İdris

Küçükömer tipi bir radikalizm, Osmanlıdan Cumhuriyete üst yapının alt yapıyı belirlediği şeklinde, çok orijinal gözüken ve Marksist terminoloji kullanıldığı için öyle olduğu varsayılan, ama hiç Marksist olmayan bir okuma vardır. Şimdi bütün bunları birlikte değerlendirdiğinizde, değişik biçimleriyle dışsal ilişkiler temelinde farklı okumalarla karşılaşabilirsiniz. Yani dışsallık temelinde hepsi aynı paydayı paylaşırlar, farkında değildirler belki ama öyledir. Tartışma ve ayrışma, aradaki ilişkinin, sebep-sonuç ilişkisinin nasıl kurulacağına ilişkindir o kadar.

Tam olarak kastettiğimiz buydu bir önceki soruda.

G.Y.: Şimdi gelelim, benim ikinci evre dediğim 1980 sonrasına. Batı Avrupa'da da sınıfsal bir yenilgi söz konusu. Daha sonra neoliberalizm diye adı konulacak siyasal projenin henüz o sırada adı konmamış. Ancak İngiltere'den başlayarak solun aşamalı bir biçimde yenilgiye uğratılması, Fransa'da Mitterand ilk kez iktidara geldiğinde yaşanan ikibuçuk yıllık başarısız sol koalisyon deneyimi sonunda neoliberalizme teslimiyet. Genel olarak Marx'ın yüzüncü ölüm yıldönümü olan 1983'de ben çok net hatırlıyorum, Batı'da akademik çevrelerde Marksizm'in krizi diye yazılar çıktı. Yani kapitalizm krizini aşmış, ancak altmışlı yetmişli yıllardaki bütün o ateşli tartışmaların ardından bu kez krize giren paradoksal olarak Marksizm bu anlatıya göre. Marksizmin açıklayıcı gücü olmadığı vs. biçiminde yapılan bu saldırıya karşı, isterseniz öyle söyleyeyim bir mevzi savaşı var. Belli pozisyonları koruma çabalarından söz edilebilir akademik dünyada ve çalışma yaşamında. Bu süreçte, Gramsci'den etkilenen, onun kavramları ile geliştirilen önemli iki akademik ilgi alanından söz edilebilir, ikisi de İngiltere kaynaklı ve birbirleriyle bir miktar örtüşen. Birincisi Stuart Hall ve çevresinin "kültür çalışmaları" alanı, diğeri de Thatcherizm üzerine yapılan analizler.

Ne var ki daha çok ses getiren bir biçimde, Gramsci'yi kullanmak kime kalıyor, Laclau'ya kalıyor. Bir anekdot anlatayım, 1991'de Gramsci'nin 100. doğum yıldönümünde, daha Sovyetler yıkılmamış, Londra'da düzenlenen bir toplantıda başkonuşmacı kimdi: Ernesto Laclau. Bence çok simgeseldi gelinen nokta açısından. Laclau kim? Post-Marksist olarak tanımlandığı bir pozisyonun ideoloğu, eski bir yapısal Marksist. Eski usul sol partilerin büyük ölçüde tasfiye olduğu, tarih sahnesinden silindiği bir noktada, Gramsci'yi ele almak da post-Marksistlere kalmış. Bu da çok şey gösteriyor. Gramsci'nin öyle diyeyim, "hijack" edilmesi (kendi istedikleri yöne çevrilmesi) söz konusuydu. "Biz farkındayız, aslında Gramsci sınıfsal temele dayanan bir analiz yapıyor, bu bizim katılmadığımız bir şey, ama bizim ondan alabileceğimiz, ilham kaynağı olabilecek başka yönleri var" şeklinde özetleyebileceğimiz bir yaklaşım. Kapitalist toplumun bir sınıf mücadelesi temelinde dönüştürülmesinden uzaklaşılarak, bırakın dönüştürmeyi kapitalist toplumun sınıfsal çelişkileri sorgulanmadan, üst yapısal denebilecek bir biçimde birtakım değişimler, radikal demokrasi vs. projelerinin gündeme getirilmesi. Ya da Chantal Mouffe'un

deyimiyle “siyasal” olanın teorisyenliğine soyunulması. Bir bakıma, Gramsci’nin yeniden üstyapı teorisyeni olarak kurgulanması söz konusu.

Peki bunun hem Batıdaki hem Türkiye’deki siyasal etkilerini nasıl özetleyebiliriz?

G.Y.:Şimdi bunun tabii Türkiye’ye etkisi mebzul miktarda. Enteresan olan o. Türkiye’de 12 Eylül rejimiyle birlikte değişen siyasal ortamda, sivil toplumun yeniden keşfedilmesi söz konusu, belki çöküş sürecine girmiş Doğu Avrupa’ya ilişkin olarak Batı’da yapılan yorumlara paralel, hatta belki onlardan bile önce. 1984’de yayın hayatına başlayan *Yeni Gündem* dergisinin önemli bir rolü var bu bağlamda. 12 Eylül öncesindeki siyasal hareketlerin, sol partilerin yasa dışı ilan edildiği, çok sayıda insanın hapiste yattığı, işkence gördüğü, kaçabilenlerin yurt dışına sürgüne gittiği bir dönem. Görünüşte seçimle iktidara gelmiş bir hükümet var ancak 12 Eylül kuralları hala geçerli. Bir de hatırlatmakta yarar var, 12 Eylül kurallarının hala geçerli olduğunu göstermesi açısından Aydınlar Dilekçesi davası diye bilinen bir dava açılmıştı sıkıyönetim mahkemesinde 1984 yılında, çok sayıda kişinin imzaladığı bir metni yazdıkları gerekçesiyle bir grup aydın hakkında. İki sene süre davanın sonunda aklanmışlardı, ancak bu imzalayanların, 12 Eylül rejimini destekleyen, daha sonra Yeni Sağ düşüncenin Türkiye’deki temsilcileri olacak bazı “liberal”ler tarafından vatan haini ilan edilmelerine engel olmamıştı.

Ardından Sovyetlerin çökmesiyle birlikte liberalleşen eski komünistler, eski komünist partililer, meselesi geliyor bu güne kadar uzantıları da olan. Onlar açısından artık Gramsci vb. önemli değil, çünkü gündemde kapitalizmi dönüştürmek diye bir mesele yok.

Sınıf temelli mücadelenin ya da sınıf temelli siyaset yapmanın tamamen gündemden düşürüldüğü, ki bu 12 Eylül’ün Türkiye’de gerçekleştirdiği ama Batı Avrupa’da ya da diğer kapitalist ülkelerin bir çoğunda da, bir rejim değişikliği gerektirmeden de sağlanan bir başarı burjuvaziler açısından. Dolayısıyla sınıf temelli siyasetin olmadığı bir dünyada Gramsci etkisi diye bir şey geliyor gündeme. Etkisi demek caiz değil, yoz yorumu diyelim.

Şimdi, Batı’da değişik düzeylerde bir Gramsci etkisi var. Ne bileyim. Değişik enstitüler araştırma merkezleri vs. üstünden Japonya’da bile olduğunu anlıyorum. Öylesi bir ilgi var. Ve oralarda da değişik yorumlar muhtemelen var ama belli bir Marksist çekirdeğinde kendini, varlığını sürdürdüğünü belki zaman içerisinde belli anlamlarda geliştiğini de söylemek belki mümkün.

İşte geline nokta, öyle söyleyelim, bir de yaşanan krizlerle alakası var. Yani kapitalizm, evet bir sınıfsal zafer kazanmış durumda dünya ölçeğinde. Sovyetlerin ortadan kalkmasıyla da bu pekişmiş. Kendi içinde kazanmış o zaferi zaten, bakarsan gelişmiş kapitalist ülkelere, işçi sınıfı hareketinin eskiden revizyonist reformist vs. damgalarını yiyen versiyonları da dahil yenilgiye uğratılması söz konusu, seksenli doksanlı yıllar itibarıyla. Ancak “tarihin sonu” gerçekliklerinin geçersizliğinin

de ortaya çıktığı bir dünya yüzyılın dönümüne gelindiğinde. O refah devleti ya da kapitalizmin altın çağı diye anılan dönemde, bir miktar giderilmiş demesem de yumuşatılmış toplumsal uçurumlar, keskinliklerin azaltıldığı bir zaman diliminden, yeniden artan yoksulluk, eşitsizlik gibi sorunların artık Dünya Bankası vs. tarafından da ciddi sorunlar olarak kabul edilip, “ne yapacağız” diye tartışılmaya başlanıldığı bir zaman dilimine gelinmiş. Ve periyodik krizler; bir ülke ile sınırlı kalmayıp ülkeden ülkeye yayılan, finans kapitalin dünya yüzündeki egemenliğinin sonucu bugün de hala yaşadığımız krizler gündeme geliyor. Asya krizi, Rusya krizi, Latin Amerika krizinden şimdi geldik, Avrupa Birliği, Eurozone krizine. Böyle bir zamanda, hem kapitalizmin kendi içinde geçirdiği dönüşümü ve krizlere rağmen en azından bugüne kadar temel özelliklerini nasıl koruduğunu anlamak açısından, hem de karşı mücadele nasıl verilecek, direniş nasıl olacak, karşı hegemonya stratejileri nasıl geliştirilecek vb. yaşamsal öneme haiz konular açısından Gramsci’nin önemi açık.

Bu süreçte Gramsci’nin kullandığı birtakım kavramların özellikle de son dönemin modası, “pasif devrim”in, yeniden yeniden gündeme getirildiğine tanık oluyoruz. Artık benim nitelemem o ki, Gramsci’nin kullanımı açısından üçüncü bir evredeyiz. Bu evrede ilginç olan, artık etki alanının genişlemesi ve çevre ülkeleri de içine alması. Başta da belirttiğimiz gibi, özellikle siyasal İslam-neoliberalizm birlikteliğini yaşayan ülkelere ilişkin çözümlemelerde bunu görmek mümkün. Bazı doktora tezlerine vb. yansıyan bir detayı da belirtiyim geçerken, Gramsci-Foucault sentezi denemeleri de yaygınlaşmakta.

Bence biraz önce söz ettiğimiz, kategorilerin, kavramların yöntemsel ayrımlara işaret ettiği meselesi açısından ve en az “pasif devrim” kadar önemli bir kavram da “*integral state*” (bütüncül devlet) kavramı. Bu kavram aslında yapılan tüm yanlış ya da hatalı yorumlamaların aksine, devlet-sivil toplum kavram çiftinin Gramsci tarafından nasıl kullanıldığının da bir göstergesi. Artı son zamanlarda yeniden moda olan ikili değil de üçlü kategoriler üstünden düşünülmesinin yarattığı sıkıntılara karşı da *integral state* (bütüncül devlet) kavramını hatırlamakta yarar var. Neydi o üçlü kavram seti: Marx’da, maddi ilişkiler ve mücadeleler alanı olarak betimlenen sivil toplum, ve onun deyiimiyle modern zamanların ortaya çıkarttığı devlet-sivil toplum ayrımı, bir biçim olarak tanımlanırken; altmışlı yıllardaki Bobbio ve benzeri Gramsci yorumlamalarından sonra ne oldu, sivil toplum altyapıdan üstyapıya transfer oldu. Sonra ne oldu, bir kısım yorumcuya göre, hayır efendim öyle değil, ayrı alanlar olarak devlet var, ekonomi var, sivil toplum var denildi.

İyi de devlet dediğin nasıl bir şey? Siyasal mücadele alanı, yani Gramsci’nin de kullandığı deyimle “siyasi toplum”. Bu sefer ne oldu, siyasal toplum-sivil toplum-(piyasa) ekonomi(sı). Bir süre böyle gitti. Seksenli yıllardaki Marksist tartışmalar çerçevesinde de, sonradan sol liberal diye nitelenen yorumlar içinde de bunu görmek mümkün. Şimdi Türkiye’de çok tartışılan, sizin de anladığım kadarıyla bu sayıda bu tartışmayı devam ettirdiğiniz Cihan Tuğal’ın *Pasif Devrim* kitabında yine

üçlü bir kavram seti çıkıyor karşımıza ancak bir farkla; devlet-sivil toplum-siyasal toplum. Ekonomi hiç yok. Bilmiyorum öyle mi yorumlamak gerekir ama bu sefer altyapıyı bıraktık bir yana, üst yapıyı kendi içinde farklılaştırıyoruz. Şimdi bu şekilde siyasal toplum-sivil toplum-devlet ilişkisi üzerinden baktığınız zaman, gerçekten herhangi bir toplum, bırakın Türkiye'yi, herhangi bir toplumsal formasyonu çözmekle böyle bir ayrım ne anlama geliyor, onu sormak gerekiyor. İşin kötüsü ekonomiyi bile katsanız, bunları ayrı kategoriler, kavramlar olarak nasıl ilişkilendireceğimiz ayrı bir konu; ama bunlar böyle doğrudan karşıtlığı olan, Gramsci'nin deyimiyle organik ayrımlara tekabül edermişçesine kullanılıyorlar. Bir kere daha gönderme yapalım, Adam Morton'un zaten eleştirisi de bu. Morton bu eleştirinin sadece Türkiye'ye ilişkin bir çalışma ile sınırlı olmadığını da bize hatırlatıyor, Batı akademik gelenekleri arasında, sosyolojik Marksizm dediği akımın da bunu yeniden ürettiğini söylüyor.

Şimdi, dolayısıyla iki şeyi birbirinden ayırmak lazım. Birincisi, kullandığımız geliştirdiğimiz kavramların niteliği, aralarındaki ayrımların yöntemsel olup olmadığı; Gramsci'nin yöntemsel olduğu vurgusunu adeta onu unutturmasına kullanılmalarının sakıncaları. İkincisi de buna bağlı olarak bu yanlış ya da yoz yoruma bağlı olarak geliştirdiğiniz analizlerin bizim ne ise o somut gerçekliği anlamakta bize ne kadar yardımcı olup olmayacağı. Onun için dedim bütüncül devlet kavramını hatırlamakta yarar var. Çünkü hegemonyanın kuruluş biçimlerinin de çok farklı biçimler alabileceğinin işaretlerini bize veriyor. Bence böyle okumak daha anlamlı olduğu için bütüncül devlet kavramının en az pasif devrim kadar, bugünün kapitalist toplumları, hem gelişmiş sanayileşmiş hem de bizim gibi toplumlar açısından önemli olduğu kanısındayım. Son dönemdeki, demin sözünü ettiğim, Peter Thomas'ın *Gramscian Moment* ya da Adam David Morton'un Türkçe'ye çevrilen *Gramsci'yi Çözmek* gibi çalışmaları tam da bunun altını çiziyorlar. Thomas'ın da işaret ettiği gibi, Anderson'un Gramsci yorumunun önemli bir eksikliği, bu kavramla devlet kuramına getirilen yeni boyutu -altyapı-üstyapı ilişkisini indirgemeci bir tavır almaksızın kavramlaştırmayı sağlamasını- fark etmemesiydi. Gramsci'nin deyimiyle belli bir hegemonya mücadelesinde kazanan sınıf, bir bütüncül devlet yaratıyor. Ve bu bütüncül devlet ile birlikte ne oluyor, yine onun kavramıyla o bütünlüğün bir ifadesi olarak da bir tarihsel blok oluşuyor. O tarihsel bloğun oluşmasında siyasal toplumun da sivil toplumun da yine somut duruma göre ne kadar ayrıştığı ya da bütünleştiğine ilişkin, değişik ilişkilendirmeler söz konusu olabilir. Burada belirtilmesi gereken, bütüncül devlet kavramlaştırmasının, devlet-siyasal toplum-sivil toplum üçlemesini kapsayan, ancak onlara farklı mekansal boyutlar kazandırılmasına karşı uyarıcı bir niteliği olduğudur. Ayrıca, bu üçlemenin üst yapı ile sınırlanmasının da kabul edilebilir olmadığına da dikkat çekmekte yarar var. Çünkü bütüncül devlet, toplumsal üretim ilişkilerini de kapsayan bir kavram. Şimdi buna Buci-Glucksmann'ın *Gramsci ve Devlet* çalışmasında yaptığı gibi "devlet kavramının genişletilmesi" demek gerekir mi tartışılabilir. Devleti sadece bir

aygıtlar bütünlüğü olarak ele alma eğiliminin ağır bastığı bir ortamda böyle değerlendirilebilir. Ancak ilişkisel bir yaklaşım temelinde baktığınızda söz konusu olan, daha çok devlet biçiminde ortaya çıkabilecek değişimleri tartışabilmek ve bu bağlamda siyasal toplum ile sivil toplumun diyalektik bütünlüğünü vurgulamak için kullanılan bir kavram olması. Zaten, Gramsci'in bütüncül devleti "hegemonya artı diktatörlük" olarak tanımlaması da bunu gösteriyor.

Buna çok paralel bir analiz herkesin bildiği gibi Gramsci'yi "*historicist*" (tarihsici) diye eleştirmesine rağmen Althusser'de de var. Devleti bir aygıtlar bütünlüğü olarak görme eğiliminin etkisiyle diyelim, Althusser devletle kurumsal anlamda ilgisi olmayan bir sürü olguyu "ideolojik devlet aygıtları" diye nitelemekten geri durmamıştı. Amacı bunların kapitalist sınıfın egemenliğindeki bir toplumsal yapının yeniden üretiminde nasıl işlevsel olduklarını göstermekti.

Gramsci'ye dönersek, *integral state* kavramı ile kastedilen sadece batı toplumları ile sınırlı, öyle idealize edilmiş, en gelişmiş, en demokratik kapitalist devlet biçimleri ile sınırlı olarak anlaşılmamalı. Bir özü de yok, o anlamda, bir özcü anlayışın ürünü değil. Zaten yerine göre de ne diyor devlet-sivil toplum kavram çifti için, "bir ve aynıdır" diyor. Dolayısıyla şu da yanlış benim anladığım kadarıyla: Bir kısım ülkede burjuvazi hegemonyasını tüm toplumu ileriye götüren, ona birtakım eskiden sahip olmadığı toplumsal ekonomik, kültürel kazanımları sağlamasına bağlı olarak kurar; bir kısım toplumda da bu olmaz, işte pasif devrim olur. Böyle bir anlayış, Doğu-Batı zıtlığını yeniden ürettiği için de ayrıca sakıncalı. Ama uzunca bir zaman böyle algılanageldi. Artık bu anlayışı geride bırakmak durumundayız. Şimdi daha rahat söyleyebiliyorum. Belki artık hiçbir yerde pasif devrimin dışında bir şey yok demek mümkün. Yani burjuvazi gerçekleştirdiği mücadelelerin sonucunda hegemonyasını yeniden kurabiliyorsa, özellikle neoliberal aşamada, rejimin niteliği demokratik ya da askeri rejim olsun, ortak özellik pasif devrim. Dolayısıyla pasif devrimi sadece ve sadece radikal unsurların ehlileştirilmesi yahut da onların ahlaki ve entelektüel çerçevede ılımlılar kampına çekilmesiyle sınırlı bir şey olarak da okumamak lazım.

Bu vesileyle aynen katıldığımı söyleyemeyeceğim ama en azından beni düşündüren bir analizden söz edeyim. Biraz önce sözünü ettiğim, Ekim ayındaki İstanbul toplantısında, Alman Marksist düşünür Alex Demiroviç bir çözümleme yaptı. Bilmiyorum, o bir yerde yayınlanır mı, ya da Almanca yayınlanmış mı? Son otuz yılda ve şu an Avrupa'daki kriz sürecinde yaşananları da dikkate alarak söylediği özetle şuydu: Sermaye kesimlerinin özellikle de finans kapitalin, hegemonya oluşturmak gibi bir derdi artık kalmamıştır, çünkü tamamen dışlayıcı, ezici, geniş toplumsal kesimlerin desteğini alma derdi olmadan iktidarını sürdürme ve krizlerine çözüm bulma çabası içindedirler. İtalya, Yunanistan örneklerine de bakarak bu bence en azından üstünde düşünmeye değer bir hipotez. Ne tür sonuçlar verecek, ne olacak göreceğiz. Bu açıdan bakınca, pasif devrimin yeni versiyonları diye okumak da mümkün. Çünkü, her o anlamdaki mücadelede ezilen kesimler var. Thatcherizm'in

ezdiği kesimler de vardı, Özalizm'in de. Birtakım yasaklamalar, yasal düzenlemeler, yok saymalar belirleyiciydi, demokratik bir rejimi biçimsel olarak kursan bile. Bugünde İtalya'da ya da Yunanistan'da olduğu gibi. Dolayısıyla artık burjuvazilerin hegemonik olma derdi yok demek midir bu, ben ondan emin değilim. Onun için bir soru işareti, ama düşündüren bir önerme.

Bu noktada, Jessop'un iki uluslu hegemonya stratejisi kavramlaştırması da, aslında bu daralan hegemonya imkanlarına dair erken bir haberci değil miydi?

G.Y.:Doğru o da ayrı bir tartışma. O bence Gramsci yaklaşımına uygun, metodolojik ayrımın çok güzel bir örneği. Fiilen orada iki tane ulus, yani ulus derken de iki toplumsal kesim, kaybedenler ve kazananlar anlamında kullanılıyor. Aşağıdan yukarıya belli kayışları, geçiş imkanlarını yok saymayan bir kavramlaştırma o. Bizde de *Praksis*'in beşinci sayısında Türkçe çevirisi yayınlanmış olan makalesinde, sevgili Muharrem Tünay'ın Özal dönemine ilişkin tartıştığı bir kavramlaştırma idi.

Yaşananlar kapitalizmin genişletilmiş bir hegemonya oluşturmasının maddi imkanlarının giderek azaldığını gösteriyor. Demiroviç de buna işaret ediyor sanırız. Ne dersiniz?

G.Y.:Doğru, Demiroviç'in analizinden o nedenle söz ettim. Öte yandan, günümüzde siyasal İslam'ın kabuk değiştirerek de olsa, özellikle küreselleşme diye betimlenen süreçte, neo-liberal dünyaya karşı tavrının değiştiğini, artık ona karşı mücadele ederek değil, ona eklenilerek gerçekleştirilecek birtakım kazanımlar üstünden kendince, bir mevzi savaşı verdiğini gözlemek mümkün. Bu aslında Türkiye'de 12 Eylül sonrasındaki demokratikleşme tartışmalarına baktığımda, eskiden beri gözlediğim bir şey. Şu kadarını söyleyeyim, 1980'lerin sonundaki Türk Ceza Kanunu'nun 141, 142 ve 163. maddelerinin kaldırılması tartışmaları bunun çok güzel bir örneği idi. TCK'daki 163. maddenin kalkmasını isteyenler, kendilerince bir mevzi savaşı veriyorlardı. 12 Eylül'ün getirdiği siyaset yapma yasağından yeni kurtulmuş bir siyasetçi olarak Erbakan'ın ve onun yol arkadaşlarından Şener Battal'ın konuşmaları bunun çok güzel örnekleridir. 141 ve 142. maddelerin kaldırılması mücadelesi veren soldaki aydınlara da sempatik gelirdi. Siyasal İslam açısından bir geçmişi var bu mücadele tarzının onun için bu örneği verdim. Tam bir mevzi savaşı idi kendi mücadeleleri açısından, demokratikleşmeden belli kazanımlar sağlayacaklarını düşünüyorlardı, 163'ün kaldırılması ile.

Daha sonraki dönemlere bakarsanız bunu sürdürdüklerini görmek mümkün, hele ki AKP döneminde iktidar olmaları ile birlikte. Her aşamasında, hem simgesel hem de maddi mevziler söz konusu kazanılması ya da korunması gereken. İşin nereden nereye geldiğini göstermek için, hiç örnek bile vermeye gerek yok, kırmızı halı ve başörtüsü meselesinden başlayıp, oradan YÖK'e ve HSYK'ya devam edebilirsiniz. Ama bir de fiilen artık sadece bir kadrolaşma diye tanımlayamayacağınız devlet aygıtının değişik biçimlerde ele geçirilerek dönüştürülmesi de geldi günde-

me. Şimdi iş öyle bir noktaya geldi ki; artık mevzi savaşları falan değil, doğrudan doğruya bir manevra savaşı noktasına mı geliyoruz, yeni bir kertede miyiz dedirtecek bir noktaya geldik. Dolayısıyla artık bundan sonra belki hala belli yerlerde mevzi savaşı gereği duyabilirler ama güçlendikleri ölçüde iş sanki başka bir yere doğru gidiyor.

Son üç dört yılda daha çok zorun siyasal olanı baskılamasını ve bu kapsamda da muhalefeti sindirmek adına yapılanları düşünürsek, aslında, cephe savaşının işaretleri çok belirgin değil mi?

G.Y.: O tarafı öyle, bir de düşünsel planda bakarsan, çok yakından izlediğimi söyleyemem ama, mesela İbrahim Kalın diye sanırım şu ara Başbakanlık başdanışmanı olan bir kişi var. İngilizce Zaman gazetesinde yazdığı, Habermas vs.'den etkilenerek veya aktararak, siyasal İslam'ın nasıl irdelenmesi, çözümlenmesi gerektiği üstüne yazılarını okuduğumu hatırlıyorum. Bir örnek diye söylüyorum. Sonra işte bu SETA Vakfı yayınlarında da değişik katkılar... Yurtdışında da artık Columbia Üniversitesi'ne varıncaya kadar değişik araştırma birimlerinde bu tür çalışmalar içerisinde olanlar olduğunu anlıyoruz. Bir kaç yıl önceki Anayasa tartışmalarında biraz yansıdı basına da. Söylemek istediğim şey o ki, enteresan olan da o zaten, artık Gramsci'nin birbiriyle ilişkili ama farklı iki yönden önem kazanması söz konusu. Hem Türkiye'deki siyasal İslam, neoliberalizm birlikteliğini, bu bağlamda oluşan hegemonyayı açıklama, hem de ona karşı verilecek mücadelenin nasıl yapılması gerektiğini düşünme açısından.

İlginç bir biçimde devletin sadece ve sadece bir üst yapı kurumu olmadığını da ve siyasal toplum-sivil toplum ayrımının da yine organik bir ayrışmayı ifade etmediğinin de güzel örneklerini sergileyerek, bir devleti dönüştürme projesi söz konusu. İbrahim Kalın'ın yazılarına referans vermem o yüzden. Habermas'tan alıntılar da o yüzden zaten, post-seküler aşamadan söz ediyor. Şimdi post-seküler aşama ile, Tayyip Erdoğan'ın Mısır'a gidip laikliği savunması arasında bence çok yakın bir ilişki var. Tamamen reddetmiyorsunuz aslında. Ama belli bir biçimde dönüştürüyorsunuz; o güne kadarkinden farklı bir anlayışla, kendi egemenliğinizi kendi hegemonyanızı kurmanıza bağlı olarak yeniden tanımlıyorsunuz ve herkesin ya da toplumun önemlice bir kesiminin onu kabullenmesini, ona rıza göstermesini bekliyorsunuz. Ama bunu ne zaman yapıyorsunuz, artık mevzi savaşlarından kazandıklarınızı azamileştirdiğinizi düşündüğünüz bir zaman diliminde. İsterseniz esprisine, ustalık döneminizde diyelim.

Şimdi öbür taraftan baktığın zaman sürekli yeniliyorsun, sürekli geri gidiyorsun. Peki o zaman Gramsci'nin yaklaşımıyla bakarsan, karşı hegemonya mücadelesinin nasıl olacağı sorusu öne çıkıyor. Sınıf temelli siyasetin devre dışında kalmaya devam ettiği bir süreçte, kaldığı kadarıyla, varsa eğer mevzilerde savunma refleksi içinde mi olacaksın, bu yeterli mi? Onun için dedim bu aynı zamanda ideolojik, düşünsel bir mücadele. Tabi bunun değişik katmanları var, İslami kesimlerle sınırlı

olmayan organik aydınları var, işte vesayet rejimi tartışmaları ve benzerleri hala sürüp gidiyor. Vesayet rejimi kalktığı halde ya da yenilgiye uğratıldığı halde, yapılması gerekenler üzerine çeşitlemeler dinlemeye devam ediyoruz.

Böyle bir noktada “ne tür bir hegemonya mücadelesi içindeyiz?” sorusuna geliyoruz. Orada da son söyleyeceğim, son değinmek istediğim şey şu. Türkiye’de demin de söyledim, solun Gramsci’den esinlenerek analiz yapmasının da oldukça yeni olduğu hatırlanırsa, bir adım geri giderek de şunu söyleyeyim buna bağlamak için. Altmışlı yetmişli yıllardaki tartışmaların ışığında, diyelim ki Latin Amerika’ya ilişkin Marksist perspektiften yapılan incelemelere bakıldığında, çok net şu görülebilir: Batı’dan farklılık anlamında söylenir, hegemonik bir burjuvazi yoktur. Onun için askeri rejimlere gereksinim vardı denir. Eleştirmek için de söylemiyorum, gerçekçi bir saptama olarak bu söylenir. Genelleştirilir de yani. Türkiye’de böyle bir analiz geleneği çok olmadığı için de Türkiye’de burjuvazinin hegemonyasından değil, son dönemdeki terminolojiyle söyleyeyim, Kemalist hegemonyadan söz edilir oldu. Kemalizm’in hegemonyasının da taşıyıcı unsurları da eski deyimlerle, sivil-asker bürokrasidir, o zaman öyle denirdi, onun bağlaştığı, zaten onun yetiştirmesi, yanında paylaştığı kendisinden de ona transferlerin yapıldığı birçoğu İstanbul, İzmir gibi yerlerde üslenmiş bir sanayi burjuvazisi vardır. Ticaret burjuvazisiyle birlikte. Son dönemdeki yaygın ama banal terimle “laikçiler”, ya da “cumhuriyet rejimi”ni korumaya çalışanlar. Dolayısıyla, hegemonya mücadelesine böyle bakarsan, bu okumada biz Latinlerden falan çok farklıyız, bizim her zaman için hegemonyamız var, adı da Kemalizm. Demin söylediğim gibi sınıfsal temellerinden kopartılmış bir kavram olarak kullanılan biçimiyle, Kemalist hegemonya. Herkes kendince okuma yapmakta serbest, ama bu kavram problematiğinden kopartılarak yapıldığı zaman, bence giderek anlamsızlaşıyor, veyahut da bize bir şey açıklamakta yetersiz kalıyor. Hegemonya kavramı için de durum farklı değil diye düşünüyorum.

Ancak şunu hatırlatalım, altmışlı, yetmişli yıllarda Cumhuriyet’in ilk dönemlerine ilişkin çok ciddi, ama doğru ama yanlış, kimisi iyi ya da kötü ekonomi-politik analizlerle, özellikle hangi dönem tartışılmıştır, tek parti dönemi. En çok da hangi dönem: Atatürk dönemi. O döneme ilişkin devlet çözümlemeleri de yapılmıştır, Bonapartist diyen olmuştur, hatta faşist diyen olmuştur vs. Ya da “bürokrasi bir sınıf niteliği arzeder vs”. denmiştir. Bir sürü örneği vardır yani.

Epey de etkili olmuştur aslında. Mesela Fikret Başkaya’nın Paradigmanın İflası’nı düşünürsek...

G.Y.:Ama bütün o süreçte kimse Atatürk dönemine ilişkin olarak hegemonik nitelemesini kullanmamıştır. Bence de haklılar kullanmamakta. O nedenle, *Praksis*’in beşinci sayısında yayınlanan bir yazı da dahil bir kaç çalışmada, ben kendimce bu durumu sorgulamak amacıyla, Cumhuriyet tarihini acaba değişik hegemonya stratejileri olarak okumak anlamlı mıdır diye bir tartışma yapmaya çalıştım. Otuzlar, elliler, altmışlar, seksenler falan diye dönemsel bir analizdi bu. Eğer

sağlıklı bir çözümleme ise bu, varılan sonuç şuydu: 1980'lere gelene kadar, çeşitli hegemonya projelerinden söz etmek mümkün olmakla birlikte, sınıf temelli bir hegemonyadan söz etmek kolay değildi. Diğer bir deyişle, Latin Amerika için yapılan değerlendirmelerdekine benzer bir durum Türkiye için de geçerliydi. Burjuvazinin hegemonik olmadan iktidarını sürdürmesi, bunun çeşitli kesintilere uğraması, ekonomik ve siyasal krizler vb.

Dolayısıyla Kemalist hegemonya betimlemesinin çok anlamlı olmadığı kanısındayım. O kelimeyi yani Kemalist tanımlamasını kullanmak bile problemli. Örneğin, iktidarının ilk gününden itibaren Demokrat Parti'nin Atatürk dönemiyle ideolojik temelde çok ciddi sorunları olduğunu görüyorsun, ezanın Türkçeleştirilmesine karşı çıkmaktan, anti-devletçi ekonomi politikalarına kadar. Daha sonra Adalet Partisi iktidarı döneminde planlama vb. meseleler üzerinden bir hegemonya mücadelesi olduğunu görüyorsun ama her kesimin kabullendiği, içselleştirdiği bir bütün oluşturabilecek bir hegemonyanın oluştuğunu söylemek çok problemli.

Ama Türkiye'de rejim değişikliklerinden adeta bağımsız olarak gündeme gelen devlet biçimi değişikliklerinden söz etmek mümkün. Ağırlıklı olarak 1961 Anayasası ile kesintiye uğrayan -o da kendi içinde kesilmekle birlikte- bir otoriter devlet biçimi var. 1960-1980 parantezinde diyelim. 1923'ten 1960'a ve 1980'den bugüne. Batı Avrupa'da demokratik rejimle, demokratik devlet biçiminin norm oluşturduğu İkinci Dünya Savaşı sonrası döneme göre otoriter devlet biçimleri istisna sayılırken İspanya, Portekiz vb.; bizim istisnamız 1960-1980 deki görece demokratik bir devlet biçimi, 12 Mart parantezi de içinde üstelik, ya da Milliyetçi Cephe dönemi. Yani bütün bunları da hesaba katarak bakarsak, demokratik bir devlet biçimi deneyimi çok sınırlı kalmış olan bir ülkede bir hegemonyadan nasıl söz edebilirsin, onun niteliği nedir, ya da her kertesinde bu sefer pasif devrim mi diyeceğiz gibi bir sorun karşımıza çıkıyor.

O noktada sizin Demokrat Parti öncesi çok partili yaşama geçiş sürecini ve sonra Demokrat Parti'yi analiz ederken Stuart Hall'dan hareketle kullandığınız yukarıdan-aşağıdan pasif devrim analizi nasıl devreye sokulabilir? Çünkü diğer türlü, az önce söylediğimiz şekliyle artık hegemonik bir kapitalizmin mümkün olmadığını tespit edip, bütün yönetime şekillerini genel bir pasif devrim şemsiyesinde toplama ve genelleştirme riski de var. O anlamda kavramın belki kendi içinde böyle bir yöntemsel ayrıştırmaya tabi tutulması ön açıcı olabilir mi?

G.Y.: Doğru. Onu yazdığım ya da o sırada üstünde çalıştığım sırada anlamlı gelmişti öyle bir ayırım üzerinden Türkiye'yi düşünmek. Şimdi bugüne gelirsek. AKP olgusunu düşünelim. Ya da o hareketin kendi içinde geçirdiği dönüşümlerle geldiği noktada, AKP'yi geçmişinden de kopartmadan bakarsak bir 'aşağıdan'lık var, kesinlikle var. Ama şimdi iktidar olduğu ölçüde de bir 'yukarıdan'lığı da var. Yani ikisi biraz da iç içe gidebiliyor belli durumlarda sanki.

Biraz o öncelik-sonralık ilişkisini kurduğunuz dönemselleştirme, yani çok partili sürece geçiş ve yukarıdan pasif devrim, sonra Demokrat Parti'nin bunu hegemonik kılan aşağıdan pasif devrimi üzerine düşünürsek, 2001-2002'deki o restorasyon döneminde, Derviş'li süreci yukarıdan bir pasif devrim, AKP'nin gelişini ise bunu hegemonikleştiren bir aşağıdan pasif devrim olarak görebilir miyiz?

G.Y.: Doğru, çok iyi bir yere geldin ama orada da şöyle bir ayrım var. Demin lafı biraz dolandırdım belki. Türkiye'de Kemalist diye tanımlanacak bir hegemonyanın çok tartışmalı bir şey olduğunu söyledim. Ama öyle veri alınıyor ve o ceberrut devletle de bütünleştirildiği ölçüde de üstelik geçtiği bütün aşamalar düzleştirilerek... 12 Eylül adeta Kemalist hegemonyanın da bir devamı olarak görülüyor, tamam mı... Bir sürü şey kaynıyor gidiyor arada ve dolayısıyla işte "ikinci cumhuriyet" diye tabir edilen söylem üzerinden devam edersen, bu Kemalist hegemonyaya karşı bir mücadele veriliyor. Kemalist hegemonya demeleri de komik, çünkü kendileri eğer hegemonyayı sivil toplumla özdeşleştiriyorlarsa, burada hegemonya devletle özdeşleştirilmiş oluyor, bu okumada. Orada da bir garabet var, kendi açılarından bir garabet var. Gramsci açısından bir garabet yok. Ama demin de söyledim böyle bir hegemonya yok zaten, çok sorunlu dense bile onun kabullenildiğini, toplumun rızasıyla gerçekleştiğini söylemek her aşama için çok problemli. Ama değişik hegemonya stratejileri var, kendimce onu en azından 12 Eylül'e kadarki süreci irdelemeye çalışmıştım. Ama bugüne doğru getirdiğin zaman analizi, artık Doğan Avcıoğlu, Uğur Mumcu vb., hatırla neleri tartıştırdı, altı ok, devletçilik, hepsinin yerinde yeller esiyor zaten. Hangi unsurları üzerinden Kemalizmin hegemonyasını tartışacaksın? Devletçilik nedir, piyasa ekonomisi ile ilişkisi nedir, onları da bıraktım bir kenara. Öyle katı siyah-beyaz şeyler zaten değil.

Geldiğimiz noktada diyelim ki laiklik üstünden tartışılıyor, Ali Bulaç vb.yazdıklarını okursan göreceksin ki, laiklik baskıcı bir devletin halka zorla, rızalarına aykırı bir biçimde empoze ettiği bir şey. Bu bakış açısıyla, hiç hegemonik değil Türkiye'de laikliğin kitlelere kabul ettiriliş şekli. Çünkü az önce değindik, hegemonya zor ve iknanın bileşimi, rızayı gerektiren bir şey, ama laiklik rızasız olmuş onlara göre. Dolayısıyla, niye hegemonik o belli değil. Burada Batıdaki hegemonya tartışmasının bir başka boyutu gündeme geliyor. Gramsci'nin Marksist teoriye katkısının özgünlüğü tartışması, yani hegemonyanın, Marksistlerin öteden beri kullandığı "gegemonia" kavramından farklı olup olmadığı tartışması. Kemalist hegemonya dedikleri zaman, ceberrut devletle özdeşleştirmeleri de o açıdan ilginç zaten.

Şimdi buna karşı mücadele, bir yandan iktidarın organik aydınları diyebileceğimiz bir kesim tarafından, kimlik temelli demokratikleşme söylemi ve sivil toplumun öne çıkarılması ile yapılmak isteniyor. Öte yandan, hatta demin söylediğime de bir tür özeleştirme getireyim, simgesel olarak bakarsan, mevzi savaşı da devam ediyor, iktidarın başı "İzmir'i de alacağız" diyor çünkü. Somut isimlerini koyarak ilerliyorlar o anlamda. Öyleyse, devletin dönüştürülmesi ile beraber, bir dizi yargılama kepezelikleri ile beraber düşündüğümüz zaman, acaba bunların kanıksandığı

olağanlaştığı, “ortakduyu” haline geldiği, yeni bir hegemonyadan söz etmek anlamlı mı, adına pasif devrim diyelim ya da demeyelim.

Ama bir başka yerden bakarsan, Türkiye’de bence 1980’den itibaren sınıf temelli bir hegemonyanın, Cumhuriyet tarihinde belki de ilk kez kurulması söz konusu. Bunda da Özal’ın çok kritik bir rol oynadığını belirtmeliyiz. Çünkü neoliberal hegemonyanın temellerinin atıldığı dönem 24 Ocak ve sonrası. Onun için sadece bir ekonomik strateji, dünyayla bütünleşme projesi değil, o aynı zamanda bir hegemonya projesi ve başarılı o anlamda. Bugün de hala o açıdan meydan okunamıyor. Türkiye’de 30 yıllık bir hegemonyadan söz etmek mümkün. Burjuvazinin sahiplendiği, ilk defa hegemonik bir güç haline geldiği, devlete rağmen de değil üstelik, devletin de sınıfsal niteliğini gerektiğinde baskı aygıtlarını da kullanarak ama değişik mekanizmalarla toplumun rızasını da sağladığı. Krizlere rağmen, hatta krizlerle pekişerek, yaşanan her ekonomik krizden sonra bunu “fırsata çevirerek” sürdürülen bir hegemonya.

İstisna mıyız bilmiyorum ama epey ilginç bir örneğiz; bence bir laboratuvar durumunda Türkiye. Şöyle bir ilginç yanı da var, AKP’ye kadar neoliberal politikaların sorumluluğunu taşıyan partileri seçmen tasfiye etti. Neoliberalizmin hegemonyası sarsılmadan onun ameliğini yapanlar diyelim, onun taşıyıcılığını yapanlar tasfiye oldu. Yani ne oldu, o da hegemonyanın önemli bir göstergesi sonuçta, temsil sorunu çıktı.

Bir organik kriz koşulu diyebilir miyiz?

G.B.: Ama organik kriz yaşanmadı.

Bu durumda AKP’ye giden süreçte, Gramsci’nin organik kriz koşullarında siyasal partilerin temsil krizi durumunu tarif ettiği koşullar yaşanmadı mı?

G.Y.: Bence Türkiye’nin en çarpıcı yönlerinden bir tanesi o. AKP daha ortalıkta yok iken kendimce gözlediğim bir durum, 90’lar Türkiye’sinde çok belirgindi bu. MHP’yi ve RP’yi bile iktidara getiren bu zaten. ANAP ile DYP’nin tasfiye olmasına giden süreçte, Çiller, Yılmaz kavgalarının sürdüğü dönemde temsil krizinin unsurları çıkmıştı ortaya. Ama bir hegemonya krizi yaşanmadı. 2001 krizinden sonra, çok zayıf diye ifade edilen bir koalisyon hükümeti döneminde, Kemal Derviş’in sihirli eli değil sadece bunu sağlayan. Ekonomi bürokrasisinden başlayarak, toplumun değişik katmanlarına uzanan biçimde, “piyasanın erdemleri”nin içselleştirilmesi işte bunu sağlayan. Kitlesel ve beyaz yakalı kesimi de etkileyen işsizlik artışına rağmen, Ankara’da Siteler esnafı örneğindeki gibi spontane birkaç protesto dışında hiçbir tepkinin olmamasını, başka nasıl açıklayacaksın. Bu nasıl kuruldu. Televoleci iktisatçılar da dahil, neoliberalizme inanmış organik aydınlar bence müthiş rol oynadı. Bir de bunun mekanizmalarının, enformel ilişkiler çerçevesinde insanların farklı “tampon mekanizmalarla” tepkilerinin yumuşatılmasının da rolü var tabii.

Az önce söylediğiniz gibi, neoliberalizmin artık partiler alanında neredeyse sabit haline geldiğini düşünürsek, güçlü bir hegemonya aslında bu. Bu noktada sizin “muhalif ama hegemonik” dediğiniz siyasal strateji, Türkiye’de şu anda tartışmaların buraya çekilmesinin önünde nasıl bir ideolojik işlev görüyor? Az önce konuştuk; Kemalist hegemonyadan tutun, statüko, vesayet rejimi kavramlaştırılmalarına uzanan tartışmalar var. Aslında referandum çok da net gösterdi ki denklem buradan kurulduğunda, AKP’nin etrafındaki blok siyasal olarak çok daha fazla güçlenme potansiyeli taşıyor. Yani siyasal kutuplaşmayı ekonomi dışı alana kaydırmakta çok becerikli değil mi? Bu AKP hegemonyası açısından oldukça işlevsel sanırız, yani “muhalif ama hegemonik” olma hali.

G.Y.: Tabii ama artık iktidardayız, güçlüyüz. Ama hala oradan pay çıkartmak önemini koruyor. Tam anlamıyla vazgeçme durumuna gelinmedi henüz.

Yeni anayasa tartışmalarında da bu stratejinin devrede olacağını düşünüyor musunuz?

G.Y.: Kesinlikle. Hala “vesayet rejimini yıktık ama zihinleri değiştiremedik” gibisinden yazılar yazılıyor. Kurumsal olarak yıktık diye düşündükleri için, vesayet rejimi sürüyor diyemeyecek bir durumdalar ama yine de. Dolayısıyla muhalif konum vazgeçmeleri kolay olmayan bir şey, muhalif gözükmek konumu. Ama şimdi başka bir şey daha var, Kürt hareketinin geldiği noktada, onları buradan okumaya kalkarsak nasıl okuyacağız. O da simgesel boyutu da dahil olmak üzere, bir mevzi savaşı veriyor denebilir. Hiç tartışmasız böyle, tartışma gündemini belirlemeye çalışmak vb. çabaları ile birlikte. Muhalif olduğuna kuşku yok, hegemonik oldu demek de zor... Siyasal çatışma eksenlerinden en başta gelenlerinden birini oluşturan bu meseleye, temel güç dengeleri açısından bakarsak, bir tarafında AKP var, bir tarafında da Kürt hareketi var. Amorf ölçülerde, hem silahlı mücadele tarafı var, hem parlamenter rejim çerçevesinde mücadele var, hem de çok açık biçimde baskı unsurunun iktidar tarafından kullanıldığı bir dönemden geçiyoruz. İşte KCK davaları vs. Bu mücadele eksenini Türkiye’deki demokratikleşme mücadelesine olumlu katkı yapacak mıdır, benim hala soru işaretlerim var kendi açımdan. Ama soğukkanlı bir analiz yapılacaksa, denklemin içine bunu da katmak gerekiyor. Şöyle bir tehlike de var onu demeye çalışıyorum aslında. Sınıf temelli mücadeleye önem kazandıracak bir gelişmenin ufukta pek gözükmeyişi bir yerdeyiz. Bu bir süredir böyle ama önümüzdeki görünür gelecek için de böyle gözüktüyor. Şimdi bu bir handikap bence, bir karşı hegemonyanın kurulması açısından... Mücadelenin içinde olan, sosyalist mücadele açısından kendilerince değişik girişimlerin içinde bulunan arkadaşlara ilişkin bir saygısızlık yapmak istemiyorum, ama hem neoliberal anlamda hem AKP’nin öbür ayağı itibarıyla, ikisini birden hedef alacak bir karşı hegemonya stratejisi açısından ne tür bir yeni oluşum gündeme getirilebilir, bence en kritik mesele bu yakın geleceğe ilişkin. Çok da iyimser olamıyor insan, öyle diyeyim.

Öte yandan hem sınıfsal düzlemde hem de bu otoriter kuşatıcı rejimin inşasına karşıtlık düzleminde, giderek bütün muhalif hareketleri kesen bir ortak mücadele eksenini, programı ve gündemi oluşmaya başlayabilir mi? En azından AKP'nin ortaya çıktığı konjonktürdeki iç bölünmeler ve AKP'yi okuma farklılıklarının biraz daha ortadan kalkıp homojenleşmeye başladığı görülüyor. Mesela Hopa Davası, duruşma sürecinde sergilenen pratik birliktelik... Bu gelişmeleri "ne yapmalı?" sorusu ekseninde nasıl okumalıyız?

G.Y.: Dedğin doğru ama işte acaba bunlar, Sosyal Bilimler Kongresi'nin kapanış oturumunda da herkes tabii bir şekilde duygulandı, belli bir şey hissetti... Ona bir şey demiyorum, o anlara da ihtiyacımız var, bireyler olarak da var hani belli bir tepkiyi paylaşan insanlar olarak da var. Düşünürsen çok farklı şeyler birbirinden kabul ediyorum, bir SEKA olayını hatırlıyorum, işte TEKEL işçilerinin direnişi... Şimdi bu HES meselesinin etrafında ya da geçmişte o kanla bastırılan 1 Mayıslar falan, anlık dalgalanmalar yaratıyor bizim toplumumuzda, belli bir kesimde, medyanın da belli ölçülerde ilgi gösterdiği kadarıyla. Onun dışında olanlara da belli bir etkisi belki oluyor ama sonra hani dalgadan geriye ne kalıyor gibi bir duyguya da kapılıyor insan zaman zaman.

İradenin iyimserliğini de korumak gerek sanki.

G.Y.: İşte onun için dedim, dolayısıyla bir örgütlü mücadelenin çok uzağındayız. Örgütlenmenin biçimleri de ayrı bir tartışma. Bir de tabii etrafımızda olup bitenler var, Tahrir Meydanları var. Şimdi o Tahrir Meydanları niye Taksim Meydanlarına dönüşmüyor diye düşünmüyor kimse, bizim Tahrir Meydanına sanki ihtiyacımız yokmuşçasına. O anlamda hegemonik zaten şu anki iktidar.

Ama bir taraftan da aynı durumun örneğin, o çok baskıcı Mısır'ın 1990'larıdaki neoliberal dönüşümünü de düşünürsek, biraz bu oryantalist ve sınıfsız okumalarda beliren "zaten oralarda bir şey olmaz" düşüncesini çürütecek biçimde tam da Tahrir'de aşındığını görmedik mi? Dönemin böyle de bir özelliği yok mu?

G.Y.: Sovyet devrimi muhabbetine benzer bir şey o. Almanya'da olamadı da, Rusya'da oldunun versiyonları bunlar ama.

Bunu bir akıl yürütme olarak düşünürsek?

G.Y.: Doğru ama Türkiye'de değişik. Türkiye'de mevcut iktidara ve onun simgelediklerine karşı toplumdaki tepki "henüz yok", şimdi dolayısıyla hani bir tarihsel blok da oluşmuş gibi. Belki onu da söylemek lazım, demin yeri geldiğinde değinemedik... Şimdi Türkiye'de bu benim "muhalif ama hegemonik" dediğim kesimin özellikle belli kalemleri Gramsci'nin kavramlarını büyük bir rahatlıkla kullanmakta. Bunlardan bir tanesi de "tarihsel blok". Bu kavram derslerde de konuştuğumuz gibi, karşılığını Poulantzas'ın iktidar bloğu kavramında bulan bir kavram değil. Ama sanki öyleymişçesine bile demek istemiyorum, çünkü bir özne ola-

rak kullanılıyor tarihsel blok Türkiye’de. Öyle bile demek istemiyorum diyorum, çünkü Poulantzas’ın iktidar bloğu da bir özne değil. O da ilişkisel bir kavram. Devletle egemen sınıflar arasındaki ilişkinin bütünselliğini ifade etmek için geliştirdiği ya da kullandığı bir kavram ve iktidar bloğu içi ve dışı diye de bir ayrımı var zaten. Geçişler de olabiliyor, bir dönem iktidar bloğunun parçası diye görülen belli bir sınıfsal kesim ve temsilcilerin dışında kalması gibi. Türkiye’ye de uyarlayabilirsin çok rahat, şu konuştuğumuz süreçler itibarıyla. Ama o toplumun bütünlüğünü ifade eden bir şey değil, ama yine de bir özne değil, bir ilişkiler bütünü o. Tarihsel blok oysa bununla hiç ilgisi olan bir kavram değil. Gramsci’nin hegemonya oluştuğu ölçüde bütünlüğü ifade etmek için kullandığı bir kavram. Yani kesinlikle bir iktidar bloğunu ifade etmediği gibi, bir iktidar odağını da ifade etmiyor. Ama sanki öyleymişçesine Türkiye tahlilleri yapıyor ve işte Cumhuriyet döneminin tarihsel bloğu bilmem nedir gibi çeşitlemeler sözkonusu.

İkinci cumhuriyet tartışmaları içine oturtuluyor.

G.Y.: Dolayısıyla bu kadar özgürlük de fazla yani, kavramların içini boşaltıp istediğin gibi kullanmak. Tarihsel gerçekliklerin değişmesine bağlı olarak mutlaka her an yeni bir kavram üretmek zorunda değilsin ama dediğim gibi belli bir problematiğin özgün kavramlarını istediğin gibi alıp kullanamazsın. Üstelik de çarpıtmış olmaktan öte yanıltıcı bir biçimde kullanıyorsun. Dolayısıyla da analiz yaptığını zannediyorsun ama analiz falan yapmıyorsun, tarihsel süreçleri açıklamak açısından.

Aslında buradan hareketle, Gramsci’nin yoz yorumlarıyla mücadelenin aynı zamanda aktüel hegemonya projesiyle mücadele anlamına geldiğini de söyleyebilir miyiz?

G.Y.: Doğru, orada da şöyle bir şey var. O zaman da medya değişik yazılı ya da görsel malzeme meselesi geliyor gündeme... Orada da ne yazık ki iktidarın baskıcı eğilimi çok belirgin olarak ortaya çıktığı için o mücadelenin verilebilme biçimleri de giderek kısıtlanıyor, bir de böyle bir handikapı var Türkiye’nin belirginleşen bir biçimde. Sadece sol ya da Marksist yazarlar, düşünürler, bilim insanları açısından değil. Muhalif ama hegemonik söylemin önemli temsilcilerinden bazıları da, zaman içinde AKP’ye karşı tavır aldıkları zaman dışlanıyorlar, onların bile söz söyleme ya da tartışmaya müdahale etme imkanları değişik biçimlerde sınırlandırılmaya başlıyor. Bunun da örneklerini yaşıyoruz.

Bu aslında şunu düşündürüyor: Bir taraftıyla denetim altında tuttuğu, siyasal olarak denetlediği sınıf kesimleri genişliyor aslında, her seçimde oylarını arttıran bir parti, ideolojik süreçleri iyi kullanan bir parti. Diğer taraftan da, buna zıt bir biçimde, baskı aygıtlarının, zorun gücünün daha fazla öne çıktığı bir dönem. Yani hem hegemonik olarak genişleyen ama bunun içerisine dahil olmayan kesimlere dönük baskının da eşzamanlı arttığı bir dönem. Bu aynı zamanda her koşulda, karşı kuvvetlerin ya da karşı hegemonya oluşturma

potansiyeli taşıyan kuvvetlerin kabusu ile ilerleyen bir hegemonya olduğunu göstermez mi?

G.Y.: Tabii tabii bu var... Ama onlar da, bunu uygulayanlar da kendilerine muhalif, gerçek anlamda muhalif kesimlerin ve bunların sözcülerinin özgürce davranmalarının, düşüncelerini söylemelerinin, yaymalarının potansiyel bir risk olduğunun, tehlike olduğunun farkındalar. Örnek vermek gerekirse, “önleyici” davranıyorlar.. Daha yayınlanmamış kitabın taslağının terör örgütü belgesi muamelesi görmesini başka türlü açıklamak mümkün değil.

Peki bu otoriterleşmeye ilişkin aynı zamanda bir rejim tartışması başladı: Sosyal Bilimler Kongresi’nin son kapanış oturumunda Metin Özuğurlu’nun yaptığı sunuşta da vardı bu tartışmanın izleri. Bu noktada, Gramsci bize devletin ve rejimin dönüşümü tartışmaları bağlamında bugüne dair sizce neler söyleyebilir? Çünkü biraz kafa karışıklığı var gibi; yeni rejimden faşizme varan, olağan ve olağanüstü devlet biçimleri arasındaki ayrışmaları giderek ortadan kaldıran analizler söz konusu. Size göre tam olarak neredeyiz? Bir yeni tarif gerektiği ve Gramsci’nin bu açıdan önemli olduğu açık.

G.Y.: Doğru, Gramsci-Poulantzas kırmayı diye bir şey söyleyeyim becerebilirim. Yani, öyle görme eğilimindeydim epey bir zamandır da bunu kendimce söylüyorum. 1980 askeri rejimi, temellerine inen bir biçimde devlet-toplum ilişkilerini yeniden, onların kafasına göre, uzun vadede bir daha askeri müdahale gerektirmeyecek bir biçimde düzenlemeye girişti. Dolayısıyla, söz konusu olan salt bir rejim değişikliği değil, devlet biçiminde de ciddi bir değişimdi. 1982 Anayasası bunu öngörüyordu, bunu hedefliyordu. Orası burası değişti, bir miktar iyileşmeler oldu, idam cezasının kalkması vs. Ama hala otoriter bir devlet biçiminin çerçevesinde yaşıyoruz. Ama iktidarların seçimle gelip gitmesi anlamında da demokratik bir rejimimiz var, tam da Kenan Evren’in zamanında tanımladığı gibi. Şimdi bu otoriter devlet biçimi gerçeğini unutarak rejimimiz demokratik ama yeterince demokratik değil tartışması güdüyor. Şimdi yanlış değilse bile eksik tartışılmasının bir nedeni bu.

Şimdi gelinen noktada rejimin kendi içinde otoriterleştiği, yargıyı denetimi altına aldığı falan doğru. Ama zaten özü itibarıyla otoriter bir devlet biçimi temelinde, bir yandan neoliberal hegemonyayı pekiştirirken, aynı zamanda bir parti iktidarını pekiştirmeye yönelik, devleti/rejimi dönüştürme çabalarının unsurları bunlar. Dolayısıyla rejimin kendi içinde otoriterleşmesi söz konusu, bu doğru; ama bu rejimin bu otoriterleşmesine karşı çıkacaksa sadece rejimin görece demokratikleşmesiyle sınırlı kalmamak lazım. Yani devlet biçiminin demokratikleşmesi için neler yapılmalı? Sınıf temelli siyasetin gündemi belirleyeceği, farklı toplumsal kesimlerin özgürce kendi haklarını koruyabilecekleri, geliştirebilecekleri bir ortama yeniden kavuşmaları için neler yapılması gerekir? İşte Halkevleri girişimi, hak mücadeleleri vb. Bunlar nüveler halinde var, ama Türkiye’deki siyasal tartışma eksenlerini belirleyen bir konumda olmaktan henüz çok uzaklar. Orada HES mücadelesi, şurada şu

mücadelesi, burada bu mücadele veriliyor. Onlar arasında da iletişim, organik ilişki denemek bir ortam yok. Haliyle lokalize oluyor. Giderek de güçlenen, kökleştiği gözükken bir iktidar çerçevesinde bunu tartışıyoruz. Bu arayışı, bu sorgulamayı yapmaya çalışıyoruz.

Evet, henüz bir iletişim koordinasyon şekli de yok, örgütsel şekli de henüz yok. Bir tür mayalanma evresi belki. Farklı farklı deneyimlere baktığımızda, ekonomi dışı zorun sermaye birikimi açısından gördüğü işlevi ve kriz koşullarını da düşünürsek, lokal mücadelelerin baskıcı moment olarak AKP rejimiyle yüzleştiği oranda aynı anda siyasal bir içerik kazanma potansiyeli de yüksek değil mi?

G.Y.: Çok da ciddiye alamadığım birçok insanın da anlamadığını anladığım bir anayasa tartışması başlayacak Türkiye’de, 2012’de, sonuçsuz kalma olasılığı yüksek olmakla birlikte. Ama onun çok dar parametrelerinin de ne olduğu belli. İşte cumhurbaşkanlığı seçimi en yüksek perdeden ilan edildi. 2014’te olacak dendi. Belliydi öyle olacağı ama başka parametreler var. 2010 referandumunda belirlenen maddeler değiştirilemez falan gibi. Şimdi bunlar içinde bile olsa, diyelim ki üniversite eğitime, emek dünyasına ilişkin konularda, toprağın kullanımı, yaşam alanları, çevre meselelerinde, temel prensipleri ortaya koymakta, bir takım ortak talepler manzumesi diyeyim, bir şeyler çıkabilse bile bir şey bence.

Mesela referandum bunun için kaçırılmış fırsat olarak görülebilir mi? Ne yazık ki sadece tercih beyanına sıkışan ama ilkel bir birlikteliği asla ortaya çıkaramayan bir hat oldu. Nitekim bu da dağılmaya yol açtı.

G.Y.: Ama hiç değilse şimdi sesli düşünüyorum, acaba yavaş yavaş 2012’de gelişecek böyle bir oluşum olası mı, Anayasa tartışmaları bir yere gider gitmez, başka mesele.

Nereye gideceğini Komisyonların durumu gösteriyor sanki.

G.Y.: Bunu fırsat bilerek ve olayı sadece işte dokunulması yasak olan maddelerin de dokunulur hale gelsin diye bir şeyle sınırlamadan, yeri geldiğinde 1961 Anayasasının bazı yanlarını, yeri geldiğinde ondan ileri bazı hedefleri ilkel olarak gündeme getirebilecek, çok da detaya da girmeden ilkeler manzumesi demem oydu, bir şey düşünmenin yavaş yavaş bunu oluşturmak için çaba sarfetmenin de bence önemli olduğu bir noktadayız. Yine olumsuz koşullarda, bir sürü baskıyı olumsuzlamaya ve de bir de başka bir kepaşeliğimiz var hep beraber yaşadığımız, sürekli olarak başkaları tarafından belirlenen gündemler üstünden gidiyor iş. Böyle bir ortamda olacak çünkü bu.

Yani tam da hegemonyanın dili içinden ve onun anlam dünyası içinden konuşmak...

G.Y.: Dolayısıyla da bir alan açmak, bunlar da tartışılmalı, bunlar da Türkiye’nin

meseleleri diyebilmek; bunlara ilişkin düzenlemeler talebini yavaş yavaş yükseltebilecek bir zemin oluşturmak...

Bu yine ancak herhalde toplumsal ve siyasal mücadelelerin güçlenmesine paralel olabilecek bir tartışırma kabiliyeti.

G.Y.: Ama yine de insanların, bu konulardan rahatsızlık duyanların en azından bir araya gelerek bir şeyler söylemeye başlaması gerekiyor; taktiksel olarak da değil üstelik... Yani şuradan şunu soktuk da bunu da AKP'ye kabul ettirdik şeklinde değil. Yani mevcut iktidarla biz hangi asgari müştereklerde belli uyumları yakalayabiliriz şeklinde değil, ona o anlamda cepheden yüklenerek, bunlar bunlar bunlar, Türkiye'deki demokratikleşmenin, otoriter devlet biçiminden farklı bir yöne doğru evrilmenin asgari koşulları bunlardır diyen bir hat ... Ama böyle uçukluk anlamında da değil. Sokaktaki insanın da herkesin gündelik ekmek mücadelesi içerisinde de kendine göre anlamlandırabileceği, ilişki kurabileceği şeyler. Ve bir parti programı falan olarak da değil. Öyle bir partinin olmadığı durumda ve o olmadığı gibi, 1975lerin DİSK'i gibi o role soyunmuş, parti olmayan örgütler de yok. Onun için de zaten bu Kongre Girişimi'nden, Kürt hareketinin önderliğinde bir şey yapma arayışları var. Tamam o da kendine göre, mücadeleyi sürdürecektir, o mücadelenin içerisinde yer almak isteyenler de olacaktır yerlerini, ona bir şey demiyorum.

Bunu aşan bir düzlemde bir bütünlüklü arayış...

G.Y.: Yer yer de onun ajandasıyla da uyuşmayan bir yerde. Bunu demesi kolay ama onun için sesli düşünüyorum diyorum. Çünkü bu tür stratejileri oluşturmak açısından da çok başarılı değil Türkiye'nin yakın geçmişi. Öncesinde de var olmakla birlikte, 2001 kriziyle birden bire öne çıkan bir Emek Platformu deneyimi yaşandı mesela. Ama o da bir savunma mekanizmasıydı, Kemal Derviş programına karşı. Yavaş yavaş söndü gitti.

Zorun gücü o noktada çok belirgindi. Kemal Derviş mesela 15 günde 15 yasa bahsinde otoriter restorasyon adına, emek hareketinin baskılanması için açıktan tehditler savuruyordu. Sendikacılarla yaptığı bir toplantıda şöyle bir açıklama yapıyor, "itiraz etmeyin yoksa daha baskıcı rejim gelir". Bu Gramsci analiziyle okunabilecek bir dönem. Çünkü, Gramsci'nin daha ileri aşamalara evrilme potansiyeli taban hareketlenmesine bağlı olan Sezarist koalisyonlar örneği oldukça işlevsel bu anlamda. Tam da aslında Derviş önderliğindeki koalisyon böyle bir formülasyon üzerinde ilerlemedi mi?

G.Y.: Doğru. Onun için de bu anayasa tartışması sürecinde, AKP'nin kendi istemediği herhangi bir konuyu, taktiksel olarak iç ya da dış kamuoyunda, belli çıkışlar yapmak için kullanmanın ötesinde, tartışmak bile istemeyeceği açık. Onun için bu anayasa tartışması hakikaten, belirli bir hız ve ciddiyet kazanacak olursa, ondan olumlu bir şey beklenmesi gerçekçi olmaz kanısındayım.

En azından o tartışmaların içinde karşı hegemonya için ne düşünüyorsunuz? Bu bir fırsat olarak değerlendirilebilir mi?

G.Y.: O hızlanmasa daha iyi, sürüncemede gibi gözüküyorsa daha iyi. Üstüne bastırmak için. Birazcık daha belki bir manevra alanını genişletme fırsatı olabilir. Ne bileyim ben, üniversiteler görüş bildirecekse, en azından altı çizilir beceriliyorsa daha geniş kesimler bunu benimsiyorsa... İyimserliğim de yok bu konuda onu da söyleyeyim. Bir nefes alma imkanı olur mu diye düşünülebilir belki. Ancak belli bir riski de taşıyor. Çünkü şu ana kadarki stratejileri yaşatmamak üstüne olduğu için, ayrı bir özen de gerektiriyor, doğrusunu söylemek gerekirse.

Aslında son bir nokta daha var: Aydınlar meselesinin Türkiye'deki tartışılma şekli, pek de Gramsci'nin çizdiği tartışma çerçevesi içinden gelişmiyor. Halbuki bu dönem aydınların transformasyon süreçlerinden geçirilmeleri, düzen içine söğürülmeleri, 1980 sonrası 32 senelik tarihsel süreklilikten bakarsak, sistem içinde karşıt unsurların pasifize edilmeleri çok ciddi bir can simidi. Bu tarihsel dönüşüm aydınlar açısından, bugünü anlamak adına neyi anlatır mesela? Bununla ilgili ne söylemek istersiniz?

G.Y.: Esprisine söyleyeyim: muhalif ama hegemonik olmayan aydınlar ne kadar kendileri etkili olabilirler meselesi de var. Şimdi muhalif ama hegemonik dediğim kesimde homojen değil, farklılaşıyorlar değişik konularda bu doğru. Ne var ki, AKP'nin temsil ettiği hegemonyanın iki ayağına karşı, her ikisine birden karşı çıkan aydınlar olma konumuna geçmiyorlar o muhalif aydınlar. Dolayısıyla hani o bütünün tamamına karşı bir mücadele edebilecek, o anlamda dedim muhalif ama hegemonik olmayan diye, bir pozisyonun oluşturulması önemli. Demin bir ilkeler manzumesi diye kestirip attım öyle denmesi de şart değil ama, karşı hegemonya mücadelesinin unsurları neler olabilir, bunun inşasında rol oynayacak kesimler hangileridir vb. sorulara yanıtlar bulmak gerekiyor.

Türkiye'de bunun nüvelerini veya bir mayalanma evresini de görüyor musunuz?

G.Y.: Ben, aydınları da hareketler doğurur diye düşünüyorum. Ne bileyim, çevre hareketi vs. bence önemli.

Mesela öğrenci hareketi de şu anda, geldiği yer itibariyle?

G.Y.: Hareketler bunun içinden de çıkmalı, onların kaygılarını sorunlarını, kendince ifade edebilecek unsurlar ile onların aydınları olarak ortaya çıkabildiği ölçüde anlamlı. Ama Türkiye'de o muhalif ama hegemonik dediğim söylemin zaman içinde yeni ve genç kuşaklardan insanın tüylerini diken diken eden, yeni katmanları mı demek lazım, sözcüleri mi, çıktı ortaya, Genç Siviller gibi mesela...

Bu durum, gençlik içindeki hegemonya mücadelesinin ne kadar kritik olduğunu gösteren bir örnek oldu gibi.

G.Y.: Onların bazı unsurları zaman içinde köşe yazarlığına, televizyon programcılığına falan da soyundular. ODTÜ öğrencisi mezunlarımız da var onların arasında. Akademik yaşamın ilk basamaklarında olan ya da gazetecilik yapan insanlar da var. Dolayısıyla orada bir çeşitlilik var, artı bir de araç çeşitlenmesi var. Facebook'lar Twitter'lar vs.ler falan. Birkaç yıl sonra kimbilir nerelerde olacağız o anlamda. Bu anlamda onlar kendi aydınlarını mı üretecekler, muamma işte bu.. Yine Mısır ve benzeri yerlerde o tür tartışmalar yapılıyor. Bilemiyorum ama bence eski aydın tipi diyeyim, ya parti, sendika vs. çevresinde ya üniversite çevresinde ya da işte gazetede idi. Bunların hepsini birden üstünde taşıyanları da vardı, sadece biri ile tanımlanabilecek olanlar da vardı. Şimdi bakarsan da çok kaba olarak, bizde de Batıda da... Bunların hepsi kurumuş durumda. Tek tek insanları saymıyorum saygıdeğer biçimde mücadeleyi sürdüren. Ama kurumsal olarak, partilerden de bir şey çıkmıyor, üniversiteden de muhalif ama hegemonik olmayan anlamda.

Muhalif ve karşı-hegemonik olma derdi taşıyan diyebilir miyiz acaba?

G.Y.: Şu an için hegemonik değil. Gramsci'nin değerlendirmelerinde hala bir parti var, onu söylemeye çalışıyorum aslında. O bir parti üstünden düşünüyor, haklı da o günün koşullarında, hatta altmışların yetmişlerin koşullarında. Şimdi yok ortada bir Modern Prens, potansiyel olarak bile yok. Sadece bizde değil, bakarsan, dünyada da pek olduğu söylenemez.

Teşekkür ederiz.

G.Y.: Ben de teşekkür ederim.

Antonio Gramsci'nin Organik Bütünlük Anlayışı Çerçevesinde Devrimi Yeniden Düşünmek

Gökhan Demir*-Ali Yalçın Göymen**

Özet

Tarihsel maddeciliğin toplumu inceleyen diğer doktrinlerden temel farklarından birisi toplumu bir ilişkiler bütünü olarak ele alması ve bu bütünü dönüştürmeye yönelik bir tarih görüşüne sahip olmasıdır. Antonio Gramsci bu görüşü genişletmiş; toplumsal ilişkileri sadece yapı ile üstyapı ekseninde değil, toplumsal ilişkileri kuran insanların gerçekleştirdikleri pratik ile teorinin ilişkisi açısından da incelemiştir. Bu çalışma, söz konusu iki eksenin meydana getirdiği organik bütünlük anlayışı çerçevesinde Gramsci'nin toplumsal ilişkiler bütününe anlama ve dönüştürme perspektifinin ana hatları üzerinde durmaktadır. Devlet, sivil toplum, hegemonya, aydınlar ve siyasal parti gibi bir dizi katkı niteliğindeki kavramın praksis (teori ile pratiğin birliği) ve tarihsel blok (yapı ile üstyapının birliği) kavramları çerçevesinde anlamlandırıldığı belirtilmiştir. Gramsci'den yola çıkarak devrimi düşünmenin mevcut üretim ilişkileri ve mülkiyet biçimlerini olduğu kadar, insanların eylemlerini belirleyen egemen düşünce biçimlerini dönüştürmeyi de içermesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Organik bütünlük, praksis, tarihsel blok, hegemonya, devrim.

Abstract

Rethinking the Revolution in the Framework of Antonio Gramsci's Conception of Organic Unity

Historical materialism differs from other social doctrines by its total vision of society and its concomitant historical approach that puts as its aim the transformation of that totality. Antonio Gramsci developed this vision in a significant way by studying social relations not only in the axis of structure and superstructure, but also in terms of the relationship between human practice and theory. This article dwells upon the essentials of Gramsci's perspective to understand the totality of social relations and to transform this totality itself in the framework of organic totality which is constituted by these two axes. It is argued that a set of conceptual tools used by Gramsci such as state, civil society, hegemony, intellectuals and the political party becomes meaningful within the frame of the notions of praxis (the unity of theory and practice) and historical bloc (the unity of structure and superstructure). It is also maintained that contemplating on revolution through Gramscian perspective needs to alter the dominant ways of thinking as much as it requires the transformation of current relations of production and property.

Keywords: Organic totality, Praxis, historical bloc, hegemony, revolution.

* Araştırma Görevlisi, YTÜ, İİBF, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü.

** Araştırma Görevlisi, YTÜ, İİBF, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü.

Antonio Gramsci, İtalya'daki faşist rejimin, zihninin işlemlerini engellemek amacıyla göstermiş olduğu tüm çabaya rağmen muhteşem dehasını hapisane koşullarında da işletmeyi başarabilmiş olan; gerek yaşamı gerekse düşünceleri ile gerçek bir umut öyküsü kahramanıdır. En büyük eseri şüphesiz *Hapishane Defterleri*'dir. *Hapishane Defterleri*, İtalya tarihinden Sovyet Devrimi'ne, Benedetto Croce'den Karl Marx'a, birçok tarihsel ve teorik mesele hakkında – özellikle de siyasete ilişkin – günümüzde halen güncelliğini koruyan analizleri içinde barındırmaktadır; ancak bu analizlerin, yazarın içinde bulunduğu koşullardan kaynaklanan kimi olumsuzluklar altında dile getirildiğini vurgulamak gerekmektedir. Gramsci'nin söz konusu defterlerde dile getirdiği görüşlerin ifade ediliş biçimlerini etkileyen faktörlerden ilki bir türlü yakasını bırakmayan sağlık sorunlarıdır. Bir başka faktör Gramsci'nin fikirlerini dile getirirken faydalanabileceği kaynaklardan yoksun olmasıdır. Diğer bir önemli etken ise hapisane koşullarında uygulanan sansürdür.

Sansürün yaratmış olduğu etkinin üzerinde durmanın faydalı olduğunu düşünüyorum. Sansür uygulaması da diğer iki faktör gibi Gramsci'nin fikirlerini dile getirmesini zorlaştırmış olmakla birlikte, bu durum onu aynı zamanda sansürü aşmak için farklı yazım stratejileri uygulamaya yönlendirmiştir. Bu stratejilerden en önemlisi “sakıncalı” meselelere ilişkin yeni kavramlar geliştirmek olmuştur. Gramsci'nin Marksist yazında önceden beri yeri olan kavramlara yönelik girişmiş olduğu yeniden adlandırma faaliyeti, onun bu kavramlara ilişkin görüşlerini ortaya koyması bakımından oldukça öğreticidir. Özellikle Marksizm'e ilişkin geliştirdiği “praksis felsefesi”² tanımlamasının bu noktada özel bir konumu mevcuttur.

Gramsci'nin *Defterler*'de tarihsel materyalizmi “praksis felsefesi” olarak adlandırması, onun Marksizm'i praksise yani düşünce ile eylemin birliğine yönelik bir doktrin olarak kavradığını göstermektedir. Antonio Santucci bu durumu Gramsci'nin tarihsel materyalizm içinde materyalizm kısmına ağırlık veren yaklaşımlara³ karşı tarihselciliği ön plana çıkarma eğiliminin bir ifadesi olarak görür (Santucci, 2011: 152).⁴ Praksis felsefesi kavramsallaştırmasının vurguladığı teori ile pratik birliğini göz önünde bulundurmayan tarihsel materyalizm yorumları, insanların daima belirli ölçülerde düşünce biçimleri ile harmanlanmış olan iktisadi, siyasi ve entelektüel faaliyetlerinin tarihteki önemini arka plana itmektedirler. Sorunun bir diğer boyutu, söz konusu yaklaşımların tarihteki önemini yadsıdıkları praksisin

1 Buradan itibaren metin içinde Defterler olarak adlandırılacaktır.

2 Gramsci Defterler'de Marksizm sözcüğünü karşılamak için kullandığı praksis felsefesi kavramını Antonio Labriola'dan almıştır (Jay, 1984: 154-155).

3 Burada özellikle Nikolay Buharin'in, tarihsel materyalizmi bir tür sosyolojiye indirgeyen ve Gramsci'nin hapisane yıllarında şekillenmeye başlayan resmi Marksist ideolojinin önemli yapıtaşlarından birini oluşturan *Komünizmin ABC'si ve Tarihsel Materyalizm Teorisi* adlı çalışmaları söz konusu edilmektedir.

4 Gramsci için maddenin reddi ya da düşünce karşısında ikincilliği gibi bir durum söz konusu değildir. Bununla birlikte tarihsel materyalizm açısından maddenin kendi zatında değil, üretim için tarihsel ve toplumsal olarak örgütlenmiş biçimiyle düşünülmesi gerektiğini, praksis felsefesinin bu açıdan doğa bilimlerinden ve klasik materyalist metafizikten ayrılması gerektiğini savunmuştur (Gramsci'den aktaran Santucci, 2011: 151).

yerini özdevinimsel ve tek yönlü bir belirleyen olarak gördükleri yapının belirleyiciliği ile doldurmaya çalışmalarıdır. Gramsci'ye göre bu tür yorumlar Marx'ın teorisi ile uyumlu değildir, çünkü Marx, insanların yapıdaki çelişkilerin bilincine ideoloji alanında eriştiklerini ve teorinin kendisinin kitlelere nüfuz ettikçe maddi güce dönüştüğünü kabul etmektedir (Gramsci'den aktaran Santucci, 2011: 154). Gramsci'nin ortaya koyduğu praksis felsefesi tanımı da Marx'ı takip ederek üstyapıları “nesnel ve işlemekte olan” gerçeklikler olarak ele alır (Santucci, 2011: 155). Böylelikle toplumsal ilişkileri anlamaya yöneldiğinde yöntem açısından eylem ile teorinin, ontolojik açıdan yapı ile üstyapının oluşturduğu – kendisinin organik bütünlük olarak adlandırdığı – bir bütünlük⁵ anlayışından yola çıkmış olur.

Biz de çalışmamızda toplumsal ilişkilerin kavranması ve dönüştürülebilmesi konusunda Gramsci'nin ortaya koyduğu organik⁶ bütünlük anlayışının tarihsel maddeciliğe sunmuş olduğu katkısı – devrimci praksis ile devrimci teoriyi ayrılmaz bir bütün olarak ele alışı – konu edineceğiz. İtalya'da kapitalizmin gelişimi ile ilgili olarak Croce ile girdiği tartışmanın, faşizmi anlama çabasının ve Marksizm içerisindeki revizyonist ve vülger eğilimlere karşı verdiği mücadelenin düşünsel açıdan önemli bir sonucu olan organik bütünlük anlayışının, Gramsci'nin teorisinin devrimci özünü ve özgünlüğünü oluşturduğu tezini savunacağız. Bunu başta tarihsel blok olmak üzere özellikle hapisane yıllarında yeni baştan geliştirdiği ya da yeni bir bağlamda değerlendirdiği bir dizi kavramı inceleyerek gerçekleştirmeye çalışacağız. Bu kavramların dile getirildiği bütüncül çerçevenin kavranmasının özellikle Gramsci'nin kavramları söz konusu olduğunda sıkça rastladığımız, bir kavramın bağlamından koparılarak alıntılanması sorununun giderilmesi açısından faydalı olacağını düşünüyoruz. Yeniden Gramsci ile birlikte düşünmenin Marksist teori ve devrimci siyaset açısından faydalı olabilmesi için sivil toplum, hegemonya ya da aydın gibi kavramların Gramsci'nin kullandığı bağlamdan koparılarak farklı siyasal ideolojilerce devşirilmesinin önüne geçilmesi gerekmektedir.

Gramsci'nin organik bütünlüğe yapmış olduğu vurgunun devrimci teori açısından anlamı üzerinde durmamızın, onun yeniden gündeme getirilmesi açısından diğer bir katkısının son 30 seneye damgasını vuran neoliberal dönüşümün analizi konusunda olabileceğini düşünüyoruz. Neoliberalizmin iktisadi, siyasi ve ideolojik alanlarda yaratmış olduğu etkinin kavranması ve bizzat bu uygulamalardan doğan çelişkilerin tespit edilerek devrimci siyasetin canlandırılması açısından organik bütünlük anlayışının yararlı olacağına inanıyoruz. Üretim sürecinin esnekleştirilmesi, siyasal ve idari birimlerin ulusal ve küresel çapta yeniden düzenlenmesi ve Büyük Anlatıların çöktüğü iddiasına dayanan hegemonik söylemin ortaya çıkması arasındaki bağın (söz konusu olguların birbirleri ile eklemleniş biçimlerinin) kavranması açısından Gramsci'den öğrenilecek çok şeyin olduğu kanısındayız.

5 Batı Marksizmi içinde bütünlük kavramının kullanımının detaylı incelenmesi için bkz. Jay (1984)

6 Organik teriminin daha iyi anlaşılması için, bu terimin Gramsci'nin kavram setinde Marksizm'in indirgemeci yorumlarını eleştirmek amacıyla kullandığı mekanik teriminin zıddı olarak yer aldığını belirtelim.

Gramsci'nin organik bütünlük anlayışını biçimlendiren iç içe geçmiş iki teorik düzlemin mevcudiyetinden bahsedilebilir. Bunlardan ilki teori ile praksisin bütünlüğü fikri üzerine inşa edilen epistemolojik düzlem, diğeri toplumsal formasyonu oluşturan yapı ile ideolojik üstyapıların bütünlüğü görüşüne dayanan ontolojik düzlemdir. Bu düzlemleri incelemeye geçmeden önce, Gramsci'nin entelektüel gelişimini belirleyen tarihsel koşullar üzerinde duracağız. Bu aynı zamanda bize Gramsci'nin tarihsel materyalizm geleneği içerisindeki yerini tespit etme imkanı da verecektir. Daha sonrasında yukarıda anmış olduğumuz teorik eksenleri ele alacağız. İlk olarak, Gramsci'nin teoriyi devrimci eylemin asli bir unsuru olarak kavramaktaki başarısını ortaya koyacak, daha sonra da yapı ile üstyapının birliğini belirtmek için kullandığı temel kavram olan tarihsel blok terimini inceleyeceğiz. Sonraki bölümlerde de Gramsci'nin kapitalist sınıfın egemenliğinde kurulan tarihsel bloku incelerken başvurduğu kavramlar (hegemonya ve karşı hegemonya) çerçevesinde, kapitalist toplumun sahip olduğu organik bütünlüğü kavramaya ve onu dönüştürmeye ilişkin görüşleri üzerinde duracağız.⁷

Sardinyalı Komünist Lider ve Siyaset Filozofu

Gramsci *Defterler*'de toplumsal gerçeklik ile felsefe arasındaki ilişkiyi tartıştığı bir yerde; tarihsel bir dönemin felsefesinin, o dönemin filozoflarından, aydın gruplarından herhangi birinin ya da geniş toplumsal kesimlerin felsefesi olmadığını bütün bu unsurların bileşimi şeklinde ortaya çıktığını belirtir. Ona göre, tüm bu unsurların kolektif eylemi somut ve bütünsel (integral) bir tarihin oluşumuna yola açar. Bu yüzden tarihsel bir dönemin felsefesi o dönemin toplumsal aktörlerinin birbirleri ile karşılıklı güç ilişkilerini ortaya koymaları bakımından içinde bulundukları dönemin “tarihinden” başka bir şey değildir. Tarih ve felsefe birbirlerinden ayrılamayacak bir “blok” oluştururlar (Gramsci'den aktaran Santucci, 2011: 145).

Tarihsel materyalizmin temel önermelerinden biri olan, bir dönemin hakim sınıfının görüşlerinin o dönemin hakim görüşleri olduğu yönündeki ifadenin farklı bir yorumu olan yukarıdaki düşünceler, Gramsci'nin yaşadığı dönem İtalya'sı ve Gramsci'nin kendisi için de geçerlidir. Lise yıllarından beri verdiği yaşam mücadelesi düşüncelerinin şekillenmesinde son derece hayati bir rol oynamıştır. Gramsci'nin inatçı karakterinin ve kendisini adamışlığının ortaya çıkan eserde payı kuşkusuz büyüktür. Bu sayede İtalya'nın içinde bulunduğu durum, İtalyan Sosyalist Partisi ve uluslararası komünist hareket içindeki tartışmalar karşısında daima sorunların üzerine giderek devrimden yana katı, teoriden yana ise esnek ve yaratıcı olmayı başarmıştır.⁸ Gramsci kendi üslubunun diyalojik ve diyalektik bir karaktere

7 Gramsci'nin kavram dünyası organik bütünlük ve tarihsel blok kavramları ile sınırlı değildir. Hegemonya, sivil toplum, mezvi savaş vb. birçok kavramı özgün biçimlerde kullanmıştır. Metnin kapsamının sınırları içerisinde kalabilmek amacıyla, *Defterler*'de yer alan bu tür kavramlardan, Gramsci'nin organik bütünlük anlayışını ortaya koyabilmek açısından gerekli olanları seçmiş ve bunları da ancak konuyla ilişkisi olan yönleri ile incelemiş olduğumuza belirtmek isteriz.

8 Gramsci'nin yaşamöyküsüne dair en ayrıntılı ve titiz çalışmalardan biri için bkz. Fiori (2009).

sahip olduğunu kabul etmektedir. Bir muhatabı ya da gerçek bir hasmı karşısına almadığında entelektüel olarak uyarılmadığını belirtmiştir (Gramsci'den aktaran Santucci, 2011: 109).

Devrimci mücadelenin kuzeyli işçi sınıfı üyelerini olduğu kadar güneyli köylüleri de aktif özneler haline dönüştürmesi gerektiğini savunurken, fabrika konseyleri deneyimi esnasında İtalyan Sosyalist Partisi'nin tutumunu eleştirirken ya da İtalyan Komünist Partisi içerisinde Amadeo Bordiga taraftarları ile parlamentarizm konusunda tartışırken daima kişisel deneyimlerinden hareket etmiş, tartışmalarını somut birer muhatap üzerinden yürütmüştür. Bu tavrını, soyutlama derecesi önceki yazılarından çok daha ileride olan *Defterler*'de de sürdürmüştür. Buharin üzerinden diyalektik kavramını ve tarihsel materyalizmin yöntemsel sorunlarını tartışırken de – Croce'yi hedef aldığı – İtalyan birliğinin kurulması gibi tarihsel bir meselede olduğu gibi somut bir muhatap seçmiştir. Bu noktada tıpkı Lenin gibi başta teorinin kendisi olmak üzere insana ilişkin olan her şeyi insanın özgürleşmesi yönündeki mücadelede seçmiş olduğu taraf açısından değerlendirmesi ve bu sayede şeylerin politik özlerini kavramakta büyük bir beceriye kavuşması önemli bir rol oynamıştır. Bu yönüyle geçtiğimiz yüzyılın en önemli siyaset filozoflarından biri olan Gramsci, aynı zamanda hapisanedeki zor koşullara rağmen geride bıraktığı muazzam entelektüel mirasın aradan uzun yıllar geçtikten sonra yayınlanmış olmasına rağmen bugün haklı olarak György Lukacs ve Karl Korsch ile birlikte 20. Yüzyıl'ın ilk yarısının en değerli entelektüelleri arasında gösterilmektedir. Bunun nedeni tıpkı Lukacs ve Korsch gibi Gramsci'nin de Lenin ve Rosa Luxemburg gibi klasiklerin bıraktıkları mirasa sahip çıkarak, bir yandan belirli bir aşamadan sonra 2. Enternasyonal'e hakim olan ekonomik determinist Marksizm yorumuna karşı Marksist teorinin devrimci karakterini savunması diğer bir yandan da kapitalizmin yeni koşullarına yönelik analizlerle teoriyi geliştirmiş olmasıdır.

Yukarıda bahsi geçen analizleri kavrayabilmek için, üniversite okumak için 1911 yılında Torino'ya gelen bu Sardinyalı gencin komünist partisinin lideri haline geliş sürecini belirleyen başlıca toplumsal durum ve olaylardan bahsetmek gerekir. Bu durum ve olaylar Gramsci'nin hapisane ortamındaki "muhatap"larını oluşturmuş, dolayısıyla Gramsci'nin teorisini doğrudan etkilemişlerdir. Gramsci'nin bir siyasetçi ve bir düşünür olarak gelişimini etkileyen unsurlardan ilki, İtalya'nın güneyi ile kuzeyi arasındaki Torino'ya geliş ile birlikte onu derinden etkileyen muazzam farklılıktır. 1914 yılında Sosyalist Parti üyesi olana kadar geçen sürede Sardinya milliyetçiliğini savunduğu bilinmektedir (Germino, 1990: 34-36). Gramsci Güney Sorunu üzerine düşünmeyi sonraki yıllarda da sürdürmüştür. Kuzeyin işçi sınıfı kitleleri ile güneyin köylü yığınları arasında bağ kurmanın siyasal iktidarı ele geçirmenin ön koşullarından birisi olduğunu savunmuştur. *Defterler*'de sıkça ele alınan ve Gramsci'nin entelektüel mirasının en önemli parçalarından biri olan hegemonya kavramının kurgulanışında, söz konusu meselenin çözümüne yönelik arayışın izleri görülmektedir. Gramsci, işçi sınıfının köylülük gibi farklı sınıf katmanları ile kendi

hegemonyası çerçevesinde kurulan bir işbirliği içinde olmadan devrimi gerçekleştirmek konusunda başarılı olamayacağını düşünmüş (Santucci, 2011: 108) ve İtalyan Komünist Partisi lideri olarak bu konudaki görüşlerini partinin politikası haline getirme yönünde uğraş vermiştir.

Rusya’da meydana gelen devrim, sosyalist dünya görüşünü benimsemiş olan Gramsci için önemli bir esin kaynağı olmuş, sınıfsal iradenin ve bu iradeyi temsil eden bir önderliğin mevcutluğunun devrimci mücadele açısından önemi hakkındaki görüşlerini dile getirme fırsatı bulmuştur (Santucci, 2011: 65-67). Gramsci’nin irade kavramını öne çıkarması, o dönemde 2. Enternasyonal örgütlenmesi içinde hakim olan tarihsel materyalizm anlayışını fazlasıyla determinist olduğunu düşünmesiyle doğrudan ilişkilidir. Bu dönemde dile getirmeye başladığı düşünceler daha sonra *Defterler*’de kendilerini teori ile pratiğin birliği tartışmalarında göstereceklerdir. Sovyet Devrimi sonrasında, Gramsci’nin ve başında bulunduğu *L’Ordine Nuovo* dergisi grubunun uluslararası düzeyde tanınır hale gelmesi ise 1919 ve 1920 yıllarında Torino başta olmak üzere İtalya’nın sanayi kentlerinde patlak veren fabrika konseyleri deneyimi esnasında ve sonrasında takındıkları tutum neticesinde gerçekleşmiştir. Gramsci en baştan beri fabrika konseylerinin varlığını önemsemiş, konseylerin sendika örgütlenmelerinden farklı olarak Rusya’daki sosyalist devrimin nüvelerini oluşturan sovyet örgütlenmelerine benzeyen niteliğini ortaya koymaya çalışmıştır. Bununla birlikte fabrika işgallerinin tek başına devrim için yeterli olmadığını, siyasal iktidarın ele geçirilmesi söz konusu olmadıkça burjuva sınıf iktidarının ortadan kaldırılmasının mümkün olamayacağını belirtmiştir (Germino, 1990: 108; Santucci, 2011: 81). Bu dönemde yaşanan tartışmaların yapı ile üstyapı arasındaki ilişkiler hakkındaki görüşlerini önemli ölçüde etkilediğini söylemek mümkündür. Bu ikisi arasındaki organik bütünlük ilişkisini ifade eden tarihsel blok kavramı yine Gramsci’nin katkı niteliğindeki düşünsel ürünlerinden bir tanesidir.

Sonraki süreçte 1919-1920 yılları arasında yaşananların İtalyan Sosyalist Partisi içindeki görüş ayrılıklarını iyice su yüzüne çıkarması sonucu meydana gelen ayrışma, Gramsci’nin hayatını biçimlendiren önemli bir başka gelişme olarak karşımıza çıkmaktadır. Gramsci, İtalyan Sosyalist Partisi içindeki revizyonist kanadın bir türlü tasfiye edilememesi ve parti içindeki gücünü koruması neticesinde, Komüntern’in de etkisi ile ortaya çıkan bağımsız bir komünist partisi kurma arayışına destek vermiştir. Bu tarihten sonra parti içersinde çoğunluğu elinde bulunduran Bordiga grubunun sekte politikalarına karşı esnek bir siyaset arayışı içerisine girmiştir. Bordiga’nın tutuklanması sonucunda fiilen partinin lideri konumuna yükselen Gramsci, Güney Sorunu’nun çözümü, faşizme karşı diğer partilerle işbirliği gibi konularda parti çizgisini değiştirmeye çalışmıştır. Diğer bir yandan da partinin kitlelerle bütünleşmesini sağlayacak ve aynı zamanda bir eğitim ve bilinçlendirme kurumu haline gelmesini sağlayacak biçimde dönüştürmeyi hedeflemiştir (Santucci, 2011: 95). Gramsci’nin parti içindeki etkinliğinin arttığı dönemin faşistlerin iktidarlara güçlendirdikleri bir tarihe denk gelmesi parti içinde yapmak

istediği reformları gerçekleştirmesini zora sokmuştur. Milletvekilli dokunulmazlığına sahip olmasına rağmen hapse atıldığı tarihe kadar yaşananlar ise Gramsci'nin hapisane döneminde en çok üzerinde durduğu konuların başında gelmektedir. Bu dönemde sonuçsuz kalan birleşik cephe arayışları, faşist iktidarın güçlenişi sırasında aydınların oynadığı rol ve kültürün sınıf mücadelesi içindeki rolü Gramsci'nin çözüm aradığı problemler arasında yer almıştır.

Organik Bütünlük ve Devrimci Teori

Yukarıda devrimci bir praksişi örgütlemenin devrim üzerine teori yapmayı içerdiğini vurguladık. Bununla birlikte kendiliğinden bir teorik tartışma konusu olarak kabul görmeyen bir konuyu incelemeye çalıştığımızı unutmayalım. Devrim gibi, yapının özne üzerindeki sınırlayıcı etkisinin minimuma indiği ve iradenin ön plana çıktığı (bu anlamda edimselliğin mutlaklaştığı) bir tarihsel moment üzerine teorik söz söylemek, bilinç ya da tin gibi kendiliğinden teoriye ilişkin olduğunu düşündüğümüz kavramlar üzerine söz söylemekten daha zor. Bununla birlikte Gramsci'nin, devrimi sadece iktisadi ilişkileri değiştirmek ya da devlet aygıtını ele geçirmek şeklinde değil de, toplumu biçimlendiren (iktisadi – korporatif yapılar kadar etik – politik üstyapıların da dahil olduğu) ilişkiler bütününe ve bu bütüne ilişkin bilinç biçimlerinin dönüşümü olarak algıladığı hatırlandığında durum farklılaşmaktadır. Eğer devrim bir toplumsal formasyonun yerine daha gelişmiş bir formasyonun kurulması ise yeni olan formasyonun kuruluş sürecinden itibaren en az eskisi kadar gelişmiş bir teorik birikime ihtiyacı vardır. Teori, devrimin ve devrimci praksisin asli bir unsurudur.

Bu yargımızı açabilmek amacıyla tartışmayı devrimin ve devrimin ayrılmaz bir parçası olan devrimci praksisin ne olduğu sorusu ile sürdürmek gerekmektedir. Bize göre devrim kavramı özsel bir dönüşüme gönderme yapmaktadır. Öz terimini, Gramsci'nin ortaya attığı biçimi ile toplumsal bütünlüğe “organiklik” niteliğini kazandıran temel ilişki, kurum ve kavramları dile getirmek amacı ile kullanıyoruz. Toplumun sadece basit bir toplam olduğunu değil, kendisini oluşturan parçaların karşılıklı olarak var olmalarını mümkün kılan içsel ilişkilerden oluşan organik bir bütün olduğunu kabul ediyoruz. Söz konusu içsel ilişkilerin oluşumunu ve böylece toplumsal bütünü meydana getiren öğelerin birbirleri ile olan karşılıklı ilişkiler içerisinde şekillenmelerini sağlayan özlerin (çeşitli ilişki kalıpları, kurum ve bilinç biçimlerinin) dönüşümü ile toplumsal dönüşümün gerçekleşebilir hale geleceğini savunuyoruz. Bu yüzden özlerin dönüşümü yani özsel dönüşüm ile bütünün dönüşümü arasındaki etkileşimi kavramaya yönelik bir yönetime ihtiyacımız olduğunu düşünüyoruz.

Peter Thomas'ın Gramsci'den alıntılanarak altını çizdiği “teorinin içkinliği” ilkesi söz konusu yöntem arayışına destek verebilecek niteliktedir (Thomas, 2009: 362-364). Thomas'ın dile getirdiği ilke, teorinin uygulanması hedeflenen etkinliğe dışsal bir öğe olmadığını, aksine kavramayı amaçladığı toplumsal pratiklerin

kendisine içkin olması nedeniyle toplumsal pratiklerin kendine özgü bir unsuru olduğu görüşünü içermektedir. Bu noktada Gramsci'nin organik bütünlük anlayışını biçimlendiren eksenlerden ilki olan teori ile praksisin birliği somutluk kazanmaktadır. Burada birlik sözcüğü ile anlatılmak istenen teori ile pratiğin aynı şey olduğu değil; bütünü kavramaya yönelik bir teori olmadan devrimci praksisin yani özsel (bütüne yönelik) dönüşüm hedefi olan bir eylemliliğin örgütlenemeyeceği ve bu tür bir eylemlilik içinde olmadan bütünü aslına uygun bir biçimde kavramanın mümkün olmadığıdır. Gramsci'nin organik bütünlük anlayışı tam da soyut özleri kavrayan ve aynı zamanda somut bütünü dönüştürmeye yönelen bir düşünce pratiğini yani teori ile pratiğin organik bütünlüğünü yansıttığı için devrimci bir teori olarak karşımıza çıkmaktadır.

Organik Bütünlük ve Tarihsel Blok

Gramsci, siyasetin ardında mutlak bir ekonomik determinizm var olduğunu öngören mekanist yaklaşımların, çok boyutlu olan bir toplumsal gerçekliğin bütünselliği ile kavranmasına elverişli olmadığını söyleyerek, siyasetin mutlak biçimde ekonomiye bağımlı bir olgu olmadığına işaret etmiştir. Ona göre, siyaset önceden oluşturulmuş bir toplumsal bütünlük içinde 'bölgesel' bir kategori değildir. Ekonominin hareket 'yasaları' tarafından yönlendirildiğini varsayan tarihsel materyalizmin pozitivist yorumlarından ve lineer tarih anlayışından kopan Gramsci'ye göre sadece altyapıyı ön plana çıkararak onun mutlak belirleyiciliğine hüküm vermek hatalıdır. Zira yapı statik veya formel bir momente indirgenmez. Ama bu, kuşkusuz üstyapının da tek başına belirleyiciliği olduğu anlamına gelmemelidir. Altyapı ve üstyapı arasında diyalektik bir etkileşim vardır ve belirleyicilik tarihsel blokun içerdiği organiklikten kaynaklanmaktadır. Altyapı-üstyapı metaforundaki ikiliğin içerdiği yetersizliklerin ötesine geçme olanağı veren tarihsel blok kavramı aracılığıyla Gramsci, altyapı ve üstyapı arasındaki tek yönlü ve nedensel ilişkinin ötesine geçip bunları organik olarak ilişkilendirir.

Gramsci'nin sahip olduğu organik bütünlük anlayışı yukarıda bahsedilen soyut özleri kavramaya ve somut bütünü dönüştürmeye yönelen düşünce biçimlerine örnek sayılabilecek bir yaklaşımdır. *Defterler*'de sıkça kullanılan organik tabirinin, Gramsci'nin diyalektik düşünceyi ifade ediş biçimini yansıttığını söylemek mümkün görünmektedir. Bunun nedeni Gramsci'nin organik terimini genellikle birbiri arasında ya da kendi içlerinde çelişkiler barındıran yapıları; geleneksel mantığın aksine, birbirini dışlayan unsurlar (antinomiler) olarak değil de, birlikte belirli bir bütünü var eden ikilikler (dikotomiler) olarak ifade etmek amacıyla kullanmış olmasıdır (Yetiş, 2009: 131). Söz konusu yapı ile üstyapı arasındaki ya da üstyapıya içsel olan çelişkileri göz ardı etmeksizin toplumsal bütünü düşünmeye çalışmak olduğunda Gramsci'nin diyalektiğini diğer bir deyişle organiklik anlayışını simgeleyen terim ise tarihsel blok kavramıdır. Tarihsel blok kavramı hem somut top-

lumsal bütünlüğü hem de bütünlüğün belirli kertelerine denk düşen kavramları anlamlandırmak açısından kritik bir öneme sahiptir; çünkü “kuramsal düzeyde üretilen soyut gerçekliğin farklı kerteleri arasındaki organik birliği” kavramımıza yardımcı olmaktadır (Yetiş, 2009: 130).

Böyle bir kavrayış geliştirme arayışının teorik olduğu kadar politik bir gerekliliği olduğunu daha önce de belirtmiştik. Toplumsal formasyonu kendi somutluğu içinde aslına uygun olarak ele almadan anlayabilmek mümkün olmadığı gibi, bu tür bir anlayışa ulaşmadan toplumsal formasyonun dönüştürülebilir olup olmadığı ya da nasıl dönüştürülebileceği de tartışılmaz. Bu konu üzerine düşünen ilk Marksistlerden birisinin – Perry Anderson’ın Marksizm’in klasik dönemini ele alırken vurgulamış olduğu gibi – Lenin olması, meselenin hem teorik hem de politik bir boyutu olduğunun önemli bir kanıtıdır.⁹ Gramsci’nin tarihsel blok kavramını ortaya atmaktaki amacı da İtalyan birliğinin kuruluşuyla şekillenen ve de 1920’lerde faşist rejimin kontrolü altına giren toplumsal formasyonu biçimlendiren güç ilişkilerini anlamak olduğu kadar, bu toplumsal formasyonun sosyalist bir formasyona dönüşümünün koşullarını ve gerekliliklerini ortaya koymaktır.

Gramsci hem teorik hem de politik açıdan sorunsallaştırdığı tarihsel blok yani toplumsal formasyonun organik bütünlüğü meselesini, *Defterler*’de siyasetin özerk bir bilim dalı olarak kurgulandığı bölümde çözmeye girişmiştir. Burada tarihsel blokun farklılıkların ve zıtlıkların birliği, doğa ile tinin (yapı ile üstyapının) birliği anlamında, tüm metin içindeki en soyut ve geniş kapsamlı biçimiyle ele alındığını görüyoruz. Gramsci toplumsal formasyonun organik bütünlüğünü kavrama meselesine böyle geniş kapsamlı bir tarihsel blok tanımı yaparak girmekle aynı zamanda teorik olan ile siyasal olan arasında bir birlik kurmuş olmaktadır (Gramsci, 1971: 137). Üstyapının karmaşık ve çelişkili yapısını kavramaya yönelik siyasi çaba, artık birbiri ile zıtlık içerisinde varolan öğeler arasındaki ilişkilerin nasıl ele alınacağı biçimindeki teorik soru ile birlikte var olmaktadır.

Gramsci’nin *Defterler*’de felsefe incelemelerine yoğunlaştığı bölümlerde de yine tarihsel blok kavramının teori ile siyasetin birliğinin kurulması noktasında kritik bir rol oynadığını görürüz. Gramsci’ye göre toplumsal yapıya ait çelişkilerin rasyonel bir yansımaya ulaşmak ve devrimci praksisin nesnel koşullarını yaratabilmek ancak total bir ideoloji sistemine sahip olmakla mümkündür (Gramsci, 1971: 366). Tarihsel blok kavramı da yapının ve üstyapının birliğinden meydana gelen bütünü dile getirmesi nedeniyle; ekonomik olandan (bencil olandan) etik – politik olana, yapıdan üstyapıya, nesnel olandan öznel olana ve zorunluluktan özgürlüğe geçişi simgelemektedir. Bu özelliğinden dolayı praksis felsefesinin birincil ödevlerinden biri olan kataritik momentin yaratılmasının (Gramsci, 1971: 367), diğer bir deyişle devrimci özneye inisiyatif alma olanağı sağlayabilmenin önkoşulunu oluşturmaktadır.

9 Anderson, Lenin’in *Rusya’da Kapitalizmin Gelişimi* adlı eserini, *Kapital*’de açıklanan teoriyi, çeşitli üretim tarzlarını somut bir tarihi bütünlük içinde birleştiren somut bir toplumsal formasyona uygulama konusundaki ilk ciddi girişim olarak değerlendirir (Anderson, 2004: 32).

Tarihsel blok kavramının teorik olanla siyasi olanın birleştiği noktada anlam kazanıyor olması sadece bu kavramın kurgulanma nedenleri açısından değil, kavramın içeriği açısından da geçerlidir. Bu durumu en iyi Gramsci'nin *Defterler*'de tarihsel bloku, "maddi güçlerin içeriği ideolojilerin de biçimi" meydana getirdiği tarihsel bir yapı olarak ele aldığı pasaj dile getirmektedir. Tarihsel blok, ekonomi alanı (artı değer üretimi) ve siyasal-ideolojik alan (devlet iktidarı için mücadele) arasındaki organik birlik olarak kavranmaktadır. Gramsci'nin kaba belirlenimcilik karşıtı düşüncesinin ögesi olan tarihsel blok kavramı; fikirler ve tarihsel gerçeklik, öznel ve nesnel güçler arasındaki ilişki ve birliği varsayar (Dimitrakos, 1986: 474). Tarihsel blok kavramı, kültürel, siyasal ve iktisadi olan arasında bir ilişki ve kitleler (halk) ve aydınlar, yönetenler ve yönetilenler, liderler ve yönlendirilenler arasındaki organik birliği içerir (Buci-Glucksmann, 1980: 286).

Gramsci'nin tarihsel blok kavramsallaştırması çerçevesinde tarihsel maddeciliğe yapmış olduğu katkı, yapı ile üstyapı arasındaki belirlemiş ilişkisinin niteliği hakkındaki tartışmalara teorik ve siyasi açıdan işlevsellik kazandırmasında yatmaktadır. Karl Marx tarafından kullanılmış olan ancak sonrasında Marksizm'in vülger biçimlerinin esin kaynağına dönüşmüş olan altyapı – üstyapı metaforu, Gramsci'nin tarihsel blok kavramsallaştırması çerçevesinde yeniden teorik bir devrimci silaha dönüşmüştür. Daha önce de bahsetmiş olduğumuz gibi tarihsel blok yani yapı ile üstyapı arasındaki organik birlik, toplumsal gerçekliği bütünselliği ile kavramayı sağlamaktadır (Buci-Glucksmann, 1980: 276). Gramsci'nin eleştirisinin hedefi etik – politik ve ekonomik alan arasında var olan organik, diyalektik birliğin tarihsel bloğun momentleri biçiminde kavranmasını sağlamaktır. Bu bağlamda ortaya attığı tarihsel blok kavramı bir yandan Marksist diyalektiğin Croceci idealist tahrifatına, öte yandan ekonomist sapmaya karşı Gramsci'nin teorisinin devrimci özünü korumak için verdiği ikili mücadelenin parçasıdır.

Gramsci üstyapıların karmaşık, çelişkili ve ahenksiz bütünlüğünün, üretimin toplumsal ilişkilerinin bütünlüğünün yansıması olduğunu göstermek amacıyla, yapılar ve üstyapıların tarihsel bir blok oluşturuyor olmasının üzerinde durmuştur (Gramsci, 1971: 366). Bununla birlikte üstyapıların iktisadi temeldeki tekil bir çelişkinin tekil bir dışavurumu olmadığını savunmuştur (Sassoon, 1987: 120). Dolayısıyla meseleyi tarihsel bloğun herhangi bir momentinin, ögesinin diğeri üzerinde önceliği olarak ortaya koymak hatalı bir yaklaşım olacaktır. Tarihsel bloku oluşturan momentler arasında var olan karşılıklı ilişkilerin diyalektik ve organik bir biçimde dile getirilmesi tarihsel blok kavramının asıl ereğidir (Portelli, 1982: 61). Bu erekten uzaklaşmak, Gramsci'nin sıkça suçladığı, tarihsel bloğun momentlerinden birini öne çıkaran ekonomist ve ideolojist tuzaklardan birine kapılmak anlamına gelecektir. İdeolojizm, yapısal kertenin paranteze alınması ve yalnızca üstyapısal kertenin öne çıkarılmasıdır.¹⁰ Gramsci'ye göre hem ekonomizm hem ideolojizmde

10 Bu ideolojizme Avro-Komünist strateji ve kültürel çalışmalar örnek olarak verilebilir. Kültürel çalışmalar alanındaki

ortak olan yanılğı tarihsel-siyasal çözümlemede, organik olanla konjonktürel olan arasındaki doğru ilişkiyi bulamamaktan kaynaklanır. Bu durum, aslında dolaylı olarak etkili olan nedenlerin doğrudan etkili olan nedenler olarak ya da dolaysız nedenlerin tek etkili nedenler olarak sunulmasına neden olur. Gramsci, birinci durumu mekanik nedenlerin abartıldığı doktriner bir bilgiçlik veya 'ekonomizm'in aşırılığı olarak görür. İkinci durum ise, iradenin veya bireysel unsurun abartılması sonucunda ortaya çıkan 'ideolojizm'in aşırılığıdır (Gramsci, 1971: 178). Gramsci'ye göre ekonomizm, "dinsel ereççilik (teleology) gibi önceden belirlenmiş bir ereççiliğe duyulan inanışla birlikte, tıpkı doğa yasalarına benzer nesnel tarihsel gelişme yasaları bulunduğuna ilişkin katı inanç biçiminde ortaya çıkar" (Gramsci, 1971: 168). Ekonomizm ile "tarihsel materyalizmin özsel önermesi olarak ortaya konulan, siyaset ve ideolojideki her dalgalanmanın yapının dolaysız bir dışavurumu olarak sunulup yorumlanabileceği yolundaki iddia ile ilkel bir çocukluk olarak savaşılmalıdır" (Gramsci, 1971: 407). "Ekonomizmle sadece tarihyazımı teorisinde değil, ama aynı zamanda ve özellikle siyasetin teorisi ve pratiğinde de savaşmak gerekir" (Gramsci, 1971: 165).

Tarihsel Blok ve Hegemonya

Gramsci yukarıda bahsi geçen siyaset teorisi ve pratiği alanındaki ekonomist ve ideolojist sapmaya karşı mücadelenin hegemonya kavramının geliştirilmesiyle yürütülebilir olduğunu ve yürütülmesi gerektiğini belirtmiştir (Gramsci, 1971: 165). Biz hegemonya ve bununla ilgili olarak ele alınması gereken sivil toplum, devlet gibi kavramların Gramsci tarafından tarihsel blok olarak adlandırılan organik bütünlük anlayışı içerisinde tarif edildiğini, birbirleriyle ilişkilendirildiğini, aksi türdeki girişimlerin bu kavramları işlevsizleştirdiği görüşünü savunuyoruz. Bu yüzden hegemonya ve bununla ilişkili bir dizi kavramın tarihsel blok kavramı aracılığıyla şekillenen organik bütünlük anlayışı ile olan bağını göstermeye çalışacağız.

Öncelikle hegemonya kavramını ele alalım. Rızanın örgütlenmesi ya da bağımlı bilinç biçimlerinin şiddet veya zora başvurulmadan inşa edildiği pratik stratejiler bütünü olarak hegemonya (Barret, 1991: 54) doğası gereği, dinamik olduğu kadar, ilişkisel de bir kavramdır. Hegemonya, egemen bir iktidarın, hakimiyeti altındaki insanların rızalarını kazanmada başvurduğu stratejik yönelimler bütünüdür (Eagleton, 1996: 167). Hegemonyanın maddi temeli, bir sınıfın liderliğinin sürdürülmesini sağlayan, ama diğer sınıfların da belirli taleplerinin karşılandığı bir reformlar ve uzlaşmalar aracılığıyla kurulur (Sassoon, 2002: 274). Hegemonya sivil toplumun çoğul ve çatışmalı ortamında birliği örgütleyen ve sağlayan düzenleyici (organizasyonel) bir ilke olarak ortaya çıkar (Chandhoke, 1995: 152). Bir sınıfın kendi çıkarları ile toplumun çıkarlarını söylemsel olarak eşitleyerek, ahlaki, siyasi ve entelektüel liderlik kurması anlamına gelir. Gramsci'nin siyaset ve ideolojiye

ilgili düşüncesinin ‘örgütleyici odağı’ (Barrett, 1991: 54) olan hegemonya sadece siyasal alanda değil baştan sona toplumun veya toplumsal yaşamın bütününde etkilidir. Tarihsel blokun belirli bir momentinde – sivil toplumda – şekillenen hegemonya, içinde geliştiği tarihsel blokun parçaları arasındaki tutunumun (*cohesion*) sağlanmasında oldukça kritik işlev gören, egemen sınıfın iktidarını sürdürebilmesi açısından olmazsa olmaz konumunda olan bir toplumsal güçtür.

İdeoloji ve siyaseti yapısal süreç ve ilişkilerin dışavurumu, yansıması olarak gören ekonomist sapma ve bu süreç ile ilişkileri paranteze alan ideolojist sapma da eşit ölçüde sorunludur. Örneğin, hegemonyayı salt rıza momentiyile açıklayan günümüzdeki yaygın (kültürelci, ideolojist) kullanılış biçimleri, kavramı, “ideolojik egemenlik” ile özdeşleştirme ve egemenlik ve tabiiyet ilişkilerinin basit bir yansıması olarak araçsallaştırma eğilimindedir. Unutulmamalıdır ki hegemonya Gramsci’ye göre, ideolojik olanı içerir fakat bu düzeye indirgenemez (Hall, Lumley ve McLennan, 1977: 48). Kitlelerin zor ögesini de içeren sınıf siyasetine rızasını teminat altına alan düzenekler aracılığıyla işleyen hegemonya, Marksist egemen ideoloji kavramına ve şiddeti toplumsal bütünleşme amaçlarıyla birleştiren meşruiyet mekanizmalarına dair Weberci sorunsala indirgenirse hegemonya ideoloji, kültür ve dil arasında basit bir özdeşlik kurulur (Buci-Glucksmann, 1980: 56-57).

Dolayısıyla hegemonya mücadelesi asla basitçe Croceni anlamda düşünceler ve değerler çatışması ve iktisadi ilişkiler alanıyla bağlantısız basit bir ideolojik mücadele demek değildir (Boggs: 1984, 189; Sassoon, 1982: 112). Hegemonya ne ideolojiye ne de farklı toplumsallaşma tarzları yaklaşımına indirgenemez. Hegemonya öncelikli olarak siyasal bir ilke ve stratejik liderlik formudur, kitlelerin aktif rızasını kazanmak için yürütülen mücadeleyi içeren bir stratejidir (Buci-Glucksmann, 1982: 117-19).

Hegemonyanın, egemen sınıfın aydınlar aracılığıyla kendi dünya görüşünü topluma, geniş kitlelere kabul ettirmesini sağlayan ideoloji ile sınırlandırılmayacağını savunan Nicos Poulantzas¹¹, kavramı, tarihsel olarak belirlenmiş toplumsal formasyon içinde temel – üstyapı meselesine, siyasalın ve devletin özgüllüğüne dair tarihsel materyalizmin sorunsalı içinde konumlandırır. Poulantzas hümanist – öznelci bir hata yaptığını söylediği İngiliz Marksistler’in (Perry Anderson, Tom Nairn, Edward Palmer Thompson, Ralph Miliband) hegemonyayı yanlış biçimde Lukacsçı sınıf bilinci kavramına ve bir sınıfın kendi ideolojisini veya ‘dünya kavramsallaştırmasını’ her şeyi kuşatır hale getirmesi meselesine indirgediklerini ileri sürer. Hegemonyanın sınıf bilincine, dünya görüşüne veya hakimiyet altında-

11 Gramsci’nin düşüncesinde önemli bir yer tutan sivil toplum kavramına yapısalcı Marksizm mesafeli yaklaştı. Erken dönem çalışmalarında Poulantzas, ayrı bir varlık olarak sivil toplum kavramını, 18. yüzyıl siyasal düşüncesinin icadı olduğunu savunarak reddetti. Gramsci’nin bu kavramı kullanmasının, kendi hegemonya kavramına tarihsicilik (historisizm) virüsü bulaştırmasıyla sonlandığını savundu (Poulantzas, 1973: 39, 124-25, 138-39, 200-1; 2004: 350). Louis Althusser de Poulantzas gibi, toplumsal ilişkilerin ve eylemlerin kendine özgü ve özerk alanı olarak sivil toplum diye bir şey olmadığını savunarak sivil toplum kavramının muğlak olduğunu ve Marksist teorinin dağarcığından çıkartılması gerektiğini savundu (Althusser, 2002: 131-137; 2009: 178-179).

ki sınıfların rızasını elde etme çabasına indirgenemeyeceğini, toplumsal yapılar ve nesnel çıkarlarda temellendiğini vurgulayan Poulantzas'ın tanımında hegemonya, sermaye birikiminin sürekliliğini sağlayıp, toplumsal formasyonun tutunumunu teminat altına alarak yapısal – işlevsel bir rol yerine getirir. Hegemonya, iktidar blokunun örgütlenmesinin sağlanmasının yanı sıra çatışan blokları, ittifakları ve projeleri birleştirme meselesidir. Bu, devletin kendisinin kurumsal bütünlüğü aracılığıyla sağlanır; devletin işlevsel rolü iktidar blokunun hegemonyasını örgütlemek ve buna olacak rızayı mobilize etmektir. Öznelci-hümanist açıklama hegemonyayı insan etkinliğinin dışavurumuna indirgerken, Poulantzas'ta gördüğümüz yapısalci açıklama, hegemonyayı hegemonyanın işlevsel belirlenimine, yani toplumsal formasyonun birliğini sağlamak için gerekli genel ihtiyaçlara indirgeme eğilimindedir. Fakat hegemonya ne öznelci-hümanist ne de nesnelci-yapısalci bir kerteye sıkıştırılabilmelidir. Hegemonya kavramının kendisi bu iki momenti de içermeli; kapitalizmde burjuvazinin egemenliğinin ayrılmaz organik bir parçası, bir süreç ve ilişkiler bütünü olarak görülmelidir (Poulantzas, 1967; 2008: 74-93; Joseph, 2002: 69-98, 126-145; Jessop, 1985: 191-226; Martin, 1998: 121-125).

Hegemonya¹² kavramı, yaygın biçimde zor kullanımına karşıt biçimde rızayı inşa etmek biçiminde anlaşılmaktadır. Toplumsal tutunum ve konsensüs temelinde hakim toplumsal grupların iktidarı veya liderliği elde ettiği bir yönetim tarzını tarif eden hegemonya kavramı, yönetici grubun konumunun otomatik olarak verili olmadığı, daha ziyade yönetici grubun, siyasal projelerin ve toplumsal ittifakların oluşturulmasıyla liderliği için rızayı elde etmesi gerektiği iddiasını içerir. En basit biçimde hegemonya hakim grubun hakimiyet altındaki gruplar üzerinde rızanın inşası ve liderliğin icrasıyla ilgilidir; daha karmaşık biçimde, siyasal projelerin detaylandırılması, çıkarların eklenmesi, toplumsal ittifakların inşası, tarihsel blokların gelişmesi, devlet stratejilerinin konuşlanması, pasif devrimlerin başlatılması gibi meselelerle ilintilidir. Fakat bu görüş, hegemonyayı safı biçimde faile dayalı (agential) bir süreç olarak tanımlayarak, kavramı münhasıran, toplumsal failerin, grupların ve bireylerin planları ve eylemleriyle ilgili bir mesele haline getirir. Şayet hegemonyanın basitçe bilinçli proje veya farklı toplumsal grupların açık göz planı olduğu düşünülürse hegemonyanın inşası, öznelarası bir mesele haline gelir. Toplumu incelemek, insan etkinliklerinin incelenmesine indirgenemez. Diğer bir deyişle, göreceli olarak dayanıklı bir doğaya sahip olan çeşitli yapılar ve ilişkilerden oluşan toplumsal dünya, bireysel etkinliğe indirgenemez. Eğer hegemonya bu faile dayalı yaklaşımla sınırlandırılırsa, toplumsal süreçleri basitçe önemli toplumsal aktörlerin veya grupların ürünü olarak gören hatalı bir tarih ve siyaset görüşü ortaya

12 Gramsci öncesi Leninist yazında (Lenin, Troçki, Plekhanov, Axelrod ve Lukacs) hegemonya kavramının çerçevesini, devrime yönelik siyasal stratejinin gerektirdiği sınıf siyaseti ve siyasal ittifaklara dair tartışma çizmiştir. Bu tartışmalar içinde hegemonya terimi yaygın biçimde siyasal liderliği ifade etmek için kullanılmıştır. Terimin işaret ettiği yoksul köylülük ile ittifak yapan proletaryanın liderliğidir. Hegemonya teriminin Gramsci'den önceki kullanış biçimi ve tarihsel serüveni için bkz. Bates (1975), Anderson (1976), Bucu-Glucksmann (1980), Lester (2000), Boothman (2008).

çıkar. Karl Marx ve Friedrich Engels'in uyarısını izleyerek, insanların eylemleri aracılığıyla hegemonyayı yaratmalarına rağmen, bunu, kendi seçtikleri koşullar altında yapamadıklarını görüşünün vurgulanması gerekmektedir. Diğer bir deyişle, hegemonya sadece yönetici bir blokun inşasıyla (toplumsal ittifaklar) ilgili değil aynı zamanda bu türden bir blokun maddi koşullarını yaratan toplumsal yapıların (yapısal süreçlerin) yeniden üretilmesiyle ilgili olarak düşünülmelidir. Aksi halde hegemonya, failer ve toplumsal yapılar arasındaki ilişkiden ziyade farklı insan faillerinin arasındaki ilişkiye indirgenir. Böylece hegemonya safi biçimde faile dayalı terimlerle (bloklar, projeler ve mücadeleler) düşünülür hale gelir (Joseph, 2002: 1, 4, 28, 125-26).

Öznelci ayartmadan kaçmak için hegemonyanın nesnel zemini, sınıfsal ilişkileri içeren toplumsal işbölümünde ve üretim ilişkilerinde aranmalıdır. Nesnelci ayartmadan kaçmak için hegemonyanın etik-politik ve ideolojik unsurları ve süreçleri içerdiği unutulmamalıdır. Hegemonik olmak ve siyasal toplumsal kopuşu (devrimi) gerçekleştirmek ekonomik-korporatif, dar kesimsel mücadelenin ötesine geçmeyi, toplumsal güçler birlikteliğini ulusal ölçekte temsil edebilir hale gelmeyi içermektedir. Bu kopuşu gerçekleştirmeye aday özne doğrudan üretim ilişkilerinden kaynaklanmayan popüler-demokratik talep ve mücadeleleri de siyasal ufkuna dahil etmelidir. Dolayısıyla hegemonyanın hem sınıfsal hem de ulusal-popüler momentleri içerdiği söylenmelidir.

Yönetici sınıfların entelektüel, moral ve siyasal liderliği uygulamasıyla, hakimiyet altındaki sınıfların aktif rızasının harekete geçirilmesini ve yeniden üretimini gerektiren hegemonya basitçe zorla kabul ettirme, telkin veya yanlış bilinç demek değildir. Entelektüel ve moral liderliğin bileşenleri toplumsal ve iktisadi yeniden üretimin ihtiyaçlarına yetecek kolektif bir iradenin, 'ulusal-popüler' bir bakış açısının, ortak bir dünya görüşünün inşasını ve yeniden üretimini gerektirir. Bu entelektüel ve moral liderlik egemen inançlar, değerler, ortakduyular ve toplumsal tutumlar sistemleri içinde ve bunlar aracılığıyla işleyen etik-politik ve ideolojik pratikler yoluyla kurulur (Jessop, 1982: 148). Bir sınıf hegemonik olmak hevesindeyse kendi sınıf temelini ötesine geçmeli, diğer sınıf, grup ve kesimlere doğru genişlemelidir. Ahlaki, siyasi ve entelektüel liderlik kurarak bütün toplumu yönlendirmelidir, kendi çıkarlarını topluma baştan sona yaymalı, kendisini 'ulusallaştırmalıdır' (Gramsci, 1971: 241).

Marx ve Engels *Alman İdeolojisi*'nde hegemonya mücadelesi veren bir sınıfın, kendi sınıfsal çıkarlarını toplumun genel çıkarı olarak sunması gerekliliğine dair Gramscici görüşe dikkat çekici paralellikler taşıyan bir görüşü dile getirirler: "Kendisinden önce yöneten sınıfın yerini alan her yeni sınıf, sırf kendi amaçlarına ulaşmak için, kendi çıkarını toplumun bütün üyelerinin ortak çıkarı olarak göstermek zorundadır. Kendi düşüncelerine evrensellik biçimi vermek ve bunları tek akılcı, evrensel olarak tek geçerli düşünceler olarak sunmak zorundadır. Kendini bir sınıf olarak değil bütün toplumun temsilcisi olarak sunar; bir tek egemen sınıfla karşı

karşıya gelen bütün toplum kitlesi olarak görünür" (Marx ve Engels, 1972: 174).

Bir toplumda herhangi bir kesimin ekonomik-korporatif taleplerinin ötesine geçen tavizlere dayanan farklı toplumsal güçler arasında bir tutunumun (bütünlüğün) yaratılmasını gerektiren "hegemonya olgusu, üzerlerinde hegemonya uygulanacak grupların çıkar ve eğilimlerinin göz önünde bulundurulmasını, belli bir uzlaşma dengesinin kurulmasını, yani yönetici grubun ekonomik-korporatif nitelikte tavizlerde bulunmasını gerektirir. Fakat bu türden tavizlerin ve bu türden bir uzlaşmanın meselenin özüne temas etmeyeceği de kesindir; çünkü hegemonya her ne kadar etik-politik niteliğe sahip olsa bile aynı zamanda ekonomik nitelikte olmak zorundadır; temelini yönetici grubun ekonominin kilit kesimlerinde yerine getirdiği belirleyici işleve dayandırmadan edemez" (Gramsci, 1971: 161). Dolayısıyla, üretim ilişkileri içinde üstünlüğe sahip olmayan herhangi bir toplumsal sınıf veya grup hegemonyanın yürütücü öznesi, dolayısıyla hegemonik olamaz. Diğer bir deyişle, sadece temel sınıflar hegemonik olabilir.

Bu noktada incelememizi hegemonya kavramının içeriğinden hegemonyanın gerçekleşme sürecine doğru yönlendirmek istiyoruz. Gramsci, hegemonyanın kaynağını oluşturan sivil toplumu toplumsal bütün içinde yer alan diğer öğelerden bağımsız biçiminde var olan bir adacık olarak kavramaktan uzaktır. Sivil toplumu ait olduğunu düşündüğü üstyapının bütünlüğü içinde ele alır. Bu açıdan bakıldığında sivil toplum kavramı Gramsci'nin devlet teorisinin bir parçası olarak karşımıza çıkar. Dolayısıyla, hegemonya tartışması bizi sivil toplumun analizine, o da zorunlu olarak devlet teorisine götürür. Ancak bu tesadüfi ya da şaşırtıcı bir sonuç olarak değerlendirilmemelidir; çünkü ortaya çıkan tablo organik bütünlük anlayışının bir sonucudur. Sistem içerisindeki bir unsur bir arada varolduğu diğer unsurlar ile karşılıklı ilişkisi çerçevesinde anlam kazanmaktadır. Söz konusu olan unsur hegemonya, yani toplumsal bütünü aralarında uzlaşmaz çelişkiler bulunan öğelerin varlığına rağmen bir arada tutmayı mümkün kılan bir güç olduğunda durumun daha da çetrefilli bir hal almasını olağan karşılamak gerekir.

Gramsci'nin devlet teorisi ile devam edelim. Devlet kavramının Gramsci'de iki anlamı vardır. Dar anlamda devlet ve geniş anlamda, bütüncül-bütünsel (*integral*) devlet. Dar anlamda devlet doğrudan egemenlikle, yönetimle, hükümetle özdeşdir. Burada devlete dair liberal tanımla karşılaşırız; safi biçimde baskıcı, kurumsal ve kurulu (toplumsal, iktisadi, siyasal) düzenin zor'la sürdürülmesi özellikleriyle tanımlanan devlet. Geniş anlamda devlet = siyasal toplum + sivil toplum, yani zorlayıcı bir güce bürünmüş hegemonya (Gramsci, 1971: 263) şeklinde tanımlanır. Bu tanımın açıkça gösterdiği gibi sınıf hakimiyetinin biçimi olarak devlet zor ve rızanın dengeli bir kombinasyonu olarak görülür. Baskı, zor, rıza ve hegemonya içeren bir devlet tanımı söz konusudur. Dolayısıyla devlet sadece 'zor' kertesine hapsedilemez; iktidar sivil toplum aracılığıyla toplumsal ilişkilere doğru yayılır. Buci-Glucksmann'ın vurguladığı gibi Gramsci, Croce ve liberal ideolojiye karşı olarak sivil toplum ve devlet, hegemonya ve diktatörlük arasındaki ayrımı redde-

der (Buci-Glucksmann, 1980: 93). Geniş devlet tanımına göre, devlet ve iktisadi olarak hakim sınıf arasındaki ilişki ne lineer ne de basittir. Hakim sınıf organik bir bilinçle donatılmış bir özne olarak düşünülürse ve devletin somut formundan soyutlanıp çıkarlarıyla tanımlanırsa devlet hakkında somut hiçbir şey söylenemez (Vacca, 1982: 57).

Siyasal-topraksal veya toplumsal merkezileşmenin minimal olduğu antik ve ortaçağ döneminde devlet toplumsal grupların mekanik bir bloğuydu. Modern dönemde devlet bu türden mekanik bloğa değil tabiyeti altındakilerin aktif rızasına dayanan bir hal almıştır (Gramsci, 1971: 54). Gramsci'ye göre, önceki yönetici sınıflar diğer sınıfların kendilerine katılmalarını sağlayacak organik geçişi oluşturamadıkları, yani kendi sınıf alanını "teknik olarak" ve ideolojik olarak genişletemedikleri için özünde muhafazakardırlar. Burjuva sınıfı devamlı bir hareket içinde kendini bir organizma olarak sunar ve bütün toplumu soğurarak, kendi kültürel ve iktisadi düzenine özümser. Artık devletin bütün işlevi dönüşmüştür, devlet "eğitici" haline gelir (Gramsci, 1971: 269). Devlet kendisi aracılığıyla, yönetici sınıfın kendi egemenliğini yalnızca haklılaştırdığı ve sürdürdüğü değil, ama yönettikleri üzerinde aktif rızayı kazanmaya çalıştığı karmaşık pratik ve teorik etkinliklerin tümü olarak karşımıza çıkar (Gramsci, 1971: 244). Devlet dolayısıyla sınıf mücadelesine dışsal bir kurum, toplumsal ilişkilerin dışında yer alan bir araç, aygıt değildir. Bu mücadelenin organik bir parçası olan bir toplumsal ilişkidir. Devlet salt bürokratik, idari, hukuksal etkinliklere, zor kullanımına indirgenemez. Migliaro ve Misuraca'nın yerinde saptamasıyla, Gramsci'de yeni olan şey, kendisini toplumun dışına yerleştirerek ona hakim olan ve onu kontrol eden tikel bir organizma olarak devletin artık kolektif yaşamdan ayrı bir varlığa sahip olmadığını ilanıdır (Gramsci 1982: 72).

Devletin kolektif yaşamla bütünleşmesini sağlayan unsur ise sivil toplumdur. Sivil toplum, Gramsci'nin üstyapıyı incelerken ele aldığı iki temel düzeylerden birisidir. İlki, 'özel' diğeri de 'siyasal toplum' ya da 'devlet' düzeyidir. Bu iki düzey bir yanda egemen grubun tüm toplum üzerinde uyguladığı 'hegemonya' işlevine, diğer yandan devlet ve 'hukuksal' yönetim yoluyla uygulanan 'doğrudan egemenlik' ya da buyurma işlevine karşılık gelir (Gramsci, 1971: 12). Sivil toplum devletin kendi siyasaları ve programları için rızayı bulduğu alan olma özelliğine sahiptir (Chandhoke, 1995: 148). Gramsci sivil toplumu devletin ayrılmaz bir parçası olarak görmüştür; ona göre sivil toplum devlete muhalif olmak bir yana aslında devletin en dirençli kurucu bileşenidir. Gramsci'ye göre sivil toplum en iyi özgürlük alanı olarak değil, hegemonya alanı olarak tanımlanabilir. Hegemonya, rızaya dayanır; fakat rıza "özgür seçimin" kendiliğinden sonucu, ürünü değil, çok karmaşık araçlar, farklı kurumlar ve sürekli değişen süreçler aracılığıyla üretilmektedir (Buttigieg, 1995: 4-7). Hegemonyanın yeri sivil toplumdur, diğer bir deyişle sivil toplum, içinde egemen sınıfın iktidarını şiddet içermeyen araçlarla genişlettiği ve sağlamlaştırdığı bir alandır. Bu durum sivil toplumun, toplumun farklı bileşenlerinin eşit

biçimde rekabet halinde oldukları ve faaliyette bulundukları şefkatli, iyi huylu veya tarafsız bir alan olarak kavranamayacağını gösterir (Buttigieg, 1995: 26-27). Sivil toplumu daha çok sınıf ilişkilerinin hüküm sürdüğü ve mücadele konusu olduğu sürekli değişen güç ilişkileri alanı olarak tanımlamak daha doğrudur; çünkü sivil toplum, sınıfların iktidar için mücadele ettikleri hegemonyanın icra edildiği alandır. Bu yüzden tıpkı devletin safi bir baskı alanı olarak ele alınmaması gerektiği gibi sivil toplum da safi bir özgürlük alanı olarak ele alınmamalıdır; çünkü iktidar ilişkilerini içermekte ve devletin baskıcı iktidar ilişkileri ile bağını korumaktadır.

Yukarıda devlet ve sivil topluma ilişkin ortaya konan görüşlerden sonra, Gramsci'nin üstyapıyı iki momente ayırmasının (sivil toplum/siyasal toplum veya rıza ile güç ayrımı) organik değil metodolojik, analitik bir ayırım (Gramsci, 1971: 160) olduğu yönündeki hatırlatmasını yinelemeliyiz. Hiçbir toplumsal formasyonda salt onaya/rızaya/iknaya dayanılarak hegemonya inşa edilemeyeceği gibi bir grubun sadece baskı aracılığıyla varlığını sürdürdüğü bir devlet düzeni de yoktur. Sadece ikna aracılığıyla bir toplumsal düzenin ayakta kalabileceği düşüncesi safi bir ütopyadır. Sadece zora, güce dayanan iktidar tarzı ise kısa ömürlü olacaktır çünkü kendini yeniden üretecek dinamiklerden yoksundur. Dolayısıyla hegemonya baskı ile ideolojinin ve rıza ile zorun ayrılmaz bir bütünlüğüdür; yani yapısal (eklenmiş ve geçici olmayan) bir ilişki söz konusudur. Bir kez daha vurgulamakta fayda var ki; Gramsci'nin dünya görüşüne temel olan şey, herhangi bir moment ile toplumsal bütünlüğün diğer düzeyleri arasındaki herhangi bir basit neden ve etki ilişkisini olanaksız kılan karmaşıklık ve organiklik üzerine olan vurgudur. Belirli bir toplumsal - tarihsel moment asla homojen değildir, çelişkilerle doludur; hiyerarşi, karşıtlık ve mücadele içerir (Sassoon, 1987, 180) Bu yüzden rıza ilişkisi Gramsci için statik bir ilişki değildir. Dinamik bir süreç ve ilişki olarak hegemonyanın, sürekli yenilenmesi, yeniden yaratılması, savunulması ve değişikliğe uğratılması gereklidir. Tam da hegemonyanın asla tekil ve statik olamaması nedeniyle, hegemonyayı sürdürmek isteyen toplumsal güçler, sürekli olarak hegemonyayı yenileme, yeniden yaratma, değiştirme ve savunma yolları arayışındadır (Williams, 1972: 8; 1990: 90; Boggs, 1984: 166; Carnoy, 1984: 70).

Burada son olarak Gramsci'nin tarihsel blokun kuruluşu ile ilgili olarak aydınların rolüne ilişkin fikirleri üzerinde durmak istiyoruz. Bu fikirler, Gramsci'nin toplumsal bütünlüğün (yapı ile üstyapının birliğinin) oluşumu ve daha sonra ele alacağımız gibi dönüşümü hakkındaki görüşleri açısından, onun teori ile siyaset arasında kurduğu bağın ne kadar önemli bir rol oynadığının işaretidirler. Gramsci'nin rıza ile zora dayalı ve ayrıca sürekli olarak yeniden üretilmesi gereken organik bir bütün olan tarihsel blokun ve onu biçimlendiren hegemonik ilişkilerin oluşumunda aydınların önemli bir rol üstlenmiş oldukları yönündeki ifadelerinin iddiamızı güçlendirdiği kanaatindeyiz. Gramsci, her insanın bir aydın olabileceğini ancak toplum içerisinde sadece bu bütünü belli bir dünya görüşü doğrultusunda değiştirmeye veya kurmaya yönelik örgütleyici ve yönlendirici eylemlerde bulunan-

ların aydın rolünü üstlendiklerini belirtmiştir (Gramsci, 1971: 9). Örgütsel bir işlevi yerine getirmenin, aynı zamanda bu işlevin yerine getirilmesinden faydalanan sınıf ve onun toplumdaki üstünlüğü ile bir bağ kurulması sonucunda gerçekleştirilebilir olduğunu savunmuştur. Bu sadece devlet aygıtının etrafını örten egemen sınıf mevzilerinin ve bağımlı sınıfların sahip oldukları yanlış-bilincin oluşması gibi ideolojik meseleleri kapsayan bir bağ değildir. Egemen sınıfın üstünlüğünün olmazsa olmaz momentlerinden biri olan rızanın yaratılması da tek başına aydınların oynadıkları rolü anlatmaya yetmez. Bu kişilerin tarihsel blokun oluşumunda oynadıkları rol yapıdaki üretim ilişkilerinin biçimlenmesini ve örgütlenmesini de içermektedir. Aydınlar tam da yapı ile üstyapının bütünlüğünün organik bir nitelik kazanması, yani diğer sınıflar karşısında – üstünlükleri üretim ilişkilerinden kaynaklanan – egemen sınıfın, diğer sınıfları kendi çıkarının bütünü çıkarları olduğu doğrultusunda ikna edilebilmesi hususunda etkinlik gösterirler. Yapıyı biçimlendiren üretim ilişkilerinin örgütlenmesini ve rasyonalleştirilmesini sağladıkları gibi üstyapıyı biçimlendiren ilişkilerin de yapıdakilerle örtüşmesini sağladıkları için yapı ile üstyapının ve de bunların iç unsurlarının birbirleri ile uyumlu oldukları algısını yaratırlar. Toplumun siyasi yapısının egemen sınıfın dünya görüşü çerçevesinde şekillenmesine yardımcı olarak toplumsal ilişkilerin teorisinin ve pratiğin iç içe geçmiş olduğu bir hal almasına yardımcı olurlar.

Karşı Hegemonya ve Devrim

Gramsci'nin organik bütünlük anlayışı aracılığıyla devrim üzerine düşünmek açısından önemli olan bir diğer husus, kendisinin sınıf egemenliğinin önemli bir unsuru olan hegemonyanın bertaraf edilmesi konusundaki görüşleridir. Bu görüşler, organik bütünlük anlayışının sadece toplumsal ilişkilerin kavranması sürecinde değil, dönüşümü sürecinde de yürürlükte olduğunu ortaya koyar niteliktedir. Gramsci'nin, devrimci mücadelenin bir karşı hegemonya mücadelesini içermesi gerektiği hususundaki vurgusu üzerinde durarak bu konuya açıklama getirmek istiyoruz. Karşı hegemonya mücadelesi teriminin toplumsal bütünlüğün hem teori ile siyasetin hem de yapı ile üstyapının birliği biçiminde ortaya çıkan organik yapısının ortadan kaldırılması olarak kavranmalıdır. Gramsci, karşı hegemonyanın gelişiminin işçi sınıfı mücadelesinin yapısal momentten toplumsal formasyonun bütününe yönelmesi ile mümkün olabileceğini düşünür. Hem devlet aygıtı hem de bu aygıtın çevresinde örülmüş olan sivil toplum ilişkileri üzerinde hakimiyet kurmayı başarabilen bir yöneliş olmadan işçi sınıfı mücadelesinin nihai bir başarı elde etmesi mümkün değildir. Bu hakimiyetin kurulması sürecinde işçi sınıfının kendi organik aydınlarını yaratması gerekmektedir. Gramsci bu aydın tipinin sadece bireylerden ibaret olmadığını belirterek, kolektif aydın kategorisini tartışır. Siyasal partinin, kendi ifade biçimiyle “modern Prens”in işçi sınıfının kolektif aydını olduğunu belirtir (Gramsci, 1971: 16). Gramsci için hegemonya mücadelesinin toplumun her alanında yürütülmesi gereken bir mücadele olduğunu daha önce de belirtmiştik. Bu açıdan bakıldığında yapıda yani

üretim ilişkileri alanında sendikaların üzerine büyük bir görev düşmekte, ideolojik alanda aydınların aktifliği bilinç oluşturun ve yönlendirici yetenekleri önem kazanmaktadır. Siyasal alanda ise sorumluluk siyasi partiye aittir. “Modern prens... gerçek bir kişi, somut bir birey olamaz. Ancak, kabul edilmiş ve kendini bir ölçüde eylemde kanıtlamak zorunda olan bir kolektif iradenin içinde somut biçim kazanmaya başladığı toplumun bir organizması, karmaşık bir unsuru olabilir. Şimdiki halde tarih bu organizmayı ortaya koymuş bulunmaktadır ve bu siyasal partidir – evrensel ve bütünlüklü olmaya eğilimli bir kolektif iradenin tohumlarını bir araya getiren ilk hücre” (Molyneux, 1991: 197).

Bu parti zor ve rıza, egemenlik ve hegemonya gibi ikiliklerin aslında sahip oldukları birlikteliği gösterme amacını güder. Bu amaç aynı zamanda kapitalizm ile birlikte ortaya çıkan iktisadi ile siyasi olanın birbirinden ayrılması eğiliminin iç yüzünü ifşa etmektedir. Sınıf ittifaklarının kurulması ve sınıf içi eğitimin gerçekleştirilmesi açısından da partinin önemli görevleri bulunmaktadır. Parti bir anlamda Lenin’in öncü partisini anımsatırcasına entelektüellerin yönetiminde olmalıdır. Burada en üst düzeydeki entelektüel yapıdan aşağıya doğru bir bilinç aktarımı söz konusudur ve Lenin’den farklı olarak parti kitlesel bir yapı olarak organize edilecektir. Ama yönetici kesimin işçi sınıfı ile organik bir bütün içinde olması, bir anlamda işçi sınıfının en bilinçli kesimi olması gerekmektedir. Aynı zamanda siyasal partinin önemli yükümlülüklerinden biri de işçi sınıfı hareketi içindeki kendiliğindenci potansiyel ile liderlik arasındaki dengeyi oluşturabilmektir.

Gramsci’nin siyasi parti konusundaki görüşleri bizleri bir kez daha organik bütünlük anlayışı ile karşı karşıya getirmektedir. Burada önemli olan nokta organik bütünlüğün toplumsal ilişkilerin kavranması açısından önemli olduğu gibi aynı zamanda bu ilişkilerin dönüştürülmesi açısından da değerli olduğunu kavrayabilmektir. Siyasal parti ile ilgili olarak dile getirilen, işçi sınıfının yapıya ilişkin taleplerinin üstyapının da dahil edildiği bir etik – politik dönüşüm stratejisine taşınması projesi bu açıdan somut bir örnek teşkil etmektedir. Gramsci, burada tam da sosyalist devrimin özünü dile getirmektedir; bir yandan egemen sınıfın iktisadi çıkarları üzerinde temellenen etik – politik yaşam ile bu yaşamın yansıması ve biçimlendirilmesi anlamına gelen dünya görüşü yani teori birliğinin, diğer yandan da yapı ile üstyapı arasında egemen sınıf ya da sınıf fraksiyonu tarafından kurulan birliğin dönüştürülerek yeni bir yapının ve etik – politik yaşamın kurulması.

Yukarıda son olarak dile getirilen husus bize Gramsci’nin toplumsal ilişkileri organik bir bütünlük anlayışı çerçevesinde incelerken yürürlükte bulundurduğu teorik düzlemlerden hareket ederek sosyalist bir devrimin ne olması gerektiği konusunda bu çalışmanın sınırları dahilinde ulaşılabileceğimiz yanıtı oluşturmaktadır. Bu aynı zamanda devrimi yeniden düşünme ya da devrim üzerine düşünme ediminin de sınırlarını oluşturması bakımından Gramsci ile birlikte devrimi düşünme faaliyetimizin sonucunu dile getirmektedir. Bundan sonrası ise düşünceye pratiğin eşlik etmesi gereken alana yani mücadele alanına aittir.

Sonuç

Gramsci'nin Marksizm'i praksis felsefesi olarak nitelendirmesi, en az dünyayı açıklamak ve eleştirmek kadar Marksizm'e içkin olan dönüştürme fikrine dönüş yapma amacını taşımaktadır. Böyle bir dönüş yapma zorunluluğunun doğması ise bilindiği gibi, tarihi tinsel gelişim tarihine indirgeyen Hegelci felsefecilere karşı tarihin asıl sahnesinin üretim ilişkileri alanı olduğunu anlatmaya çalışan Marx'ın belirli ifadelerinin, II. Enternasyonal'e hakim olan görüşler çerçevesinde tarihsel dönüşümü insan eyleminin belirleyiciliğinden soyutlayarak belirli süreçlerin evrimine indirgeyen bir Marksizm'in egemenliği ile alakalıdır. Gramsci için toplumsal dönüşüm ancak toplumsal çelişkilerin bilincine varmış insanların eylemleri ile mümkün olabilir ve ancak üretim ilişkilerini olduğu kadar bu üretim ilişkilerinin anlamlandırıldığı bilinç biçimlerinin de dönüşümü ile etkili olabilir.

Buradan bazı sonuçlara ulaşabiliriz. Gramsci, tarihsel maddeciliği tanımlamak için praksis kavramını kullanarak Marksizm'i dünyayı dönüştürecek eylemliliğin felsefesi olarak tanımlamakla kalmayıp, aynı zamanda düşünce alanını yani üst-yapıyı yapıda yer alan hakikatin yansıdığı gölgegörüngüsel (*epifenomonik*) bir alan olarak kavramanın ötesine geçmiştir. Gramsci'nin ulaşmış olduğu düzlemde üst-yapı, yapıdaki gerçekliğin bilincine farklı ve çelişik biçimlerde de olsa varıldığı, dolayısıyla yapı ile bütünleşmiş, toplumsal gerçekliğin farklı bir parçası olarak kavranmaktadır (Gramsci, 1971: 162). Burada artık yapı-üstyapı ikiliğinin bir tür gerçek-sanal ikiliği olarak anlaşılmasına karşı çıkılmakta, bu ikiliğin sadece pedagojik bir anlam ifade ettiği savunulmaktadır (Portelli, 1982: 61). Dolayısıyla, düşünce biçimlerinin yapıya ait olan ilişkileri hangi süreçlerden geçirerek anlamlandırdıkları, diğer bir deyişle toplumsal gerçekliğin bir parçası haline nasıl geldikleri sorusu salt epistemolojik bir soru değil aynı zamanda politik bir soru olarak ortaya konmaktadır.

Ortaya konulabilecek diğer bir sonuç ise düşünce üzerine düşünmenin Gramsci ile düşünme olarak adlandırılabileceğimiz sürecin ayrılmaz bir parçası olduğudur; çünkü yukarıda belirtmiş olduğumuz gibi düşünce dünyasının insanların yapıya ait ilişkilerin bilincine vardıkları yer olmasından ötürü, içinde söz konusu ilişkileri mistifiye edici unsurlar barındırmasına rağmen tamamen mistik ya da sanal bir alan olduğu görüşü kabul edilemez. Düşünce dünyası ekonominin, üretim ilişkilerinin kavranabilmesi için girilmesi zorunlu bir dolayım alanıdır. Bu yüzden toplumsal hakikatin sahil bir unsuru olarak kavranmalıdır. Nihai olarak toplumu dönüştürmek, toplumsal ilişkilerin bilincine varmak ve bilincin-düşüncenin anlamını keşfetmek birbirinden ayrılmaması gereken eylemlerdir.

Bizim çalışmamızın konusunu oluşturan “devrimi yeniden düşünmek” de bu açıdan ele alındığında Gramsci ile düşünülmesi gereken bir eylem ve “yeniden Gramsci!” düsturu ile hareket etmenin meşru bir unsuru olarak değerlendirilebilir. Devrimci bir siyaset yapmak devrim üzerine düşünmekle mümkündür. İnsanların

daha iyi bir yaşama kavuşacakları bir toplumsal düzene yönelik eylemde bulunacak olanlar, daha iyi bir yaşamın ne olduğu, nasıl elde edilmesi gerektiği ve böylesine bir dönüşümün ne anlama geleceği sorularına yanıt aramaları durumunda devrimci bir praksişi hayata geçirmiş olurlar. Antonio Gramsci de bu noktada teori ile pratiğin, yapı ile üstyapının, devlet ile sivil toplumun, hegemonya ile karşı hegemonyanın oluşturdukları birliklerin ve tüm bunların birbirlerine eklemlenmesi sonucu ortaya çıkan bütünlüğün organik karakterini ortaya koyarak devrimci teori ve eylem için geçerliliğini koruyan özgün bir esin kaynağı haline gelmiştir.

Kaynakça

- Althusser, L. (2002) *Marx İçin*, çev. I. Ergüden, İstanbul: İthaki.
- Althusser, L. ve E. Balibar. (2009) *Reading Capital*, Londra: Verso.
- Anderson, P. (1976) "The Antinomies of Antonio Gramsci", *New Left Review*, 100: 5-78.
- Anderson, P. (2004) *Batı Marksizmi Üzerine Düşünceler*, çev. B. Aksoy, İstanbul: Birikim.
- Barrett, M. (1991) *The Politics of Truth: From Marx to Foucault*, Stanford: Stanford University.
- Bates, T. R. (1975) "Gramsci and the Theory of Hegemony", *Journal of the History of Ideas*, 36 (2): 351-366.
- Boggs, C. (1984) *The Two Revolutions: Gramsci and the Dilemmas of Western Marxism*, Cambridge: South End.
- Boothman, D. (2008) "The Sources for Gramsci's Concept of Hegemony", *Rethinking Marxism*, 20(2): 201-215
- Buci-Glucksmann, C. (1980) *Gramsci and the State*, Londra: Lawrence & Wishart.
- Buci-Glucksmann, C. (1982) "Hegemony and Consent: A Political Strategy", Sassoon, A. S. (der.), *Approaches to Gramsci* içinde, Londra: Writers and Readers Publishing Cooperative, 116-126.
- Buttigieg, J. A. (1995) "Gramsci on Civil Society", *Boundary 2*, 22(3): 1-32.
- Carnoy, M. (1984) *The State and Political Theory*, Princeton: Princeton University.
- Chandhoke, N. (1995) *State and Civil Society: Explorations in Political Theory*, Londra: Sage.
- Dimitrakos, D. P. (1986) "Gramsci and the Contemporary Debate on Marxism", *Philosophy of the Social Sciences*, 16(4): 459-488.
- Eagleton, T. (1996) *İdeoloji*, çev. M. Özcan, İstanbul: Ayrıntı.
- Fiori, G. (2009) *Antonio Gramsci Bir Devrimcinin Yaşamı*, çev. K. Emiroğlu, İstanbul: İletişim.
- Germio, D. (1990) *Antonio Gramsci: Architect of a New Politics*, Baton Rouge: Louisiana State University.
- Gramsci, A. (1971) *Selections From Prison Notebooks*, Quintin Hoare, Geoffrey Nowell Smith (der ve çev.), New York: International Publishers.
- Hall, S., Lumley, B., ve G McLennan. (1977) "Politics and Ideology: Gramsci", *On Ideology*, Londra: Hutchinson, 45-76.
- Harris, D. (1992) *From Class Struggle to the Politics of Pleasure: The Effects of Gramscianism on Cultural Studies*, Londra-New York, Routledge.
- Jay, M. (1984) *Marxism and Totality: The Adventures of a Concept from Lukacs to Habermas*, Berkeley: University of California.
- Jessop, B. (1982) *The Capitalist State: Marxist Theories and Methods*, Oxford: Martin Robertson.
- Jessop, B. (1985) *Nicos Poulantzas: Marxist Theory and Political Strategy*, Londra: Macmillan.
- Joseph, J. (2002) *Hegemony: A Realist Analysis*, Londra-New York: Routledge.

- Lester, J. (2000) *Dialogue of Negation: Debates on Hegemony in Russia and the West*, Londra: Pluto.
- Martin, J. (1998) *Gramsci's Political Analysis: A Critical Introduction*, Londra: Macmillan.
- Marx, K. ve Engels, F. (1972) "The German Ideology", Tucker, R. C. (der.), *The Marx-Engels Reader* içinde, Londra-New York: W. W. Norton & Company, 146-200.
- Migliaro, L. R. ve P. Misuraca. (1982) "The Theory of Modern Bureaucracy", Sassoon, A. S. (der.), *Approaches to Gramsci* içinde, Londra: Writers and Readers Publishing Cooperative, 70-91.
- Molyneux, J. (1991) *Marksizm ve Parti*, çev. Y. Alogan, İstanbul: Belge.
- Portelli, H. (1982) *Gramsci ve Tarihsel Blok*, çev. K. Somer, Ankara: Savaş.
- Poulantzas, N. (1967) "Marxist Political Theory in Great Britain", *New Left Review*, 43: 57-74.
- Poulantzas, N. (1973) *Political Power and Social Classes*, Londra: New Left Books, 1973.
- Poulantzas, N. (2004) *Faşizm ve Diktatörlük*, çev. A. İnşel, İstanbul: İletişim.
- Poulantzas, N. (2008) "Preliminaries to the Study of Hegemony in the State", Martin, J. (der.), *The Poulantzas Reader: Marxism, Law and the State* içinde, Londra: Verso, 74-119.
- Santucci, A. A. (2011) *Gramsci'yi Anlamak*, çev. Selim Sezer, İstanbul: Kalkedon.
- Sassoon, A. S. (1982) "Hegemony, War of Position and Political Intervention", Sassoon, A. S. (der.), *Approaches to Gramsci* içinde, Londra: Writers and Readers Publishing Cooperative, 94-115.
- Sassoon, A. S. (1987) *Gramsci's Politics*, Minneapolis: University of Minnesota.
- Sassoon, A. S. (2002) "Hegemonya", çev. M. Özbek, Tom Bottomore, T. (der.), *Marksist Düşünce Sözlüğü* içinde, İstanbul: İletişim, 273-75.
- Thomas, P. D. (2009) *The Gramscian Moment: Philosophy, Hegemony and Marxism*, Leiden: Brill
- Vacca, G. (1982) "Intellectuals and the Marxist Theory of the State", Sassoon, A. S. (der.), *Approaches to Gramsci* içinde, Londra: Writers and Readers Publishing Cooperative, 37-69.
- Williams, R. (1973) "Base and Superstructure in Marxist Cultural Theory", *New Left Review*, 82: 3-16.
- Williams, R. (1990) *Marksizm ve Edebiyat*, çev. E. Tarım, İstanbul: Adam.
- Yetiş, M. (2009) "Gramsci ve Devletin İki Görünümü", *Mülkiye*, 264: 129-153.

Antonio Gramsci'nin Türkiye Serüveni

Fuat Özding* – Ümit Özger**

Antonio Gramsci, ilk olarak, 1960'ların ortalarından itibaren Türkiye'li okur tarafından bilinmeye başlamıştır. Dönem, yükselen sol hareketlere tanıklık ediyordu. Bunun yayıncılık alanındaki yankısı ise Marx, Engels ve Lenin'in olduğu kadar diğer sol kuramcılarının eserlerinin de Türkçe çevirilerinin basılması oldu. Ancak ilginçtir ki Gramsci'nin Türkçede basılan ilk kitabı, kısa bir broşür halindeki *Hapishane Mektupları*'dır. Kitap, dönemin sosyalist aydınlarından Fethi Naci'nin kurduğu Gerçek Yayınevi'nden 1966 yılında çıkmıştır. Attila Tokatlı tarafından çevrilmiş olan bu broşürde Gramsci'nin hayatındaki farklı insanlara yazdığı mektupları vardır. Bu çeviri, daha sonra, 1985 yılında Yalçın Yayınları tarafından basılmıştır. Gramsci'nin mektuplarının başka bir baskısı daha yapılmıştır. Bu da, faşizmin hapishanesinden çocuklarına yazdığı hüznü verici mektupların bir derlemesi olan *Çocuklarıma Mektuplar*'dır. Cemal ve Meral Erez'in çevirileri olan bu kitap, Belge Yayınları'ndan, 1979 ve 1998 yıllarında olmak üzere iki baskı yapmıştır.

Hapishane Defterleri'nden ilk parçalar ise 1967 yılında yayımlanmıştır. Vedat Günyol, Ferit Edgü ve Bertan Onaran'ın ortak çevirileri olan bu metin *Aydınlar ve Toplum* adıyla Çan Yayınları'nca basılmıştır. *Hapishane Defterleri*'ndeki aydınlar üzerine yazılmış olan parçaları içeren kitap bu haliyle hala aydın sosyolojisinin Türkçedeki önemli kaynaklarından birisidir. Bu kitabın aynı çevirisinin, 1983'te Örnek Yayınları'ndan, 1985'te ise Alan Yayıncılık'tan olmak üzere iki baskısı daha yapılmıştır.

Hapishane Defterleri'nden yapılan ilk derleme 1975 yılında Fransızcadan çevrilmiştir. Adnan Cemgil tarafından yapılan bu çeviri, *Felsefe ve Politika Sorunları* adıyla Payel Yayınları'ndan çıkmıştır. Bu çeviri, uzun zaman Gramsci'ye ait Türkçedeki tek kaynak olmuştur. Aynı çeviri daha sonra Belge Yayınları'ndan 1986, 1997, 2003, 2009 ve 2011 yıllarında olmak üzere beş kez daha, yine *Hapishane Defterleri* adıyla basılmıştır.

İkinci derleme ise 1986 yılında, yine Fransızcadan, Kenan Somer tarafından çevrilerek hazırlanmış ve Onur Yayınları'ndan yine *Hapishane Defterleri* adıyla basılmıştır. Bu derlemenin üstünlüğü, Fransızcaya çevirenin geniş notlarını içermesidir. Bu notlar Türkçe çeviriye de aynen alınmıştır. 2009 yılında ise aynı çe-

* Arş. Gör., Gazi Üniversitesi, Kamu Yönetimi Bölümü.

** Dipnot Yayınları

virî, Aşina Kitaplar tarafından basılmıştır. Kitabın bu yayınevi tarafından yapılan edisyonuna bir sunuş yazısı yazan Erhan Göksel, 1980’li yıllarda Gramsci üzerine kitapları yayımlayan yayınevlerinde yöneticilik de yapmıştı.

Türkçede İtalyanca’dan yapılan ilk Gramsci çevirisi Mete Tunçay’ın hazırladığı ve 1976’da Bilgi Yayınları’ndan çıkan *Sosyalist Siyasal Düşünceler Tarihi* derlemesinde *Hapishane Defterleri*’nden Pars Esin’in çevirdiği pasajlardır ve daha sonra *Modern Prens* adıyla Birey ve Toplum Yayınları tarafından 1984 yılında yayımlanmıştır. Kitabın yukarıda adı geçen iki *Hapishane Defterleri* derlemesiyle ve aşağıda bahsettiğimiz *Gramsci Kitabı: Seçme Yazılar (1916-1935)* ile çakışan bölümleri vardır. Ancak adı geçen diğer derlemelerde seçilen yazıların alanları bakımından geniş tutulmasının verimi, yani farklı alanlardan olan (felsefe, siyaset, kültür vb.) metin çeşitliliği, burada yoktur. Yapıt, Gramsci’nin siyaset teorisinin özlü bir derlemesidir.

Son *Hapishane Defterleri* derlemesi, Gramsci’nin gördüğü ilginin de bir göstergesi olarak 2011 yılında yayımlanmıştır. Bu, David Forgacs’ın derlediği ve İbrahim Yıldız’ın çevirdiği Dipnot Yayınları’ndan çıkan *Gramsci Kitabı: Seçme Yazılar (1916-1935)*’dır. Kitapta Gramsci’nin *Hapishane Defterleri* dışında kalan mahpusluk öncesi yazıları da bulunmaktadır. Kitap, Batı’da yaygın bir kitap biçimi olan *reader* tarzında hazırlanmıştır ve Eric Hobsbawm’ın sunuş yazısını içermektedir. Bu nefis çeviri, kanımızca Gramsci çalışmaları için Türkçedeki en iyi başlangıç kitabıdır.

2011 yılında çok önemli bir yayının ilk cildi basılmıştır. Joseph A. Buttieg’in anıtsal *Defterler* çalışması, İngilizceden Ekrem Ekici tarafından Türkçeye çevrilmiş ve *Hapishane Defterleri* adıyla Kalkedon Yayınları’ndan çıkmıştır. 5 cilt olması planlanan kitabın daha sonraki ciltlerinin de İngilizcede yayımlandıkça Türkçeye çevrilmesi planlanmaktadır. İngilizcede bile yeni sayılabilecek bu baskının tamamlanması ile birlikte Gramsci’nin *Hapishane Defterleri* artık Türkçede tam metin olarak okunabilecektir.

Gramsci’nin *Defterler* baskıları ve mektupları dışında çeşitli politik yazılarından derlenen iki kitabının daha Türkçede basımı yapılmıştır. İlk kitap İngilizcede *Selections from Political Writings* adıyla derlenen politik yazılarının 1. cildinden yapılan bir derlemedir ve *İtalya’da İşçi Konseyleri Deneyimi* adıyla Belge Yayınları’ndan 1989’da Yusuf Alp çevirisiyle çıkmıştır. İkinci kitap ise yine *Selections from Political Writings*’ın 2. cildinden yapılan bir derlemedir ve ilkinden 9 yıl sonra, 1998’de Cenal A. Kanat çevirisiyle aynı yayınevinden çıkmıştır. Her iki kitap da kendi başına önemlidir; ancak bunlar, derlemelerden seçilerek yapılan derlemeler oldukları için Gramsci’nin politik tavırlarını ve düşüncesini bütünlüklü bir biçimde yansıtmak açısından yetersizdir.

Gramsci’nin farklı dönemlerde, farklı dergilerde çevirileri yayımlanan makaleleri de vardır. İlk metin, *Türk Dili* dergisinin 1971 yılında yayımlanan Eleştiri Özel Sayısı’nda (234. Sayı) yer alır ve “Yazın ve Ulusal Yaşam” adını taşır. Yazı, Bedrettin Cömert tarafından çevrilmiştir. Yılmaz Öner’in, 1984 yılında İletişim Yayınları

için çevirdiği bir derleme olan, *Din-Üretim Biçimleri Üstüne-Tarihsel Uzlaşma* adını taşıyan kitabında da Gramsci'nin iki makalesi vardır. Bunlar, “Bolognalı Bir Arkadaş” ve “Popoları”dır. 1980'lerin ikinci yarısında toparlanmaya çalışan solun kendini ifade ettiği mecralardan birisi ve etkili bir dergi olan *Yeni Öncü*'nün 13. sayısında Gramsci'nin Rus Devrimi hakkındaki önemli makalesi, “*Kapital'e Karşı Devrim*”, Ekin Taciser çevirisiyle 1988 yılında yayımlanmış, aynı çeviri, daha sonra 2005 yılında *Teori ve Politika* dergisinin 35/36. sayısında yeniden basılmıştır. 1998'de Boğaziçi Üniversitesi Folklor Kulübü'nün yayımladığı *Dans Müzik Kültür Folkloru Doğru* dergisinin 63. sayısında Gramsci'nin iki makalesi yayımlanmıştır. Makalelerin ilki “Kültür ve İdeolojik Hegemonya” adını taşımaktadır. Yazı, daha önce yayımlanan *Aydınlar ve Toplum* derlemesinde “Felsefe ve Tarihsel Maddecilik Üstüne” bölümünün Necdet Hasgöl tarafından gözden geçirilip çevrilmiş halidir. Aynı sayıda yayımlanan ikinci Gramsci çevirisi ise yine Necdet Hasgöl tarafından yapılan “Folklor Yazıları”dır. *Marksist Teori* dergisinin 2010 tarihli 1. Sayısında Gramsci'nin “Ne Faşizm Ne Liberalizm: Sovyetizm” makalesi yayımlanmıştır. Son olarak *Toplumbilim* dergisinin Ekim 2010 tarihli 25. sayısında “Madun Sınıfların Tarihi: Metodolojik Ölçüt” adlı makale basılmıştır.

Yukarıda adı geçen eserlerin tamamı, Gramsci'nin kendi eserleridir. Öte yandan, Gramsci üzerine olan monografiler ve incelemeler de Türkçede oldukça zengindir. Hatta Türkiye'de Gramsci'nin Batı Marksizminin diğer figürlerinden farklı bir kaderi olduğu söylenebilir. Örnek olsun; Lukacs veya Poulantzas'ın düşüncesi üzerine oldukça sınırlı sayıda makale veya kitap bulunurken, Gramsci üzerine olan kitaplar bu isimlere göre oldukça fazladır ve hala da yayımlanmaya devam etmektedir.

1980'lerin başlarında yayımlanan ve aşağıda tanıtacağımız altı kitap uzun zaman Türkçede Gramsci çalışmalarının en önemli kaynakları olmuştur. Bu çerçevede özellikle Kenan Somer'in çeviri faaliyetine dikkat çekmek gerekir. Askeri darbeden çıkan Türkiye solunun belli kesimlerinin yürüttüğü sivil toplum tartışmaları, dönem içinde Gramsci'ye referansı zorunlu kılmış bu da çeviri faaliyetine yoğunluk katmıştır. Ayrıca dönem içinde özellikle *Sınıf Bilinci*, *Gelenek* ve *Yapıt* dergilerinde çıkan makaleler de tartışmayı sürdüren ve sivil toplum tartışmalarını kritik eden metinler olmuştur.

Bu dönemde ilk olarak 1982 yılında, Kenan Somer ve Arda İpek'in çevirileri ile Gramsci'yi tartışan iki makalenin bir araya getirilmesinden oluşan *Gramsci ve Sivil Toplum*, Savaş Yayınları tarafından basılmıştır. Makalelerin ilki, Arda İpek'in çevirisi olan, İtalyan siyaset felsefecisi Norberto Bobbio'nun Gramsci'nin sivil toplum kavramını incelediği ve bunun tümüyle üstyapılar alanına ait bir nosyon olduğunu ileri sürdüğü “Gramsci ve Sivil Toplum Kavramı”dır. Bu makale, yine aynı adla 1988'de Ayrıntı Yayınları'ndan çıkan ve John Keane'in derlediği *Sivil Toplum ve Devlet* kitabında da Mehmet Küçük çevirisiyle yer almıştır. İkinci makale ise tam da bu nosyona karşı çıkan, Fransız düşünür Jacques Texier'in “Gramsci, Üstyapılar Teorisini” başlıklı yazısıdır. Texier, Bobbio ile polemik yaparken aynı zamanda

Gramsci'nin ortodoks bir yorumunu da sunar. Ona göre, Gramsci'de sivil toplum kavramı toplumsal ilişkilerin bütünüdür.

Hugues Portelli'nin *Gramsci ve Tarihsel Blok* kitabı da 1982 yılında Savaş Yayınları'ndan çıkmıştır. Portelli'nin kitabı, tam bir Gramsci düşüncesine giriş kitabı olarak okunabilir. Kitabın en büyük erdemi, oldukça yalın bir biçimde Gramsci düşüncesini temel kavramlarına, özellikle tarihsel blok, organik bunalım, aydınların rolü gibi kavramlara getirdiği açıklamadır. Portelli, açıklamalarında hep Gramsci'ye atıf yapmaya dikkat eder.

Stuart Hall, Bob Lumley ve Gregor McLennan'ın Gramsci'nin yapısalcı okumasına karşı çıktıkları, ideoloji ve politika ilişkisini de inceledikleri yazıları "Politika ve İdeoloji: Gramsci", önce *İdeoloji Üzerine* adıyla Kuram Yayınları tarafından 1983 yılında Can Şahan çevirisiyle bir derlemede yayımlanmıştır. Daha sonra sadece bu makale, 1985'te bağımsız bir broşür olarak Birey ve Toplum Yayınları'ndan *Siyaset ve İdeoloji: "Gramsci"* adıyla ve bu kez de Sadun Emrealp çevirisiyle çıkmıştır.

1985 yılında ayrıca, Norberto Bobbio ile yaptığı tartışma ile bilinen Jacques Texier'in yine Kenan Somer çevirisi ile bir Gramsci incelemesi daha basılmıştır. Kitabın adı *Gramsci ve Felsefe*'dir ve Gramsci'nin *Defterler*'de yaptığı felsefi notları temel alarak felsefi düşüncesini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Kitabın ikinci bölümünde de zaten *Hapishane Defterleri*'nden felsefe ile ilgili bölümler bulunmaktadır.

Perry Anderson'un *Gramsci: Hegemonya, Doğu-Batı Sorunu ve Strateji* broşürü de bu kitaptan sonra Tarık Günersel çevirisiyle 1988'de Alan Yayıncılık tarafından basılmıştır. Broşür, *New Left Review* dergisinde 1976'da yayımlanan ünlü "The Antinomies of Antonio Gramsci" makalesinin çevirisidir. Bu oldukça ünlü makalesinde Anderson, Gramsci düşüncesinin çıkmazlarını ve karşıtlıklarını göstermeyi amaçlamakta, özellikle onun hegemonya, doğu-batı, sivil toplum ve devlet nosyonunu irdelemektedir. Broşür daha sonra Tarık Günersel'in aynı çevirisi ile Gramsci ilgisinin yeniden doğmaya başladığı 2000'li yıllarda, 2007'de, Salyangoz Yayınları tarafından basılmıştır.

1989 yılında ise Gramsci'nin klasik biyografisi yayımlanmıştır; Guiseppe Fiori'nin *Antonio Gramsci Bir Devrimcinin Yaşamı* kitabı ilk olarak Kudret Emiroğlu çevirisi ile Verso'dan çıkmış, daha sonra aynı çeviri 2010'da bu kez İletişim Yayınları'ndan basılmıştır. Kitap Gramsci'nin hayatını sunarken, aynı zamanda dönemin politik yaşamını, İtalyan komünizminin önemli figürlerini ve Gramsci'nin kişisel ve politik yaşamının iç içeliğini göstermektedir.

Bu altı kitaplık seri ve Gramsci'nin *Hapishane Defterleri* derlemeleri tüm seksenli ve doksanlı yıllar boyunca Türkçedeki Gramsci kaynakları olmuştur. Ancak özellikle 2000'li yılların ikinci yarısında yeni bir Gramsci kitapları basımı furyası başlamıştır. Tüm bir 1990'lı yıllar boyunca sadece *Hapishane Defterleri*'nin yeniden basımları yapılırken 2000'lerin ikinci yarısından sonra bu durum değişmiş ve Gramsci monografilerinin ardı ardına baskıları yapılmıştır. 1980'li yıllarda Gramsci tartışması sivil toplum merkezli iken yeni dönemde özellikle hegemonya nosyonu enine boyuna

tartışılacaktır. Ancak yayımlanan monografiler çeşitlilik sunmaktadır. Pedegojiden antropolojiye farklı alanlarda Gramsci düşüncesinin boyutları incelenir.

Bu yeni dönemde Türkçedeki ilk eser, Gramsci'nin pedogojisini inceleyen *Antonio Gramsci'nin Marksist Pedogojisi*'dir. Bu küçük broşür, Sibel Özbudun ve Başak Ekmen tarafından Ütopya Yayınevi için 2000 yılında çevrilmiştir. Gramsci'nin pedogojisi üzerine bu küçük kitaptan başka sonradan iki kitap daha yayımlanmıştır. Her ikisi de Gramsci kitaplarının tam anlamıyla patlama yaptığı 2011 yılında yayımlanan *Gramsci ve Eğitim* ile *Gramsci, Freire ve Yetişkin Eğitimi*'dir. Kalkedon Yayınları'ndan çıkan ilk kitap Peter Mayo ve diğerlerinin yaptığı bir derleme iken, Ütopya Yayınevi'nden çıkan ikinci kitap ise yine Peter Mayo'nun karşılaştırmalı bir incelemesidir. Kate Crehan'ın yayımlandığı dönemde Batıda ilgiyle karşılanan kitabı, *Gramsci, Kültür ve Antropoloji*, Gramsci düşüncesinin diyalog ve etki içinde olduğu bir başka alanı, antropolojiyi de yeniden düşünmemize olanak sağlamaktadır. Madunluk, hegemonya ve kültür kavramları üzerinden yürüttüğü tartışma esasen günümüzde Gramsci düşüncesinin ne kadar verimli olabileceği hakkında önemli ipuçları da sunmaktadır. Kitap Kalkedon Yayınları'ndan, Ümit Aydoğmuş çevirisiyle 2006'da yayımlanmıştır. Peter Ives'in 2011'de Ekrem Ekici çevirisi ile yayımlanan *Gramsci, Dil ve Hegemonya* kitabı ise aynı zamanda bir dilbilimci de olan Gramsci'yi, yine Kate Crehan gibi günümüzdeki çağdaş tartışmalarla birlikte ele almaktadır. Ives'in ağırlığı tahmin edilebileceği gibi dil felsefesidir. Bu kitap ile birlikte Kalkedon Yayıncılık iki giriş kitabı daha yayımladı. Kalkedon'dan çıkan ilk kitap, Antonio Santucci'nin *Gramsci'yi Anlamak* kitabıdır. Kitabı Selim Sezer çevirmiştir. Adam David Morton'un *Gramsci'yi Çözümlemek* kitabını ise Barış Baysal çevirmiştir. Santucci'nin kitabı filolojik çözümlemeleriyle dikkat çekerken, Morton'un kitabı ise küresel siyasal iktisadı, pasif devrim ve hegemonya kavramları ile birlikte ele almasıyla öne çıkmaktadır. Dipnot Yayınları'nın Ali İhsan Başgül çevirisiyle bastığı Paul Ransome'nin *Antonio Gramsci* kitabı ise klasik bir giriş kitabı olarak yazılmıştır. Kitapta, Gramsci'nin hem biyografisi verilmiş, hem de düşüncesinin ve politik yaşamının hangi koşullarda şekillendiği tartışılmıştır.

Gramsci'ye ilişkin tartışmalarda önemli bir yeri olan Anne Showstack Sasson'un derlediği *Approaches to Gramsci* ile Peter D. Thomas'ın ünlü *The Gramscian Moment*'in Türkçe çevirisi elinizdeki derginin basılmasından kısa bir süre sonra Dipnot Yayınları tarafından yayımlanacaktır.

Gramsci'yi Batı sol düşüncesi içinde bütünsel olarak değerlendiren ilk yapıt Perry Anderson'un *Batı'da Sol Düşünce*'sidir. Anderson, Gramsci'yi oldukça önemli bir yere koyarken, aynı zamanda onun Batı solundaki diğer figürlerle benzerliklerini ve ayrılıklarını gösterir. 1982'de darbe döneminin yaşandığı yıllarda Birikim Yayınları'ndan çıkan kitabın ikinci baskısı farklı bir adla, *Batı Marksizmi Üzerine Düşünceler* şeklinde yine Birikim yayınlarından 2007 yılında çıktı. Stuart Hughes, *Toplum ve Bilinç* kitabında 1890-1930 arası Avrupa toplumsal düşüncesini anlatırken hem döneminde hem de Gramsci'nin düşüncesinde etkili olmuş önemli

figürlerden Benedetto Croce'yi anlatırken aynı zamanda Gramsci'nin hümanizmine de bir alt bölüm ayırır. Kitap Güzin Özkan çevirisi ile çıktığı 1985 yılından beri Metis tarafından basılmamıştır. Ernesto Laclau ve Chantal Mouffe'un *Hegemonya ve Sosyalist Strateji* adını taşıyan ve post-Marksizm'in kurucu metni sayılan kitapları da Birikim Yayınları'ndan Ahmet Kardam çevirisiyle 1992 yılında çıkmış ve ikinci baskısını ise İletişim Yayınları'ndan 2008 yılında yapmıştır. John Sanbonmatsu'nun *Postmodern Prens*'i ise Gramsci'yi strateji ile ilintili olarak düşünen ender yapıtlardan biridir. Gramsci'yi stratejiden yoksun bırakmak isteyen, ama bununla birlikte Gramsci düşüncesinden yararlanan özellikle post-Marksist akıma karşı güçlü bir polemige girmektedir. Kitap 2007 yılında Emre Ergüven çevirisi ile Bağlam Yayınları'ndan çıkmıştır. Dipnot Yayınları'ndan çıkan Paul Thomas'ın *Yabancı Politik* adlı kitabında ise Gramsci ve Poulantzas'dan yararlanarak bir devlet kuramı tartışmaya çalışır. Kitap, 2010'da İbrahim Yıldız çevirisiyle çıkmıştır.

Gramsci'nin düşüncesini inceleyen makale çevirileri, çok da verimli değildir. John Merrington'un "Gramsci'nin Marksizm Anlayışında Kuram ve Uygulama" makalesi, Kemal Saybaşı'nın çok önemli derlemesi *Siyaset Biliminde Temel Yaklaşımlar* (1985) kitabında basılmıştır. Bu metin, çok yararlı bir giriş olarak okunabilir.

Christine Buci-Glucksmann'ın ünlü kitabı *Gramsci and State*'in Buharin eleştirisini içeren bölümün çevirisi "Gramsci'nin Felsefi ve Politik Alanda Buharin Eleştirisi" adıyla 9 sayı çıktıktan sonra kapanan ve bir dönemin önemli çeviri dergisi olan *Dünya Solu*'nun 3. sayısında 1989 yılında Aslı Heybetli çevirisi ile çıkmıştır.¹ Martin Carnoy'un "Gramsci ve Devlet" yazısı *Marxism and State* kitabından bir bölümdür ve *Praksis*'in 3. sayısında 2001'de Mehmet Yetiş çevirisi ile yayımlanmıştır. Maria-Antonietta Macciocchi'nin derlediği ve 1977, 1979 ve 2000 yıllarında üç baskı Payel yayınevinde çıkan *Faşizmin Analizi* kitabında yine Macciocchi'nin yazdığı "Gramsci ve Faşizm Sorunu" makalesi de Gramsci'nin faşizme bakışını ve dönemin İtalya'sının koşullarını vermektedir. Bu derleme kitabı Cemal Süreya çevirmiştir. Tom Bottomore'un yayın yönetiminde hazırlanan ve İletişim Yayınevi'nden çıkan *Marksist Düşünce Sözlüğü*'nde Anne Showstack Sassoon'un yazdığı hegemonya, sivil toplum, Hapishane Defterleri ve Antonio Gramsci maddeleri de kısa ama oldukça özlü bilgi verir.

Türkiye'de Gramsci 1960'larda tartışılmamış, 1970'lerin sonuna doğru ise *Birikim* ve *Türkiye Defteri* dergileri aracılığıyla tartışılmıştır. Ama esas tartışma 1980'lerle birlikte başlamıştır. İlk olarak Kürşat Bumin'in 1981'de Yazko Yayınları'ndan çıkan *Sivil Toplum ve Devlet* isimli incelemesinde Gramsci'den söz edilir. Devamında Bumin gibi Murat Belge'nin *Sosyalizm Türkiye ve Gelecek* adlı kitabı da Gramsci'ye, ama onun sivil toplum kavramının liberal kavrayışına çok şey borçludur. Kitap, 1989 yılında çıkmıştır

1 Yalnız burada makalenin yazarının dergide belirtilmesi ile ilgili bir sorun vardır. Derginin hem ön hem de arka kapağında ve makalenin yer aldığı sayfanın başında makalenin yazarı olarak Artheme Fayard diye bir isim belirtilmekte ve ilk dipnotta da durum pekiştirilmektedir. Dipnota göre Artheme Fayard'ın kitabı önce Fransızca basılmış ve sonrasında İngilizce Christine Buci-Glucksmann olarak çevrilmiştir. Bu karışık not, yanlıştır. Artheme Fayard diye bir isim yoktur, kitap Fransızca basıldığında ki orijinal dil budur, Fayard Yayınevi'nden çıkmıştır. Tam adı *Librairie Arthème Fayard* olan yayınevi 1857'den beri faaliyettedir. Makale yazarı Christine Buci-Glucksmann'dır.

ve günümüze kadar üç baskı yapmıştır. Bu kitaptaki tezler ve kitabın bütünü döneminde sosyalist sol tarafından tartışılmış ve eleştirilmiştir. O ve sonraki dönemlerde Türkiye solunda Gramsci üzerine broşür çıkaran tek siyasi hareket THKPC/HDÖ'dür. 1989 yılında yayımladıkları ve internet sitesi www.kurtuluscephesi.com'dan indirilebilen *Gramsci Üzerine*'de özellikle onun sivil toplum kavramı ve bu kavramın Türkiye solunda yansımaları eleştirilmiştir. Daha sonraki dönemde ise liberal sol dışından Metin Çulhaoğlu *Binyıl Eşiğinde Marksizm ve Türkiye Solu* kitabında Gramsci'yi, Lukacs ve Althusser ile birlikte bir bölüm boyunca tartışmış ve bu isimlerin ortodoks yorumunu oldukça yetkin biçimde verdikten sonra Türkiye solu içindeki etkileri değerlendirmiştir. İlk baskısı Sarmal'dan 1997 yılında çıkan bu önemli kitabın ikinci baskısı 2002'de YGS'den çıkmıştır. Cihan Tuğal'ın kitabı *Pasif Devrim*, Koç Üniversitesi Yayınları'ndan 2010'da basılmıştır. Kitap Gramsci'nin pasif devrim kavramını, AKP iktidarını çözümlerken kullanmaktadır. Aynı yazarın daha önce yazdığı "AKP İktidarı: Sermayenin Pasif Devrimi" 2006 yılında *Birikim* dergisinde yayımlanmıştır. Öte yandan Galip L. Yalman'ın *Transition to Neoliberalism* kitabı İngilizce olmakla birlikte Türkiye'de İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları'ndan 2009 yılında çıkmıştır. Belirtmeden geçemedik.

Türkiye'de dergilerde Gramsci düşüncesinin birçok farklı boyutunu ele alındığı ileri sürülebilir. İlk olarak 1975'te *Türkiye Defteri* dergisi Şubat 1975'te çıkan 16. sayısı Gramsci özel sayısı olarak hazırlanmış ve "Gramsci'nin Hayatı ve Siyasal-Düşünsel Biyografisi" adıyla tanıtıcı bir makale yayımlamıştır. Selahattin Yıldırım'ın hazırladığı bu dosyada *Hapihane Defterleri*'nden yapılmış küçük bir seçkiye de yer verilmiştir. Lusin Bağla, "Antonio Gramsci ve Aydınların Rolü Sorunu" yazısını 1977'de çıkan *Birikim*'in 23. sayısında çıkarmıştır. Makale hala çok tartışılan organik aydın kavramı üzerinedir. Aydınlar konusunda yetkin bir çalışma ise Mehmet Yetiş'in "Gramsci ve Aydınlar" makalesidir ki bu da 2006 yılında *Mülkiye* dergisinin 236. sayısında yayımlanmıştır. Gökhan Atılğan'ın "Gramsci'de Aydınlar" makalesi de bu konuyu yetkinlikle ele alan bir başka çalışmadır. Bu daha yakın tarihli çalışma, 2008'de Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi *Bilim ve Eleştiri*'nin 7. sayısında yayımlanmıştır. Mehmet Gündüz'ün 1983'te *Yapıt*'in ikinci sayısında çıkan "Gramsci, İdeoloji, İktidar" makalesi ise Gramsci'nin sivil toplum kavramını merkeze alan bir çalışmadır. Bir başka sivil toplum eleştirisi ise Gülnur Savran'ın yine *Yapıt*'ta 1984'te yayımlanan "Sivil Toplumun Eleştirisi" başlıklı yazısıdır. Hem soldaki sivil toplum algılayışını hem de sivil toplum kavramının Gramsci'deki kullanımı eleştirir ve sivil toplum kavramının Marx'taki kullanımını da gösterir. Aynı dönemde sivil toplum kavramının eleştirisi olarak bir de Cemal Hekimoğlu'nun 1987 tarihli *Gelenek*'in üçüncü sayısında çıkan "Gramsci Düşüncesi Kimlik Bunalımında" yazısı sayılabilir. Gülnur Savran ise bir başka sivil toplum eleştirisi olan ve daha sonra Kanat Kitap'tan çıkan *Özne Yapı Gerilimi* adlı 2006 tarihli kitap derlemesine yukarıda sözü edilen makalesiyle birlikte alacağı makalesi "Anderson'un Reformistlere Uyarısı: Gramsci'nin Çıkmazları"nı ilk olarak 1988 yılında *Sınıf Bilinci*'ne yazmıştır.

Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi'nin 3. Cildinde, 1989'da, Ertuğrul Kürkçü'nün Gramsci'nin siyasi ve düşünsel hayatını yetkin biçimde veren "Antonio Gramsci" yazısı yayımlanmıştır. Ali Osman Alayoğlu'nun *Teori ve Politika* dergisindeki makalesi "Bilim-Politika Sorunu Açısından Gramsci" 1998'de 10. sayıda yayımlanmıştır. Galip Yalman'ın "Tarihsel Bir Perspektiften Türkiye'de Devlet ve Burjuvazi: Rölativist Bir Paradigma mı Hegemonya Stratejisi mi?" yazısı ile Muharrem Tünay'ın "Türk Yeni Sağının Hegemonya Girişimi" makalesi *Praksis*'in 5. Sayısında, 2002 yılında basılmıştır. Bu oldukça önemli iki makale de Gramsci'den yararlanarak özellikle 1980'lerden sonraki dönemi analiz etmektedir. 2005'te *Birikim* dergisinin 205-206 - 'Devrim' özel sayısında Duygu Gül'ün Gramsci'nin "Modern Anti-Prens: Gramsci" makalesi yayımlanmıştır. 2005'te Özge Denizci ve Metin Çulhaoğlu'nun *Sol* dergisinin 235. sayısındaki makaleleri Gramsci'ye eleştirel yaklaşan bir yorum sunmuşlardır. İlk yazarın makalesi "Gramsci'yi Lenin'le Okumak" iken Çulhaoğlu "Sahi Bir Gramsci Vardı" makalesinde aynı zamanda 80'lerdeki sivil toplumculuğu da eleştirmektedir.

Mehmet Yetiş'in, 1994'te Sina Akşin vd.'nin derlediği *İki Dünya Savaşı Arasında Avrupa ve Balkanlar: İdeolojiler ve Uluslararası Politika* kitabına yazdığı "Antonio Gramsci ve İtalya'da İşçi Konseyleri Deneyimi: 1919-1920" makalesi ise Gramsci'nin konsey deneyleri hakkındaki politik ve teorik tutumunu sunmaktadır. Yine Mehmet Yetiş'in 1900'den Günümüze Büyük Düşünürler derlemesinin I. cildinde 2007 yılında basılan "Antonio Gramsci" makalesi de Gramsci düşüncesini oldukça yetkin biçimde tanıtan çözümleyici bir denemidir. Gramsci düşüncesini tanıtan bir başka metin ise Armağan Öztürk'ün 2011'de Doğu Batı Yayınevi'nden çıkan ve Hilal Onur İnce'nin derlediği *Günümüzde Yeni Siyasal Yaklaşımlar* kitabında yer alan "Özne-Nesne Diyalektiğinde Gramsci Uğrağı: Praksis Felsefesi Nereye Doğru?" yazısıdır.

Akademik çalışmalarda da son yıllarda Gramsci üzerine giderek artan biçimde inceleme yapılmaktadır. Nur Vergin, Gramsci'nin devlet ve hegemonya kavramlarını alanındaki nadir yerli ders kitaplarından birisi olan *Siyasetin Sosyolojisi*'nde bir alt bölümde tartışır. Nur Betül Çelik'in "İdeoloji Kuramlarında Özne: Althusser ve Gramsci" adlı yazısı *Kültür ve İletişim* dergisinin 1999'daki 2. Sayısında yayımlanmıştır. Aslında Türkiye'de yayımlanan tüm ideoloji kuramları kitaplarında da Gramsci'nin ideoloji kuramı anlatılmaktadır. Sinan Özbek'in *İdeoloji Kuramları*'nda, Serpil Üşür'ün *İdeolojinin Serüveni*'inde, Terry Eagleton'ın *İdeoloji*'sinde, Michell Barret'in *Marx'tan Foucault'a İdeoloji*'sinde, Gramsci'nin ideoloji kuramı tartışılmaktadır. Ahmet Özalp'in 2007'de Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayını olan *Sosyoloji Dergisi*'nin 18. Sayısında yer alan makalesi "Sivil Toplumun Kırılma Noktası", Gramsci'nin sivil toplum anlayışının Norberto Bobbio tarafından sunulan yorumunu savunur. Ceren Kalfa ile Faruk Ataay'ın "Modern Prens'ten 'Post-Modern Prens'e: Gramsci'nin Siyasal Parti Kuramı Üzerine" başlıklı yazıları 2008 yılında *Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*'nde yayımlanmıştır. Asiye Aka'nın *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilim-*

ler Enstitüsü Dergisi'nin 2009'daki 9. sayısında yayımlanan "Antonio Gramsci ve Hegemonik Okul" makalesi ise Gramsci'nin pedagojik görüşlerini tartışmaktadır. Burcu Bostanoğlu ve Mehmet Akif Okur'un ortak yazar oldukları *Uluslararası İlişkilerde Eleştirel Kuram* kitapları 2009'da ikinci baskısını İmge Kitabevi'nden yapmıştır. Neo-Gramscici okulun önemli ismi Robert Cox'un kuramı anlatılırken Cox'un Gramsci'den nasıl yararlandığı da belirtilmektedir.

Bu arada Türkiye'deki üniversitelerde Gramsci üzerine hazırlanan dikkat çekici iki tezden söz etmek gerekmektedir. İlki Mehmet Yetiş'in Ankara Üniversitesi SBF Kamu Yönetimi Bölümü'nde 1996 yılında yaptığı doktora tezi "İdeolojik Hegemonya Sorunsalı"dır. Tez, hegemonya kavramının Gramsci'deki kökeninden başlayarak kullanımını ayrıntılı bir şekilde ele alan özgün bir çalışmadır. Ebru Deniz Ozan'ın "Towards a Relational Understanding of The State-Civil Society Relation: Deriving Insights from Realist and Gramscian Perspectives" adını taşıyan 2000 tarihli ODTÜ İİBF Kamu Yönetimi Bölümü'nde hazırladığı yüksek lisans tezinde ise Gramsci'nin sivil toplum-devlet ikiliğini önermediği, bu kavramlara ilişkisel açıdan bakmak gerektiği ileri sürülür.

İnternet mecrasında oldukça fazla sayıda yabancı sitede Gramsci ile ilgili materyaller veya akademik nitelikte yazılar bulmak mümkündür. Özel olarak Gramsci ile ilgili Türkçe bir site sözü edilmeye değerdir. <http://neogramscian.blogspot.com/> sitesinde hem Gramsci hem de Neo-Gramscici okul ve kuramcıları ile ilgili hem Türkçe hem de İngilizce onlarca makaleye ulaşılabilir.

2011'de Gramsci üzerine bir de uluslararası konferans düzenlenmiştir. 7-8 Ekim'de Felsefe ve Sosyal Bilimler Topluluğu Derneği'nin İstanbul'da yaptığı Gramsci Konferansı'na Alex Demiroviç, Peter Thomas gibi yabancı isimlerin yanında Galip Yalman, Sinan Özbek gibi Türkiye'den isimler katılmıştır. Konferansın ana konusu Gramsci'de Din, Sivil Toplum ve Politik Toplum idi.

Praksis'in elinizde tuttuğunuz 27. sayısı da Türkiye'de Gramsci üzerine çıkan en kapsamlı dergidir.

Antonio Gramsci'nin düşüncesi, hem her dönemde yeniden değerlendirilmekte hem de dönemi anlamak için kendisine başvurulmaktadır. Türkiye'de öncelikle aydın sorunu üzerinden tartışılmış, daha sonra ise sivil toplum tartışmaları bağlamında çözümlenmiş ve ilgi görmüştür. Referans çerçevesini Gramsci'den alan analizlerin ve Gramsci'nin bizzatı kendisini ele alan incelemelerin sayısında son yıllarda önemli bir artış yaşanmıştır. Bu ilgede, hem post-Marksizm'in Gramsci'yi kullanması hem de dönemin güç ve iktidar analizi yapılırken Marksizm'in içinden ve dışından sıklıkla hegemonya kavramına başvurulması etkili olmuştur. Ama elbette hepsinden önemlisi bu ilgi, Gramsci'nin düşüncesinin aydınlığından ve kapitalist toplumları anlamak için olduğu kadar dünyayı değiştirmek için sunduğu çerçeveden kaynaklanmaktadır.

İslami Burjuvazinin Siyasal İktisadı: MÜSİAD Örneği

Berkay Ayhan*- Seher Sağıroğlu**

Öz

Türkiye siyasetini merkez/çevre analizi ve güçlü devlet geleneği üzerinden anlamlandıran söylem İslami burjuvazi tartışmalarında da öne çıkmaktadır. Bu çerçeveden bakıldığında, İstanbul burjuvazisi ve temsilcisi TÜSİAD merkez ile yakın ilişkisi sayesinde gelişen, devlete bağımlı olan 'bürokratik burjuvazi'dir. Bunun karşısında bulunan İslami burjuvazi ve temsilcisi MÜSİAD ise devletten bağımsız olarak piyasada başarılar kazanarak gelişmiş, halkın değerleriyle özdeşleşmiş, gerçek bir 'girişimci burjuvazi'dir. Bu yönetsel duruş, devlet/toplum karşıtlığı üzerinden hareket etmekte, elitler ile halk arasındaki kültür ve statü farklılıklarına odaklanmakta ve üretim ilişkileri ile emek ve sermaye arasındaki mücadeleye açıklayıcı bir değer atfetmemektedir. Egemen olan bu bakışa alternatif olarak, bu çalışmada Bob Jessop tarafından geliştirilen stratejik-ilişkisel yaklaşımdan hareket edilerek MÜSİAD özelinde İslami sermayenin tarihsel materyalist bir okuması yapılmaktadır. Devlet/toplum karşıtlığının aşıldığı bu yaklaşımda devlet, sınıf mücadelesinin kristalize olduğu karmaşık bir ilişkiler ağı ve sınıf stratejilerinin uygulandığı bir alan olarak ele alınmaktadır. Sınıfları devlete dışsal olarak değerlendirmek yerine, hegemonya projelerinin ve birikim stratejilerinin uygulanmasında devletin de önemli bir mücadele alanı olduğu vurgulanmaktadır. Bu çerçeveden hareketle, İslami burjuvazinin tarihsel gelişimi; sermaye birikiminde öne çıkan stratejileri, siyasal alana dair hegemonya projeleri, İslam'ın yeniden yorumlanarak serbest piyasanın, girişimciliğin ve tüketimin toplumsal meşruluğunu oluşturma çabaları incelenerek değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: MÜSİAD, İslami burjuvazi, siyasal islam, stratejik-ilişkisel yaklaşım, Bob Jessop.

Abstract

The Political Economy of Islamic Bourgeoisie: The Case of MÜSİAD

The predominant discourse of center-periphery and strong state tradition in Turkish politics could also be found in Islamic bourgeoisie debate. According to this framework, İstanbul bourgeoisie and its representative TÜSİAD is 'the bureaucratic bourgeoisie' that owes its development to its close relationship with the state. On the contrary, Islamic bourgeoisie and its representative MÜSİAD is considered as the real 'entrepreneurial bourgeoisie' that developed in the market independently. This methodological standpoint proceeds from state/society dichotomy, focuses on the culture and status differences between elites and people, and does not assign any explanatory power to relations of production and to the struggle between capital and labour. Drawing from the strategic relational approach of Bob Jessop, this study provides an alternative historical materialist reading of Islamic bourgeoisie. By overcoming the state/society dichotomy, this approach considers the state as a complex web of relationships where class struggle is crystallized and class strategies are pursued. Thus, state and class are not externally related and state becomes an important arena of class struggle through hegemonic projects and accumulation strategies. In this framework, histo-

* ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Doktora Öğrencisi, berkayayh@gmail.com

** ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Yüksek Lisans Öğrencisi, sehersagioglu@googlemail.com

rical development of Islamic bourgeoisie is analyzed with reference to its accumulation strategies, hegemonic projects, and attempts to provide societal legitimation of free market, entrepreneurship and consumption through the re-interpretation of Islam.

Keywords: MÜSİAD, Islamic bourgeoisie, political Islam, strategic-relational approach, Bob Jessop.

Ankara'nın kapıları sizlere kapansa da siz umudunuzu, heyecanınızı, Türkiye aşk ve sevdanızı kaybetmediniz. Yüzünüze kapanan kapılara, hantal bürokrasiye, ekonomik krizlere rağmen Konya, Kayseri, Denizli, Çorum, Gaziantep gibi Anadolu kaplanlarını sizler kendi ellerinizle yetiştirdiniz. Sizin alın teriniz, bozkırda açan çiçek gibi Anadolu'yu baştan başa umuda yeşertti. - Recep Tayyip Erdoğan (2010)

Giriş

Türkiye’de İslami burjuvazi¹ 1990’lardan bu yana sermaye birikimi, sınıf örgütlenmesi, kamuoyunda görünürlüğü ve siyasal temsili gibi birçok boyutuyla hızla gelişen önemli bir olgudur. Bu olguyu tanımlamak için birçok adlandırma yapılmaktadır: ‘İslami Calvinistler, Anadolu Kaplanları, Yeşil Sermaye’ bu adlandırmalarda kullanılan terimlerdenidir. Bu kullanımlar olgunun farklı boyutlarına ve tartışılma biçimlerine ışık tutmaktadır. Bununla birlikte bu olguya ilişkin en temel tartışma, din ve ekonomi ilişkisine dair bir soruya indirgenebilir: İslam dininde, kapitalizmin kâr hırsı, sermaye birikimi, rekabetçilik ve rasyonalizasyon gibi gerekleriyle uyuşan, bunlara yol veren bir anlayış var mıdır?

Bu soruyu kapitalizm ve Protestanlık arasındaki ilişkide tartışan Weber’e göre, Protestan öğretilerin yarattığı iş ahlakı, “zenginliğe ulaşmayı Tanrının kutsaması olarak” gören, lüks tüketimi sınırlandırıp tasarrufu öne çıkararak sermaye birikiminin yolunu açan kapitalizmin ruhunu geliştirmiştir (Weber, 2009: 148-149). Protestanlık’ta bulunan ve kapitalizmin gelişiminde önemli olan “dünyevi asketizm”, “öte dünyacı” olan İslam’daysa bulunmamaktadır. Buradan hareketle Weber, İslam’da kapitalizme uyumlu bir bireysel etik geliştirmenin mümkün olmadığı sonucuna varır (Adas, 2006: 128; Özdemir, 2006: 43). Konuya ilişkin Türkiye’de yürütülen tartışmalara bakıldığında da kapitalizmin doğuşunda Protestanlığa biçilen rolün yeni yükselen Müslüman burjuvaziyi de karakterize ettiği iddiasından hareketle ‘İslami Calvinizm’ teriminin kullanıldığı görülmektedir (Adas, 2006: 128-130; Özdemir, 2006: 111). Örneğin, Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği (MÜSİAD) Kayseri Şube yetkilisi Celal Hasnalcacı Protestan ahlakını olumlamaktadır: “Anadolu kapitalistlerinin yükselişi, sahip oldukları Protestan iş etiği sayesinde oldu. Müsriflik yok, spekülasyon

1 Toplumsal ilişkiler içinde “burjuva” sınıfında konumlanan ve kendilerini açıkça “İslami” hassasiyetleri ile tanımlayan, örgütlenen ve görünür olan bu olgunun, yazı boyunca “İslami burjuvazi” olarak adlandırılması tercih edilmiştir. Bunun yanında, olgunun bu şekilde tanımlanmasının, bir bütün olarak burjuvazi içinde “özel” bir farklılığı gösteren organik bir ayrıma işaret etmediği, yöntemsel/pedagojik bir amaçla yapıldığı belirtilmelidir.

yok, kârlar yeniden yatırıma aktarılıyor” (EŞİ, 2005: 23).

‘Anadolu Kaplanları’ adlandırması özellikle 1990’lı yıllarda kimi çevreler tarafından başarılı kalkınma modeli olarak lanse edilen Doğu Asya ülkelerine referansla türetilmiştir. İhracata yönelik sanayileşme ile dış pazarlarda önemli varlık gösteren ‘Asya Kaplanları’ ile, Türkiye dışındaki pazarlarda varlık gösterdiği söylenebilecek olan ve ‘Anadolu Kaplanları’ olarak tanımlanan burjuvazi arasında benzerliklere vurgu yapılmaktadır. Örneğin, MÜSİAD eski başkanı Erol Yazar, Doğu Asya ülkelerini “yüksek ahlak, yüksek teknoloji” ifadeleri ile tanımlar (Yazar, 1996: 48). Gene Yazar’ın vurgularından anlaşılacağı üzere aile değerlerine ve milli kimliğe bağlılık, toplumsal uyumun yanında vurgulanan güçlü devlet ve yolsuzluktan arınmış yönetim gibi noktalar ‘Asya kaplanları’ olarak tanımlanan ülkelerin diğer ayırım noktaları olarak görülmektedir (1996: 16).² İslami burjuvazi olarak nitelediğimiz kesimlerin Calvinist olup olmadığı tartışmalı olsa da, Anadolu ile sınırlı kalmadıkları söylenebilir.

İslami burjuvazi bir başka tartışma ekseninde ‘Yeşil Sermaye’ olarak adlandırılmakta ve bu adlandırmayla tarikat ve cemaat ilişkilerine vurgu yapılmaktadır. Bununla birlikte, özellikle 28 Şubat sürecinde yürütülen tartışmalarda ‘İslami sermaye’ olarak tanımlanan kesimin temsilcilerinden birisi olarak değerlendirilebilecek olan Kombassan Holding Yönetim Kurulu Başkanı Haşim Bayram’ın “paranın dini ve milliyeti olmaz” gibi biçimindeki vurgularından hareketle bu kesimin temsilcilerinin ‘Yeşil Sermaye’ biçimindeki tanımlamalara mesafeli durduğu söylenebilir (Bayram, 1997).

İslami burjuvazi olgusu üzerine tarihsel materyalist bir çözümleme geliştirme amacıyla olan bu yazı İslami burjuvazinin öne çıkan kamusal yüzü MÜSİAD’a odaklanmaktadır.³ İslami burjuvazinin örgütleri çeşitlense de çalışmanın odağına ağırlıklı olarak MÜSİAD’ın yerleştirilmesinin nedeni İslami sermayenin oluşmaya başladığı ve dahası *kendi için sınıf* olarak örgütlenmesinin geliştiği 1990’lı yılların başat örgütü olması, kamuoyunda görünürlüğü, veri toplama olanakları ve üzerine yazılmış mevcut akademik literatür olarak sıralanabilir.

Yazının takip eden bölümlerinde öncelikle olgunun incelenmesinde kullanılan merkez/çevre çelişkisi ve güçlü devlet geleneği yöntemsel başlangıç noktalarından neden uzak durduğumuzu açıklayacak, ardından olguyu çözümlemek için baş-

2 Doğu Asya deneyiminin ideal bir model olarak sunulmasının sadece İslami burjuvaziye özgü olmadığı belirtilmelidir. Neoliberal iktisatçılar ihracata yönelen Doğu Asya ülkelerini örnek bir kalkınma modeli olarak görmüştür. Onlara göre bu ülkeler, piyasacı politika önerileri olan Washington Uzlaşması’nın başarılı olduğunun göstergesiydi. 1997 yılında Doğu Asya’yı sarsan ekonomik kriz, hem Washington Uzlaşması’nın ve onun teorik temelini hazırlayan ana-akım iktisat anlayışının da krizi olarak değerlendirilebilir (Jayasuriya, Rosser, 2001: 382).

3 İslami burjuvazinin sadece MÜSİAD tarafından temsil edilen yekpare bir bütün olmadığı da peşinen belirtilmelidir. MÜSİAD’ın yanı sıra, 1998 yılında kurulan Anadolu Aslanları İşadamları Derneği (ASKON) ve 2005 yılında kurulan Türkiye İşadamları ve Sanayiciler Konfederasyonu (TUSKON) da İslami sermayenin önde gelen örgütlenme yapıları olarak sayılabilir. Bunun yanında, İslami sermaye kendi içinde farklı mülkiyet ve şirket biçimlerini barındırmaktadır. Bu farklılığa dikkat çekerek; muhafazakar ve dindar sermayedarlar, tarikatların sahip olduğu şirketler ile çok ortaklı şirketler olmak üzere üç temel grubu kategorize etmek mümkündür (Demir, Acar, Toprak, 2004: 169).

vurduğumuz stratejik-ilişkisel yaklaşımdan ne anladığımızı özetleyecek ve farklı bağlamlarda İslami sermayenin tarihsel gelişimini ele alarak yöntemsel bir zemin oluşturmaya çalışacağız. Bu zemin üzerinde MÜŞİAD'ın çok boyutlu bir çözümlemesine ulaşabilmeyi umuyoruz.

“M” Harfinden Başlayan Yöntem Tartışması: Müslüman mı Müstakil mi?

Müslümanlık ile sermayedarlık ilişkisinin tartışılması, İslami burjuvazinin en görünür temsilcisi olarak değerlendirilebilecek olan MÜŞİAD'ın adı üzerinden de yürütülmektedir. Kimi MÜŞİAD üyelerine göre derneğin başına gelen belirleyici sıfat *Müslüman*, kimilerine göre ise *Müstakil*'dir (Özdemir, 2006: 118). Bununla birlikte 'Müstakil' sıfatı MÜŞİAD'ın kendi söyleminin ve üzerine yazılan merkez-çevre eksenli akademik literatürün kurucu unsurudur.⁴ Bu literatürde ve MÜŞİAD'da temsil edilen sermaye gruplarının söylemlerinde İstanbul burjuvazisi ve temsilcisi TÜŞİAD, 'merkez/devlet' ile ilişkileri dolayısıyla zenginleşmiş, varlığını bu ilişkilerden edindiği rantlara borçlu olan bağımlı grup olarak tanımlanmakta; buna karşıt olarak, 'çevre'de, yani Anadolu'da bulunan İslami burjuvazi ve temsilcisi MÜŞİAD'ın devletle ilişki kurmadan, 'müstakil' olarak piyasada sermaye biriktirdiği ve 'çevre'nin değerleri ile özdeşleşmiş olan İslam'ı temsil ettiği ileri sürülmektedir (Demir, Acar ve Toprak, 2004: 176; Buğra, 1998: 533; MÜŞİAD, 2005: 14-15). Bu söylemde, bu iki grup arasındaki karşıtlık, Cumhuriyet tarihi boyunca yukarıdan gerçekleştirilen modernleşmenin, MÜŞİAD'ın gelişimiyle birlikte farklı bir karakterle, aşağıdan ve içeriden gelişerek dönüştüğü iddiasıyla desteklenmektedir. Bir başka anlatımla bu tarih, devlet merkezli karakteriyle “bürokratik burjuvazi” yaratan modernleşmeye karşıtlık içinde kurulan, toplum ve piyasa merkezli bir “girişimci burjuvazi”nin gelişiminin tarihidir (Özdemir, 2006: 17-18, 98-102). Bu çerçeveden bakıldığında, MÜŞİAD üyesi işadamlarının temel özellikleri şunlardır:

1. Kendi dinamikleri ile sermaye birikimi sağlıyor: Bu sınıf cumhuriyetin klasik İstanbul-Ankara bağından kopuk, merkez-dışı kalmıştır ve tamamen kendi kişisel atılımlarıyla gelişmektedir.
2. İşbirlikçi kapitalizmin devlet rantından faydalanamıyor: Merkezden kopuk bu sınıf ülkede egemen “devlet eli ile zengin yaratma” politikalarından nasibini almamış, devlet tarafından değil desteklenmek, kösteklenmiş bir sınıftır.
3. İhracat merkezli üretim yaptığı için dış dünyaya çok açık: Turgut Özal, bu sınıfı “ihracatı destekleme politikaları” çerçevesinde oldukça teşvik etti. Bu insanlar da genellikle manevi, zaman zaman maddi olan bu teşvikleri çok iyi değerlendirdiler.

4 Türkiye'de burjuvazi'yi ele alan literatürde “işadamı” teriminin kullanılması iki tespite bulunmamızı sağlıyor. Birincisi, “iş dünyası içindeki bireylerin” inceleme nesnesi yapılması, yöntemsel olarak bireylerin anlamlı olduğu varsayımından ortaya çıkmaktadır. Bu yöntemsel tercihin yol açtığı sorunlar yazı içinde tartışılacaktır. İkincisi, iş “adamı” kullanımı, eşitsiz bir toplumsal cinsiyet anlayışını yeniden üretmektedir. Bundan kaçınmak için bahsi geçen literatürün örnekleri dışında işadamı terimi kullanılmayacaktır.

4. İslami yaşam tarzına sıkı sıkıya bağlılar: Anadolu'daki hakim hayat tarzına, dolayısıyla İslami geleneklere sıkı sıkıya bağlılar.
5. Babaları çağdaş eğitim almamış olsalar da oğullar (hatta kızlar) çağdaş eğitimin en yüksek seviyesyle donanmışlar (MÜSİAD, 2005: 15).

Bu analizlerin altyapısını oluşturan temel yönetsel duruş, sosyal bilimlerde egemen olan merkez/çevre analizi ile güçlü devlet geleneği olarak tespit edilebilir.⁵ Bu yönetsel konumda devlet toplum ilişkisi bir karşıtlık içinde ele alınmakta, sınıf kategorisi göz ardı edilmektedir. Devlete atfedilen 'güçlü' olma özelliği Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye toplumsal formasyonuna geçen süreçteki temel çelişkiyi merkez ile çevre arasına yerleştirerek yüzyılları kapsayan tarihi değişmeyen bir ikilikle açıklamaya çalışmaktadır. Bir çok alanda etkili olan bu söylemin *muhalifama hegemonik* olduğunu belirten Yalman'a göre :

Söylemin muhalif olması.. Osmanlı'dan bu yana değişmediği varsayılan, toplumdan kopuk, toplumun taleplerine duyarsız ve ona hükmeden, gücü kendinden menkul bir devlet imgesine karşı tavır almasından; hegemonik olması ise, gerek bu imgeyi gerçekliğin kendisi gibi göstermesindeki başarısından, gerekse de piyasa ve sivil toplumu bireysel özgürlüklerin gerçekleştirildiği, devletten bağımsız olarak var olan alanlar sunduğu ölçüde, kamuoyunun oluşumunu belirleyen bir nitelik kazanmasından kaynaklanmaktadır. (2002: 7-8)

Merkez/çevre analizi, Osmanlı İmparatorluğu'ndan başlayarak günümüz Türkiye siyasetine kadar uzanan uzun bir dönemi açıklayıcı temel araç olarak kullanılmaktadır. Bu analizde temel çatışma eksenini, birbirlerinden ayrı kültürlerle ve statülere sahip olan yöneticiler ile reaya arasında bulunmaktadır (Dinler, 2003: 22). Merkezin çevre üzerindeki üstünlüğü, önemli bir boyutuyla statü ve kültür farklılığıyla açıklanmaktadır. Weberci anlamıyla kullanılan statü grupları, üretim ilişkilerinden gelişen sınıf konumundan farklı olarak, tüketim alışkanlıkları ve yaşam biçimleri çerçevesinde ele alınmaktadır (Mardin, 1969: 264). Bu çerçeveden geliştirilen analiz, Osmanlı'da sarayın taşıdığı büyük kültür ile çevrenin küçük kültürü arasındaki karşıtlığı vurgulamakta, Osmanlı-Cumhuriyet modernleşmesiyle birlikte bu karşıtlığı Fransız kültürü ile İslam kültürü arasındaki farkla resmetmektedir. Sekülerleşen merkeze karşı tepki temelinde birleşen çevrenin İslam ile özdeşleştirilmesi durumunun, Cumhuriyet modernleşmesi için de geçerli olduğu savunulmaktadır (Mardin, 1969: 274; 1973: 19-23).⁶

Merkez ile çevre arasındaki bu karşıtlık tablosunda sivil toplumun yokluğunu da vurgulayan Şerif Mardin, Osmanlı geleneğinin kendine özgü bir yapıya sa-

5 Belirli noktalarda farklılaşsalar da, "Metin Heper, Şerif Mardin, Ayşe Buğra, Ziya Öniş, Ahmet İnsel, Çağlar Keyder gibi geniş bir yelpazedeki yazarları bu genel eğilim çerçevesinde" değerlendirmek mümkündür (Dinler, 2003: 14).

6 Muhafazakar-popülist anlatıya göre merkezin temsilinde, "ıstırap çeken bağıryanık 'halk'ın karşısında/dışında olanlar, yani *halktan-olmayanlar* olarak, Kemalist eliti, Batılaşmış bürokratları" (Bora ve Erdoğan, 2003: 642, vurgu orijinal) bulabiliriz. Bu anlatıyla, yukarıdan gelen modernleşmenin karşısında MÜSİAD'ın aşağıdan ve içeriden geldiği, yani halkı temsil ettiği vurgusu arasında bir paralellik görülmektedir.

hip olduğunu öne sürer (1969: 259). Metin Heper de devletin çevre üzerindeki sürekli gücünü açıklarken ara toplumsal tabakaların eksikliğinden hareket ederek Osmanlı'da aristokrasinin yokluğunu, Türkiye'de girişimci orta sınıf ve sivil toplumun eksik olduğunu belirtmektedir. Temel sorunsalı devlet seçkinleri ile siyasal seçkinler arasındaki mücadele olan bu analiz, birincinin farklı yöntemlerle iktidarı elinde tuttuğu iddiasından hareketle 'güçlü devlet' kavramsallaştırmasını yapar (Heper, 1980 ve 2010: 8, 173-175) dolayısıyla sınıfların eksikliğinden hareket eden ve farklı elitler arasındaki mücadelelere odaklanan bu çerçeve, Türkiye'deki temel toplumsal bölünmenin ekonomik olmaktan ziyade kültürel olduğu sonucuna varır. Bu analizde devlet, "Türkiye'de iş hayatını biçimlendiren temel unsur" olarak sunulur ve sermayedarların konumları devlet ile olan ilişkilerine borçlu olarak ele alınır. Buna göre bu ilişki, piyasaların işleyişi yerine güçlü devletin kazanan ve kaybedenlerini belirlediği, sermayedarların başarılarının devlete bağımlı olduğu bir "aşk ve nefret ilişkisidir" (Buğra, 2008: 16-17; Buğra, 1998: 523). Bir başka ifadeyle, söz konusu analizlere göre, Türkiye'de güçlü devletin egemenliği altındaki ekonomide, devlete bağımlılık ilişkisi içinde gelişmiş burjuvazinin mücadele geleneği olmamış, dolayısıyla asli özellikleri "ürkeklik, fırsatçılık ve girişimci olmayan ruh halleri" olan bir burjuvazi ortaya çıkmıştır (Heper, 2010: 184; Keyder, 2009: 242).

Buraya kadar temel savları özetlenen ve İslami burjuvazi tartışmasında da kullanılan merkez/çevre ve güçlü devlet geleneği analizlerinin getirdiği çeşitli yönetsel sorunlar ve açmazlar bulunmaktadır. Konuya devlet/toplum ilişkisinin kurulması açısından bakıldığında Fuat Ercan'ın şu ifadeleri sorunu ortaya koyar:

Liberal anlayışın ontolojik belirleyeni olan birbirine dışsal devlet ve toplum-sınıf ayrımı aslında Türkiye'de burjuva sosyal bilimlerin temel referansı olmuştur. Merkez-çevre gibi sorunlu bir teorik çerçevede içeriksizleşen patron ya da işadami, devletten hareketle anlatılırken daha da içeriksizleştirilir... İşadami-devlet ilişkisi karşıtlığa dayalı bir dışsallık üzerinden ve tekil sermayedarların özel tercihlerinden hareketle analiz edilir. (Ercan, 2009: 16)

Ercan'ın (2009) belirttiği üzere merkez/çevre analizinde yönetsel olarak devlet ile toplum veya ekonomi birbirleriyle dışsal bir ilişki içinde olan, karşıt varlıklar olarak ele alınmaktadır. Dahası, devlet ile toplum veya ekonomi arasındaki ayrım mutlaklaştırılmakta ve sınıf kategorisi gözden kaybolmaktadır. Bob Jessop'un, ekonomi ile ekonomi-dışı (*extra-economic*) alanın kurumsal ayrışmasının kapitalizme özgü bir *form* olduğu yönündeki vurguları yukarıda ifade edilen sorunun aşılmasında önemli bir noktayı oluşturmaktadır (Jessop, 2002: 36). Bunla birlikte, emek/sermaye ilişkileri ve artık-değeri sahiplenme yöntemleri çerçevesinde şekillenen bu formun tarihsel olarak dönüştüğü vurgulanmalıdır. Bir başka deyişle devlet ile toplum veya ekonomiyi birbirinden bağımsız, dışsal ve değişmez kategoriler olarak görmek yerine, tarih boyunca birbirleriyle farklı şekillerde ilişkilenen olgular olarak değerlendirmek mümkündür. Tarihsel ve bütünsel bir analiz geliştirmenin öne-

minin vurgulandığı bu çalışmada, İslami burjuvazi kapitalist üretim ilişkilerinin Türkiye’de aldığı farklı formlar çerçevesinde konumlandırılacaktır.

İkinci sorun, güçlü devlet geleneğinin toplumsal formasyondaki belirleyiciliğinin adeta özsel bir konum kazanırcasına vurgulanmasıdır. Uzun bir tarihsel dönem boyunca ortaya çıkan toplumsal dönüşümler, uygulanan farklı yönetim sistemleri ve kapitalizmin geçirdiği kriz ve birikim döngülerine rağmen aynı analizin kullanılması ilginçtir. “Osmanlı’yı durağan bir toplumsal yapıdan ve her şeyi yönlendiren kadir-i mutlak devletten ibaret” görme eğilimi tarihin getirdiği çeşitli dönüşümleri göz ardı etmeye yol açmaktadır (Dinler, 2003: 22). Merkez/çevre ve güçlü devlet geleneği analizlerinde Batı’nın idealize edilerek Osmanlı-Türkiye tarihinin bir “yoklar tarihi” (örneğin feodalizm, sivil toplum, toplumsal sözleşme) olarak incelenmesi dikkat çekicidir (Dinler, 2003: 23). Yalman’a (2009) göre bu perspektif Türkiye’nin, Avrupa’daki toplumsal yapıya benzemeyen ve dolayısıyla bu çerçeveden üretilen teorilerin de açıklayamayacağı, kendine özgü bir toplumsal formasyon olduğunu ileri sürmektedir. Bir başka deyişle Avrupa’da başat olan burjuvazi ile işçi sınıfı arasındaki çatışma yerine; toplumsal değişimlerden neredeyse bağımsık bir devletin varlığının çevre ile karşıtlık içinde, kültür ve statü farkları üzerinden incelenmesinin Türkiye’ye daha uygun olduğu savunulmaktadır. Bu yazıda İslami burjuvazi olgusu, Türkiye’de güçlü devletin belirleyiciliği ve toplumsal formasyonun kendine özgü olduğu şeklindeki yönetsel başlangıç konumundan değil, Jessop tarafından geliştirilen stratejik-ilişkisel yaklaşımın kavramlarıyla sınıf mücadelelerini öne çıkaran bir yönetsel konumdan incelenecektir.

Üçüncü olarak, merkez/çevre karşıtlığı üzerinden Türkiye’deki sermayeye bakıldığında tespit edilen, büyük burjuvazi ve temsilcisi TÜSİAD’ın devlet ile ilişkisi sayesinde geliştiği, MÜSİAD’ın ise piyasada devlet desteği olmadan var olduğu biçimindeki temel çatışma ekseninin çok sorunlu olduğu söylenebilir. Bu varsayımdan hareket edildiğinde, bir tarafta merkez ve varlığını devlete borçlu TÜSİAD bulunmakta, bunun karşısında, yani çevredeyse devletten bağımsık gelişen MÜSİAD bütün toplumla birlikte konumlanmaktadır. Buradan da farklı sermaye örgütlerinin birbirine karşıt çıkarlara sahip olduğu yanılıgısına varılmaktadır. Dahası, aşağıdan ve içeriden modernleşmenin öncüsü olarak gösterilen MÜSİAD’a kendiliğinden bir toplumsal meşruluk kazandırılmakta ve bu sermaye örgütünün çıkarları *apriori* toplumla özdeşleştirilmektedir. Emek/sermaye çelişkisi eksenini göz ardı eden merkez/çevre analizine alternatif olarak stratejik-ilişkisel yaklaşım somut çıkar çatışmalarını çözümleme olanağı sağlamaktadır.

Son olarak, ekonomiyi belirleyen güçlü devlet geleneği paradigmasının İslami burjuvaziyi açıklamada kendi içinde bir açmaza düştüğü belirtilmelidir. Güçlü devletin ekonomide kazananları ve kaybedenleri belirlediğini kabul ederek, İslami burjuvazinin gelişiminin devletten bağımsık gerçekleştiğini savunmak çelişkilidir. Bu çelişkinin bir başka boyutu da, merkez/çevre çözümlemesine göre burjuvazinin gözünde güçlü devletin ikili konumudur: “Türk işadamları, devleti karşılaştıkları

güçlüklerin en önemli kaynağı olarak görüyorlar. Ama aynı zamanda da, yalnız servetlerini değil, toplumsal konumlarını da devlete borçlu olduklarının farkındadırlar” (Buğra, 2008: 17). Bu anlatıya göre, devlet destekli burjuvazinin varoluş sebebi de, karşılaştığı en büyük sorun da ‘devlet’ olmaktadır.

Stratejik-İlişkisel Yaklaşım

Sermaye ile devlet arasındaki ilişkiyi alternatif bir çerçeveden ele almak için öncelikle devletin kendisine ilişkin yöntemsel bir soru sorulmalıdır: Devlet, merkez/çevre ve güçlü devlet geleneği tezlerinde savunulduğu gibi toplumdan yalıtılmış, kendinden menkul bir güce sahip, dolayısıyla toplumsal formasyonu açıklamada bağımsız değişken konumunda bir özne olarak tasavvur edilebilir mi? Bir başka ifadeyle, toplumdan bağımsız bir devlet kuramı yapılabilir mi? Bu soruya olumsuz yanıt veren Jessop, devletin genel bir toplum kuramının parçası olduğu ve devlet kuramının toplumsal güçlerle doğrudan bağlantılı olarak yapılmasını savunmaktadır (Jessop, 2008: 78-79). Bu duruş, teorik yaklaşımın adını veren stratejik ilişki-sellik iddiasından kaynaklanmaktadır.⁷

İlişkiselliğin izlerini, Karl Marx’ın emek-değer teorisine kadar takip edebiliriz. Üretim aracı sahipleri ile emekçiler arasında formel olarak eşit bir sözleşme ilişkisi sonucu emek gücü satılır ve üretim sürecinde ortaya çıkan artık-değere sermayedar el koyar. Bu sürecin genişleyerek tekrarlanmasıyla biriken sermaye, bir toplumsal ilişkidir (Jessop, 2008: 56). İlişkiselliğin sadece sermayeyi değil, devleti de karakterize ettiğini açıkça ortaya koyarsa Nicos Poulantzas’tır: “Devlet, sınıflar ve sınıf fraksiyonları arasındaki ilişkinin maddi yoğunlaşmasıdır” (2000: 129).⁸ Devletin bir ilişki olarak değerlendirilmesinin birçok sonucu bulunmaktadır. Öncelikle, işlevselci yaklaşımlarda görülen, devletin egemen sınıfın aracı olarak kullanılan bir şey (thing) gibi değerlendirilmesi aşılmaktadır.⁹ Ayrıca, merkez/çevre ve güçlü devlet geleneği savunusunda görülen, devletin kendi başına bir özne (subject) olarak egemen sınıfları tabi kıldığı ve kendi özsel çıkarlarını dayattığı yaklaşımı da aşılmaktadır. Bunların yerine devletin kendisinin bir ilişki olarak görülmesi, sınıf ile devlet arasındaki dışsallık algısını yıkmaktadır. Özetle, devlet sınıflardan bağımsız bir özne veya sınıfların kontrol edeceği bir şey değil, sınıf mücadelesinin somutlaştığı bir ilişki olarak karşımıza çıkmaktadır.

7 Jessop’un yaklaşımını geliştirirken beslediği teorisyenler oldukça çeşitlidir: Karl Marx, Antonio Gramsci, Nicos Poulantzas ve Michel Foucault önde gelenler olarak sayılmaktadır. Bunların yanında, Almanca yazında yapılan devlet tartışmaları, Fransız Düzenleme Okulu ve hatta Şili Biyolojisi de etkilendiği kaynaklar olarak sayılmıştır (Jessop, 2008: 23-26). Bütün bunlara bakınca, Bob Jessop’a genel itibarıyla “eklektik” bir yaklaşım geliştirdiği eleştirisi yapılabilir. Fakat genel olarak Marksist devlet tartışmalarının birçok teorisyenin birbirinden etkilendiği bir gelenekler bütünü olduğu belirtildiğinde, Jessop’un sentez arayışının önemli olduğu vurgulanmalıdır.

8 Poulantzas’ın teorik duruşunun tekdüze olmadığı belirtilmelidir. Erken dönemlerinde Louis Althusser’den etkilenecek yapısalcı bir analiz geliştiren Poulantzas, burada referans alınan *Devlet, İktidar ve Sosyalizm* kitabını ilişkisel bir çerçeveden geliştirmiştir (Yılmaz, 2003: 62).

9 ‘İşlevselcilik’ terimi Marksist devlet tartışmalarında rastlanan, devleti egemen sınıfın ihtiyacı olan faaliyetlere indirgeyen eğilimi anlatmak için kullanılmıştır. Detaylı bir Marksist devlet tartışması için bakınız Jessop (1990).

Devlete ilişkisel bakışın somut analizlere önemli bir katkı sağladığı vurgulanmalıdır. İlişkiselliğin kabulüyle, devletin monolitik bir yapıdan ziyade, farklı kurum ve yapılarının içinde sınıf mücadelesinin kristalize olduğu karmaşık bir ilişkiler ağı olarak değerlendirilmesinin yolu açılmaktadır. Böylece hükümet sisteminin formel bütünlüğe sahip olmasının devletin bağımsız bir operasyonel bütünlükle hareket etmesi anlamına gelmediği, yani politika yapımının devlet içindeki çatlaklar ve sınıf çatışmaları süreci olduğu söylenebilir (Poulantzas, 2000: 131-133; Jessop, 1990: 261). Tam da bu noktada, ilişkisel yaklaşımın tamamlayıcısı sınıf mücadelesinin stratejik boyutu vurgulanmalıdır. Devlet, aktörlerin stratejilerini formüle ederek mücadele ettikleri bir strateji alanı olarak görülmekte ve bu sayede politika yapım süreçlerinin önceden belirlenmiş veya araçsalcı analizi aşılmaktadır. Daha somut olarak ifade edilirse, devletin formu, rejimin yapısı, yasama yürütme ve yargının birbirleriyle ilişkileri ve kurumsal bütünlükleri gibi faktörler belirli stratejilerin uygulanmasını kolaylaştırmakta, farklı sınıfların stratejilerini uygulama kapasitelerini etkilemekte, devlet iktidarını kontrol etme olanaklarını farklılaştırmaktadır. Bunların yanında, devletin geçmiş stratejiler ve mücadelelerin sonucunda oluşmuş bir işleyiş biçimi olduğu da belirtilmelidir (Jessop, 1990: 262).¹⁰

Yaklaşımın stratejik boyutunun bir diğer unsuru Jessop'un devlet teorilerindeki farklı duruşları sentezleme arayışıyla geliştirdiği kavramlardır. Marksist devlet tartışmalarında sermaye-teorik (capital-theoretical) ve sınıf-teorik (class-theoretical) olmak üzere iki temel eğilimin bulunduğu söylenebilir. İlki, sermayenin yeniden üretiminin ve kapitalizmin hareket yasalarının vurgulandığı ve devletin bu süreçteki fonksiyonel rolünün öne çıkarıldığı bir yaklaşımdır. İkincisiyse; devleti, somut sınıf mücadeleleri üzerinden açıklayarak, "içeriğin zenginliği uğruna biçimin göz ardı edildiği" bir eğilimdir (Jessop, 1990: 252-254). Tam da bu noktada, bu iki yaklaşımı uzlaştırmak için Jessop stratejik kavramlar önermektedir. Bir başka deyişle, benzer süreçleri sermaye gereklilikleri ile somut sınıf mücadeleleri gibi farklı iki duruştan okumak yerine, Jessop bu bakış açılarının birbirine yakınlaştırılmasını sağlayan kavramlar oluşturup sentez arayışına girişmektedir.

Bu çerçevede geliştirilen birikim stratejileri kavramı, Antonio Gramsci'nin Amerikanizm ve Fordizm tartışmasından yola çıkmaktadır. Gramsci'nin analizi, kâr oranının düşme eğiliminin önünü almak için Fordist tekniklerin geliştirilmesi, iş sürecinin ve işçinin rasyonalizasyonu gibi tartışmaların yanında nüfusun, cinselliğin, psikanalizin de içinde bulunduğu çok boyutlu bir toplumsal yapı tartışmasını da içermektedir. Jessop, çeşitli toplumsal düzenleme biçimleri ve çelişkileri yönetme stratejileri sayesinde kapitalist üretim ilişkilerinin görece istikrara kavuşup

10 Devletin özgün formunun, kurumsal yapısının ve geçmiş stratejilerinin analizde önemli bir yer bulması, Jessop'ın farklı 'patika bağımlılıklarını' vurgulayan bir 'kurumsalcı' analiz geliştirdiği gibi bir değerlendirmeye yol açmaktadır. Fakat burada vurgulananın kurumsallıktan çok tarihsellik olduğu da iddia edilebilir. Devlet sınıflar arasında her gün yeniden icat edilen bir ilişki değil, belirli sınıfların kazandıkları mevziler ve kurumlar dolayısıyla kimi zaman stratejilerinde uzun süreli etkili avantajlar sağlayan tarihsel bir mücadeledir.

iktisadi büyüme dönemleri geçirmesinden etkilenmiştir (2008: 24). Bu noktada birikim stratejileri kavramı da, belirli bir iktisadi büyüme modelinin uygulanması için geliştirilen pratikleri ve ekonominin dışındaki ön koşulları anlatmaktadır.¹¹ Bir sermaye fraksiyonu önderliğinde sermaye döngüsünün belirli bir bütünlük ve stabiliteye kavuşması olarak görülebilecek birikim stratejilerine örnek olarak Keynesçilik, ithal ikameci sanayileşme veya ihracat teşviki sayılabilir. Bu stratejilerin uygulanmasında uluslararası konjonktür, genel itibarıyla sermayenin aldığı biçim ve ulusal toplumsal güç dengeleri önemli kısıtlardır. Bu bağlamda, sermayenin bu stratejilerin gerçekleşmesi için çeşitli kurumlarında mücadele yürüttüğü devletin de çok kritik bir rolü vardır. Devlet artığın yeniden dağılımını sağlayan vergilendirmeye, yatırım için sermaye veya toplumsal tüketim için seferber edilen kredi mekanizmalarıyla ve dar anlamıyla ekonominin dışında zor kullanımı gibi dolaşımlarla birikim stratejilerinin uygulanmasında önemli pay sahibidir (1990: 198-201).

Hegemonya projesi kavramı da Gramsci'nin hegemonya tartışmasından esinlenerek geliştirilmiş stratejik bir katkıdır. Sosyo-ekonomik koşulların tek başına siyasal değişimleri getirmeyeceğini, aksine siyasal değişimin mümkün olacağı koşulları oluşturacağını belirten Gramsci'ye göre hegemonya bir dizi toplumsal koşulun gerçekleşmesiyle mümkün olmaktadır (Gramsci, 2011: 230). Öncelikli olarak maddi üretim ilişkilerinin gelişme düzeyinin toplumsal grupların oluşumunda ve toplumun dönüşümünde yapısal bir temel olduğunu belirtmek gerekir. Bu süreçte ekonomik çıkarların belli meslekler etrafında örgütlenmesi ve bu çıkarların toplumun diğer üyelerinin çıkarlarını da kapsaması iktisadi alanda siyasal bir bilincin önünü açmaktadır. Toplumun bütün gruplarının çıkarlarının siyasal-hukuksal bir düzende temsil edilebilmesi ihtiyacı, sürecin altyapısal bir zeminden devletin ve ideolojinin dahil olduğu üstyapılar alanına geçişini zorunlu kılmaktadır. Güç ilişkilerinin evrensel bir düzleme taşındığı ve belli ideolojilerin üstünlük kurarak toplumsal alanın her yerine yayıldığı bu evrede kurulan hegemonya sadece ekonomik ve siyasal birliğin erekliliğini değil aynı zamanda düşünsel ve moral bir birlik de meydana getirmektedir (Gramsci, 2011: 249-250). Bir başka anlatımla hegemonya, egemen gücün salt ekonomik çıkarlarının aşılması, tâbi sınıfların belirli çıkarlarının ulusal-popüler bir program ekseninde yeniden tanımlandığı ekonomik, politik, ideolojik ve kültürel bir bütünlüğe işaret etmektedir. Bu nedenle, siyasal alan ile sivil toplum arasında organik bir ilişki kuran bu kavramsallaştırmadan hareketle toplumda etkin bir rızanın oluşturulması açısından hegemonyacı sınıf fraksiyonunun kültürel ve ideolojik alanlarda nasıl inşa edildiğinin ve toplumsal sınıfların değerlerinin, algılarının ve inançlarının nasıl dönüştürüldüğünün anlaşılması önemlidir.

11 Bob Jessop kapitalizmin yeniden üretimine dair tartışmasında sermayeye içkin çelişkileri vurgulamakta ve sistemin sadece piyasa ilişkileriyle değil, doğrudan veya dolaylı ekonomi dışındaki mekanizmaların katkılarıyla yeniden üretilebileceğini savunmaktadır. Dolayısıyla, sermaye birikimini kendi başına sorunsuzca yeniden üretilebilen bir olgu olarak değil, çelişkili ve istikrarsız bir ilişki olarak görmek gereklidir (Jessop, 2002: 18).

Ana hatlarıyla özetlenen stratejik-ilişkisel yaklaşım İslami burjuvazinin çok boyutlu analizi için birçok analitik araç sunmaktadır. Devletin sınıf mücadelesinin kristalize olduğu bir ilişki ve strateji alanı olarak ele alınması, merkez/çevre karşıtlığı ile güçlü devlet geleneği tezlerinin temel varsayımlarını tartışmaya olanak sağlamakta, İslami burjuvazinin devletten bağımsız geliştiği savını çürüten analitik sonuçlar ortaya çıkarmaktadır. Tarihsel olarak farklılaşan birikim stratejilerinin tartışılmasıysa neoliberal dönemin maddi üretim ilişkileri alanındaki gelişmelerini çözümlemeyi mümkün kılmaktadır. Bunların yanında, hegemonya projesi kavramıyla İslami burjuvazinin - üst yapılar düzleminde geliştirdiği stratejileri, etkileri, dönüşümleri ve sorunlarıyla birlikte ele alarak - neoliberal dönemde nasıl siyasal güç kazandığını çözümlemek mümkündür. Son olarak İslami burjuvazinin hegemonya projesinin çözülmesi İslami değerlerin neoliberal döneme uygun olarak yeniden yorumlanma ve kültürel tahayyüllerin şekillenme sürecinin anlaşılabilmesi için de ipuçları sağlamaktadır.

İslami Burjuvazinin Siyasal İktisadı

1970'ler: İlk Görünüş

Türkiye’de kapitalist üretim ilişkilerinin 1960’lar ve 1970’lerde gelişimi içe yönelik sermaye birikim stratejisi kavramsallaştırmasıyla tanımlanabilir. Kuşku yok ki bu süreç, kapitalist sistemin uluslararası ölçekteki dinamiklerinden bağımsız, bu anlamda, bir çok çalışmada dile getirildiği üzere, tamamen içe kapalı, sınıf çatışmalarından bağımsız ve ‘toplumsal ortak iyi’ mitine yaslanan bir sanayileşme süreci olarak değerlendirilemez. Tersine söz konusu süreç, İkinci Dünya Savaşı’nın ardından yaşanan temel olgulardan birisi olan üretici sermayenin uluslararasılaşması olgusunun doğal ve mantıki bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Söz konusu dönemde ülke içindeki ticari sermayenin sanayi sermayesine dönüşmesi sürecinin “yabancı sermayeyle doğrudan ve dolaylı işbirliği içinde (yani ortak yatırımlar ve lisans anlaşmaları yoluyla)” gerçekleşmiş olması bu konudaki en önemli göstergelerden birini oluşturmaktadır (Gülalp’dan aktaran Ercan, 2002: 60). Öte yandan, sermaye birikim sürecinin doğasıyla tutarlı olarak, söz konusu dönemin birikim stratejisi içerisinde, devlet de çeşitli mekanizmalarda önemli rol oynamıştır: Söz konusu dönemde kurulan kalkınma ve yatırım bankaları aracılığıyla sermayeye finansal kaynak sağlama, kurulan kamu iktisadi teşekkülleri aracılığıyla sermaye açısından yaşamsal nitelik taşıyan girdilerin kamu eliyle üretilmesi, iç pazarın korunması, sermayeye, aşırı değerli döviz kuru ile ucuz ithalat olanağı sağlanması vb. uygulamalar bu durumun en önemli örneklerini oluşturmaktadır. Bu dönemin bir diğer önemli gelişmesi, önde gelen aile şirketlerinin “holding” şeklinde örgütlenecek farklı alanlardaki faaliyetlerini bir çatı altında toplamaları ve denetim güçlerini artırmalarıdır (Ercan, 2002).

Söz konusu dönemde iktidara gelen Adalet Partisi'nin büyük sermayenin temsilcisi konumunda olduğunu söylemek mümkün. Bununla birlikte, küçük burjuvazinin taleplerine duyarsız kalan Adalet Partisi ve dönemin önde gelen işveren örgütü Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) içinde çıkan tartışmalar parti içi bir ayrışmaya neden oldu. Bu ayrışma sonucunda Necmettin Erbakan önderliğinde 1970'de kurulan Milli Nizam Partisi (MNP) laikliğe aykırılık nedeniyle 1971 muhtırasının hemen ardından kapatıldı. Hareketin bir diğer partisi olan Milli Selamet Partisi (MSP) de, 1970'ler boyunca %10 civarı oy alan, Milliyetçi Cephe hükümetlerinde küçük koalisyon ortaklığı yaparak sola ve komünizme karşı mücadelede öne çıkan 'orta boy' bir siyasi parti olageldi (Ataay ve Kalfa, 2009: 306-307).

1970'leri değerlendirirken, İslami burjuvazinin ilk kez siyaset sahnesinde açıkça görünür olduğu vurgulanmalıdır. Bir meslek örgütü olan TOBB çerçevesindeki gruplaşmadan siyasi partiyle temsil edilmeye geçiş, sınıf bilincinin artık dar anlamda ekonomik çıkarların ötesinde siyasal bir bilince karşılık geldiğini göstermektedir. MSP'nin programına bakıldığında, dönemin egemen düşünceleri olan ithal ikamecilik, devlet müdahalesi ve ağır sanayi vurgularına rastlanmaktadır. Parti, geniş tabanlı bir özel sektör ortaklığıyla, yani küçük sermayedarların birleşerek kuracağı ağır sanayiler önerisiyle seçmen tabanını sanayileşme ideale bağlamıştır. 1956 yılında Konya'da 200 ortaklı girişimle bir motor fabrikası (Gümüş Motor) kuran Erbakan, sanayileşmenin önemli boyutlarından birinin yerli motor ve yerli otomobil üretmek olduğunu savunmuştur. Bunların yanında parti programı, mevcut sistemde küçük işletmelerin devlet desteğinden yoksun kalması ve adil olmayan vergilendirmeye karşı yöneltilen eleştirilerle birlikte faizsiz bankacılık sisteminin kurulması taleplerini içermektedir (Gülalp, 1999: 26-27). Birikim stratejisine bakıldığında, İslami burjuvazi ve temsilcisi olan MNP-MSP çizgisi içe yönelik birikim stratejisinin kendisinden şikayetçi olmamakla birlikte, stratejinin uygulanmasında büyük burjuvazinin kazandığı cephelerin fazlalığından, yani kendisine düşen kaynağın azlığından rahatsızdır.

1980'ler: Neoliberal Dönüşüm

1970'lerin sonları, kapitalist dünya sistemi içerisinde yaşanan krizin de etkisiyle içe yönelik sermaye birikim stratejisinin krizini ifade eder. Krizin açığa çıkışındaysa yükselen işçi sınıfı mücadelesi, iç pazarın doygunluğa ulaşarak sermaye birikim olanaklarını kısıtlaması, giderek artan döviz ihtiyacı ve kârların sıkışması gibi olguların önemli rol oynadığını belirtmek gerekiyor.¹² Böylesi bir ortamda, bir önceki dönemin birikim stratejisiyle tutarlı olan, dahası bu stratejinin zorunlu

12 Bu dönemde TÜSIAD, teşhis ettiği sorunları ve önerdiği çözüm yolunu açıklamıştır: "[Sorunlar] ihracatın düşük düzeyde olması, döviz yetersizliği, enerji arzındaki yetersizlik, işsizlik ve enflasyon olarak sıralanmıştır. Bu hastalıklara yol açan temel nedenin ise aşırıya varan devlet müdahaleleri olduğuna işaret edilmiş; serbest girişimcilik ruhunun zayıflığının aynı zamanda liberal demokrasinin de zayıflamasına neden olacağı belirtilmiştir" (Ercan, 2002: 64). Bütün bu öneriler demeti, sermaye birikiminin sürdürülmesi için devlet-ekonomi ilişkisinin farklı bir form alması gerektiğinin savunulması olarak yorumlanabilir.

ve doğal bir sonucu olarak da değerlendirilebilecek olan dışa yönelik sermaye birikim stratejisine geçilmiştir. Bir başka deyişle, sermaye birikiminin sürekliliğini sağlamak için uluslararası sermaye döngüsüyle farklı bir eklemlenme arayışına girilmiştir. Kuşku yok ki, sermaye sınıfı açısından bakıldığında bu sürece yön veren asli dinamik, “*dışa yönelik sermaye birikimi kanalıyla daha fazla artı-değer yaratma veya yaratılan değerın yeniden paylaşılmasıdır*” (Ercan, 2002: 69, vurgu orijinal). 24 Ocak’ta alınan kararların 12 Eylül darbesiyle birlikte uygulamaya konması ve başta işçi sınıfınıninkiler olmak üzere demokratik ve sosyal hakların tırpanlanarak emeğin kazanılmış haklarının geri alınması süreci bu sürecin en önemli tamamlayıcıları olarak işlev görmüştür. Bir başka ifadeyle “1980’li yıllarda Türkiye burjuvazisi, Türkiye’yi ‘düşük ücretli’ bir ekonomiye dönüştürerek dünya kapitalist sistemi ile bu konumda bütünleşmeye dönük bir strateji” izlemiştir (Boratav, 2005: 42; Sönmez, 2009: 25). Bu noktada dışa yönelik birikim stratejisinin en temel boyutunun ekonomi-dışı zor kullanılarak emek gücünün değersizleştirilmesiyle rekabet gücü sağlanması olduğu vurgulanmalıdır. Bir başka deyişle, emeğin üzerindeki kontrolün artmasının *daha fazla artı-değer yaratma* ile ilgili olduğu kaydedilmelidir. Bunun yanında tasarrufçuya pozitif reel faiz verilmesi, kurun devalüasyonu ve ihracat teşvikleri burjuvazinin bu süreçte desteklenmesi açısından önemlidir. Burjuvazi açısından kritik olan “ihracat teşviklerine bağlı hayali ihracat olgusu... vergi ve kredi sübvansiyonları, belediyelerin imar izinleri, ‘şirket kurtarma’lar, özelleştirme operasyonları” gibi birçok devlet desteğinin 1980’lerdeki varlığı hatırlatılmalıdır (Boratav, 2005: 96). İlerleyen dönemlerde dış ticaretin serbestleştirilmesi, iç finansal serbestliğin adım adım gerçekleştirilmesi ve nihayet 1989 yılında dış finansal serbestleşmeyle birlikte sermaye hareketlerinin önündeki engellerin kaldırılması da gündeme gelecektir (Sönmez, 2009: 28-29, 41).

İslami burjuvazinin sermaye birikimi kısaca çerçevesi çizilmeye çalışan bu atmosfer içinde hızlandı. Bunda Turgut Özal’ın Anavatan Partisi’nin (ANAP) de önemli rolü oldu: “MÜSİAD’lı işadamlarının büyük çoğunluğu, pek çok hata yaptığını ekmeden edememişlerse de, bu hususta adı siyaset tarihine liberal politikaların kararlı uygulayıcısı olarak geçen Turgut Özal’a minnet borçlarını dile getirmiş”lerdi (Özdemir, 2006: 159). İslami burjuvazi ilk gelişme ivmelerini “Özal döneminde uygulanan ihracatı teşvik, Arap sermayesinin katkısıyla oluşturulan İslami bankacılık sisteminin geliştirilmesi, vakıflar yasasıyla tarikatların/cemaatlerin ekonomik güçlerinin artırılması gibi kimi politikalarından almış”tı (Doğan, 2009: 290).

Bunların yanında, Avrupa’da toplanan ve Türkiye’ye aktarılan işçi dövizleri de önemli bir birikim kaynağı oldu. Gurbetçi dövizlerinin gelişi Kombassan, Yimpaş, İttifak gibi şirketlerin kuruluşunda önemli rol oynadı.¹³ Yurtdışında olduğu gibi

13 İslami sermayenin gelişiminde kullanılan kimi sermaye bulma yöntemlerinin kendine özgü oldukları not edilmelidir. Örneğin, Kombassan ve Yimpaş’ın hisseleri, İMKB’de satışa sunulmadan, İslami ağlar kanalıyla el değiştirmiştir. Formel bir güvence taşımayan bu işlem, Sermaye Piyasası Kurulu ile sorunların çıkmasına yol açmış; şirket yetkilileri bu sorunun kendilerine karşı kurulan komplodan kaynaklandığını iddia etmiştir (Buğra, 1999: 32).

Türkiye’de de bulunan cemaat-tarikat bağlantıları da İslami sermaye birikimine katkıda bulundu (Demir, Acar ve Toprak, 2004: 170-171). İslam ülkelerine yapılan ‘ihracat atağı’nın önemi, sonraki yıllarda MÜSİAD raporlarında da hatırlanacaktır:

Türkiye İslam ülkeleri ile ekonomik ve siyasi bütünleşme arayışı içinde olmalıdır. Türkiye’nin dini, tarihi, kültürel bağları, ana kucağının ve önderlik sahasının İslam dünyası olduğunu göstermektedir. Nitekim, İslam ülkeleri Türkiye’nin ihracat atağı yaptığı her dönemde öncü olmuşlardır, toplam ihracatımızdaki payları 1981-86 arası dönemde %48-37 arasında değişmiştir. (MÜSİAD, 1995a: 65)

Devlet/toplum karşıtlığı üzerinden hareket eden analizler, 1980’den itibaren devlet müdahalesinin sona erdiğini ve ekonominin kendi başına işlemeye bırakıldığını iddia etmektedir. Böylece, bu dönemde yükselen İslami sermayenin “piyasanın” dinamikleriyle, devletten bağımsız olarak ortaya çıktığı savunulmaktadır (Atasoy, 2007: 127-8). Bir başka anlatımla 1980 dönüşümü, ‘devlet merkezli’ ve bürokratik burjuvazinin yerini, ‘toplum ve piyasa merkezli’ girişimci burjuvazinin almaya başladığı nokta olarak değerlendirilmektedir. Stratejik-ilişkisel yaklaşım çerçevesinden bu iddiaya getirilecek eleştiri, öncelikle devletin toplumdan veya ekonomiden bağımsız değil, içsel olarak ilişkili bir olgu olduğudur. Devlet, sınıf mücadelelerinin yürütüldüğü bir strateji alanı ve sınıflar arası ilişkilerin somutlaştığı yerdir. Bu mücadelelerin gelişimine göre, devlet ile toplum ilişkileri farklı dönemlerde farklı formlar almaktadır. 1980 sonrası devletin ekonomiye müdahalesi bitmemiş, müdahale biçimi ve araçları (örneğin, ithal ikamesindeki koruma duvarları yerine ihracata yönelik teşvikler) değişmiştir. Bir başka deyişle, *devlet-toplum ilişkileri neoliberal dönemde yeni bir form almıştır ve bu formun oluşumunda sınıflar devlete dışsal değildir. Burada vurgulanmak istenen devletin güçlü ve belirleyici olmaya devam ettiği değil, yönetsel olarak gücün devlete değil, devletin de aralarında bulunduğu çeşitli mevzilerde birbirleriyle mücadele eden sınıflara ait olduğudur.* 1980’li yıllarda İslami burjuvazi sermaye birikimini geliştirmek için uygun bir birikim rejimi yakalamış, devlet içinde mevziler kazanmış ve bu dönemi değerlendirmiştir.

1990’lar: Neoliberalizmin Krizi ve Refah Partisi’nin (RP) Yükselişi

1990’lı yıllar neoliberal dönüşüm sürecinin sekteye uğrayarak geniş bir toplumsal muhalefetle karşılaştığı, hatta krize girdiği bir dönem olarak değerlendirilebilir (Ataay ve Kalfa, 2009: 311). Neoliberalizmin ilk taşıyıcısı Özal’ın projesinin desteğini kaybetmesi, takip eden zayıf koalisyonların neoliberal programı uygulamakta zorlanması, ardı ardına ekonomik krizlerin baş göstermesi, emek hareketinin yükselişe geçmesi, Kürt siyasi hareketinin öne çıkması ve elbette ki siyasal İslam’ın yükselişi 1990’ları tanımlayan temel olgular olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda RP’nin 1994 yerel seçimlerindeki başarısı ve 1995 genel seçimlerinde birinci parti olması incelemeye değer bir olgudur. Siyasal İslam’ın yükselişinin siyasal iktisadi

dına bakıldığında, neoliberal dönüşüm süreciyle aşınan sosyal devletin ve gittikçe artan hızla küresel piyasalara entegrasyonun emekçiler için getirdiği yoksulluğun kritik olduğunu belirtmek gerekir. Bu dönemde sosyal demokrat olarak kendini niteleyen partiler bu boşluğu dolduracak somut projeler üretmekte yetersiz kaldı ve özellikle 1994 krizi sonrası neoliberal söyleme teslim oldu (Öniş, 1997: 748; Atay ve Kalfa, 2009: 309). Kriz sonrasında uygulamaya konulan 5 Nisan Kararları için dönemin ‘sosyal demokrat’ Başbakan Yardımcısı Murat Karayalçın “İstikrar ve IMF sözcükleri benim tabanım için olumsuz. Ama alınan kararların doğru olduğunu biliyorum” diyordu (Hürriyet, 25. 05.1994). 1990’larda büyük şehirlerde RP sosyal demokratların yerini aldı (Gülalp, 1999: 31). RP mevcut iktidarların neoliberal stratejilerinin ve Kürt Sorununda derinleşen askeri çözüm tercihinin yol açtığı “yoksulluk, işsizlik ve yolsuzluk” gibi sorunlara karşı yükselen tepkiyi ahlaki bir ‘adil düzen’ söylemiyle yönlendirmeyi başardı. Bir başka ifadeyle RP mevcut sorunlu neoliberal düzene alternatif bir hegemonya projesi geliştirerek, İslamın ‘ahlaki olma’ vurgusuyla, emekçi sınıfların çıkarlarını neoliberal dönemde güçlenmeye başlayan İslami burjuvaziyle eklemlene denemesine girişmiştir.

RP’nin programında, 1980 öncesinin partisi MSP’nin programındaki ağır sanayi, dışa kapalı ekonomi ve devlet müdahalesi temaları tamamen ayıklanmış durumdaydı. ‘Adil Düzen’ adı verilen programdaysa, özel girişimin önemi ve devletin iktisadi alandan çekilmesi benimsendi (Gülalp, 1999: 27). Ayrıca, ekonominin dünya ile entegrasyonuna olumlu bakan RP, hedef olarak ise Avrupa Birliği yerine İslam coğrafyasını ve Doğu Asya ülkelerini göstermekteydi. 1996 yılında RP hükümetinin İran, Pakistan, Singapur, Endonezya ve Malezya gibi Müslüman ülkelerle resmi temaslar kurması ve ekonomik işbirliği içine girmesi MÜSİAD çevresi tarafından olumlu karşılandı ve Erbakan’ın Doğu Asya gezisi 1980’lerin ilk yarısına kadar İslam dünyasına sırtını dönen Türkiye’nin İslam dünyasıyla kucaklaşması olarak yorumlandı (MÜSİAD, 1996). İslami burjuvazinin desteğiyle, Avrupa ile kurulan Gümrük Birliği sorgulanmakta ve “İslami Gümrük Birliği” önerisi sunulmaktaydı (Buğra, 2002: 194).

Merkez/çevre yaklaşımında, RP’nin anılan türden “İslami” projelerinin bir askeri müdahaleyle elimine edildiği 28 Şubat süreci ağırlıklı olarak seküler merkezin çevreye karşı tepkisi olarak okunmaktadır. Halbuki, bir strateji alanı olarak görülebilecek devletin geçmiş mücadelelerle şekillenen formu, rejimin yapısı ve kurumsal özellikleri kimi stratejilerin önünü açar/kapar ve iktidarı ele geçirme açısından kimilerine öncelik verir. Bu çerçevede, RP’nin AB entegrasyonuna ve ABD sermayesine karşı duruşu, İslam sermayesiyle bütünleşme önerisi gibi sıralanabilecek kimi alanlardaki idealleri, partinin izlediği stratejilerin devlet üzerinde çeşitli dirençlerle karşılaşmasına yol açtı. Daha 1996 yılında kamuoyuna yansıdığı üzere, İslami hareket içinde Recep Tayyip Erdoğan’ın başını çektiği “Yenilikçiler” grubu farklı hedeflere sahipti. “Müslüman demokrat” bir kitle partisi tasarlayan

Erdoğan (Hürriyet, 28.07.1996), Avrupa Birliği, ABD ve Türkiye'nin anayasal düzeni parametrelerinde daha uzlaşmacı stratejiler formüle etti ve partisi AKP, 2002 seçimlerinden başarıyla çıktı.

MÜSİAD: İslami Burjuvazinin Sınıf Örgütü

1990'lar, İslami burjuvazi açısından sınıf çıkarlarının temsil edildiği kendi örgütleri olan MÜSİAD'ın kurulmasıyla birlikte önemli bir gelişme seviyesine geldiklerinin göstergesidir. MÜSİAD'ın üye profili ele alınarak İslami burjuvazinin üyelik rakamları, kuruluş tarihleri, firma ölçekleri, faaliyet alanları, coğrafi dağılımı, mülkiyet yapısı gibi veriler hakkında çeşitli genellemelere varılabilir. 5 Mayıs 1990'da kurulan ve yaklaşık 1100 üyeye yola çıkan MÜSİAD, 1995 yılında 1717, 1997 yılında 2896 ve 2010 yılında 4750 üyeye sahip geniş bir burjuva örgütü haline gelmiştir. 2010 yılı itibarıyla üye firmaların toplam ihracatı 17 milyar doları, toplam istihdamı ise 1.2 milyon emekçiyi bulmuştur. Üye firmaların tarihçelerine bakıldığında oldukça yeni olan bu grup, neoliberal dönemin yükselenleri olarak nitelenebilir. MÜSİAD'a üye firmaların %70'i 1980 sonrasında kurulmuştur (Doğan, 2009: 292; Buğra, 1999: 20; Atasoy, 2008: 126; MÜSİAD, 2010: 6-9). 1995 verilerine göre firmaların ölçeklerine bakıldığında, büyük çoğunluğunun 50 işçinin altında istihdam yaratan küçük ölçekli firmalar olduğu, 10'dan daha az işçi istihdam eden daha küçük firmaların yoğun olduğu söylenebilir. Fakat üyeler arasında Türkiye'nin önde gelen sanayi firmalarının bulunduğu da hatırlatılmalıdır. MÜSİAD üyesi şirketlerin büyük sermaye içinde ne kadar yer kapladığına dair bir fikir vermesi açısından İstanbul Sanayi Odası tarafından yayınlanan "Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşu" raporlarına bakıldığında; 1990 yılında 9 firma ile yer alırken 2009 yılında 31 firma yer aldığı görülmektedir.¹⁴ MÜSİAD üyesi firmalara sektörel olarak bakıldığında öne çıkan alanlar inşaat, tekstil, deri, hizmet sektörü, kimya, madencilik, demir çelik, tüketim malları, mobilya ve gıda olarak sıralanabilir (Buğra, 1999: 21, 76). Coğrafi olarak bakıldığında ise, 1995 yılındaki 1717 üyenin 488'i İstanbul'da, 175'i Ankara'da bulunmakta, bu şehirleri sırasıyla Konya, İzmir ve Kayseri takip etmektedir (Buğra, 1998: 530). İslami firmaların ağırlıklı olarak aile mülkiyetinde olan ve aile tarafından yönetilen şirketlerden oluştuğu söylenebilir. Bunun yanında, daha önce bahsedilen, İslami yardımlaşma ve dayanışma ağları çerçevesinde çok ortaklı girişimlerin bulunduğu da belirtilmelidir (Adas, 2006: 123).

Merkez/çevre karşıtlığına dayanan söylemin TÜSİAD tarafından temsil edilen burjuvazinin İstanbul ile MÜSİAD'ın temsil ettiği İslami burjuvazinin Anadolu ile

14 2009 yılındaki listeye giren MÜSİAD üyesi şirketler: "AGT Ağaç, AB Gıda, Küçükbay Yağ, Çınar Boru, Naksan Plastik, Tosçelik Profil, Tosyalı Demir, Ülker Çikolata, Ülker Bisküvi, Datateknik, Gübre Fabrikaları, Viko Elektrik, Aydınlatma Hazır Giyim, Ertaş Metal, Boyçelik Metal, Helvacızade Gıda, Hekimoğlu Un, Yeşilyurt Demir, Boytaş Mobilya, İstikbal Mobilya, Aytaç Gıda, Teverpan Mobilya, HES Kablo, Merkez Çelik, Boyteks, Form Yatak, Akova Süt, Pamukkale Kablo" (Gazetevatan, 28.07.2010).

özdeşleştirmesini bu veriler doğrulamamaktadır. Kaldı ki sermayeyi coğrafi konumu içinde bölümlemek ayrıca sorunludur:

İstanbul burjuvazisi denilen ve TÜSİAD'da temsil edilen ve başını Koç, Sabancı, Eczacıbaşı, Doğuş, Doğan gibi grupların çektiği kesimin tarihlerine baktığınızda Anadolu'dan ilk birikimlerini sağlayıp 1950 sonrası İstanbul'u mekan tutmakla beraber Anadolu bağlarını koparmayan kesimler olduğunu anımsamamız gerekir. 1980'e kadar iç pazara dayalı büyüyen bu gruplar için Anadolu, yer yer yatırımlarını aktardıkları, hammadde tedarik ettikleri, bayilik, temsilcilik teşkilatları ile en ücra köşelere kadar parselledikleri coğrafya oldu. Dolayısıyla İstanbul burjuvazisi dediğiniz zaten Anadolu'dan çıkan ama Anadolu'yu yine elinde tutan burjuvazidir (Sönmez, 2009: 181-182).

Önemli bir diğer sorun, merkez/çevre analizinde, 'merkez'de konumlanan TÜSİAD'a karşı, MÜSİAD'ın toplumla özdeşleştirilip 'çevre'de konumlanmasıdır. Böylece, hem burjuva örgütlerinin çıkarları arasında abartılı bir karşıtlık kurulmakta, hem de emekçilerin çıkarları MÜSİAD ile birlikte gösterilmektedir. MÜSİAD ve TÜSİAD'ın neoliberal reformları talep etme ve emek-sermaye ilişkileri eksenlerinde birbirleriyle karşıtlık içinde oldukları söylenemez. Örneğin, "teknoloji geri, kadrosu ihtiyaçtan fazla, ülke savunma ve güvenliği ile pek ilgisi olmayan" kurumlar olarak lanse edilen KİT'lerin özelleştirilmesi, devletin ekonomideki rolünün azaltılması gerekliliği ve özel teşebbüsün geliştirilmesi neoliberal söylemde iki örgütün de benzeştiği noktalar (MÜSİAD, 1993a, 1993b, 1994b). Dahası, MÜSİAD KİT'lerin özelleştirmesi savunusunu yaparken, potansiyel olarak sermaye birikimini geliştirebilecek tesislerin listesini de çıkarmayı unutmamıştır (MÜSİAD, 1993a). Ayrıca, MÜSİAD'ın demokratikleşme çağrısında Yeni Sağ düşüncesinde bulunan borçlanmaya anayasal kısıt getirilmesi, TÜSİAD'ın 'optimal devlet' tartışmasıyla örtüşmektedir (MÜSİAD, 1995a: 64; Öniş, Türem, 2001: 102). MÜSİAD küreselleşen dünyanın koşulları nedeniyle çalışma ilişkilerinde işçilerin "sorumlu" davranmasını istemektedir:

Artık ekonomilerin ve toplumların, küreselleşmeye bağlı olarak artan rekabet ortamında çatışma ve grevlerin maliyetine katlanma gücü azalmıştır. Dolayısıyla tarafların, işçi-işveren çıkarlarının birbirine bağlı olduğu ve birbirini tamamladığı bilinciyle daha sorumlu tavırlar ortaya koyması gerekmektedir. (MÜSİAD, 1997: 75)

Bu gibi önerilerin yanında, 1990'lar boyunca MÜSİAD'ın sermaye birikimini geliştirmek için çeşitli stratejileri kabul ettirme girişimi de göze çarpmaktadır. Bu öneriler arasında özellikle dikkat çekenler şunlardır:

- Büyük şehirlerdeki yoğunlaşmayı önlemek için yatırımlar ve teşvikler ülkenin değişik bölgelerinde sanayi altyapısı ve birikimi ile üniversite bulunan şehirlere (Konya, Kayseri, Eskişehir, Malatya, Diyarbakır, Gaziantep vb. gibi) yönlendirilmelidir. Böylece değişik bölgelerde "cazibe merkezleri" kurulması nüfusun daha iyi yayılmasını sağlayabilecektir.

- Ülkemizdeki işletmelerin %98'ini ve istihdamın büyük bir bölümünü oluşturan Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmelerin (KOBİ'ler) yatırım ve ihracat teşviklerinden ağırlıklı olarak yararlandırılmaları sağlanmalı, bu çerçevede belirli bir payın KOBİ'lere taahhüt edilmesi gerekir.
- Türkiye'de finans kesiminde vergileme konusunda büyük eksiklik vardır. İnsanlar rantıye olarak yaşamaya değil, üreterek yaşamaya teşvik edilmelidir.
- Özelleştirme gelirleri, verimliliği artırmak ve üretimi rasyonelleştirmek için kullanılmalı, "KİT"lerden kurtulalım" derken bunları tekelci özel sermayeye devretmek yanlısına düşülmemelidir, anti-kartel yasaları ile ülke genelinde adil rekabet şartları oluşturulmalıdır.
- İhracatı artırmak amacıyla ikinci bir atılım programına (birincisi 1980-1987 arasında geçerli idi) ihtiyaç vardır. Hükümet ihracatı artırmayı, ithalatı asgari düzeyde tutmayı amaçlayan bir "Dual Ekonomik Model"i benimsemeli ve uygulamalıdır.
- Faizsiz çalışan Özel Finans kuruluşlarının bankalar karşısında dezavantajlı konumları iyileştirilmelidir.
- Büyük sermayeden fedakarlık istenmeli: Türkiye'de büyük sermaye ve tekel-ler kamu kaynaklarının %42'sini (devlet %55'ini) alırken, KOBİ'ler ancak %3'lük bir kaynak alabilmektedir. Ekonomimizin içinde bulunduğu temel sorun, son 50 yıldır hakim olan kartelci ekonomik yapı ve devlet teşviklerinin, bugün kamu açıkları, ağır borçlanma ve yüksek enflasyon gibi sonuçları beraberinde getirmesinden kaynaklanmaktadır. Siyaset ve ekonomi yönetimi, artık büyük sermayeden fedakarlık istemeli, diğer taraftan orta ve küçük işletmeleri geliştirmeye yönelik kaynaklar oluşturmalıdır (MÜSİAD, 1994a: 50-51, 1995a: 63-64, 1997: 77-78, 1999: 55-63).

Sıralanan bu tespit ve önerilerdeki sayısal verilerin gerçeği yansıttığı söylene-mez. MÜSİAD'ın ortaya koyduğu tabloya göre, toplam "işletmelerin %98'ini ve istihdamın büyük bir bölümünü oluşturan KOBİ'ler", devletten sadece %3'lük bir kaynak kullanmaktadır. Devlete düşen %55'lik kaynakla ne yapıldığı ise açıkça belirtilmemiştir. Bu abartılı görünen karışıklık, aslında sermayeler arasında geçen mücadelenin keskinliğini göstermektedir. Daha önce belirtildiği üzere 1970'lerdeki kriz sonrasında uluslararasılaşmanın bir başka evresi olan dışa dönük sermaye birikim stratejisine geçilmiştir. Bu çerçevede *daha fazla artı-değer yaratma veya yaratılan değerın yeniden paylaşılması* amaçları öne çıkmıştır. 12 Eylül rejimi daha fazla artı-değer yaratma konusunda işçi sınıfının gücünü kıırarak emeği kontrol altına alıp bir bütün olarak sermaye birikimine önemli katkıda bulunmuştur. Yaratılan değerın yeniden paylaşılması açısından ise para sermayeye hakimiyet kurma önemli bir amaç haline gelmiştir. Bu bağlamda devlet, Jessop'ın vurguladığı üzere, sınıf stratejilerinin uygulandığı bir ilişki ve bir strateji alanıdır. MÜSİAD, bir yandan önem kazanan para sermayeye karşı finansı vergilendirme çağrısında bulunup

“rant ekonomisi yerine yatırım ve üretim ekonomisinin hakim olması” (MÜSİAD, 1997: 63) vurgusuyla ekonomi politikasındaki ağırlığı değiştirmeye çalışırken, öte yandan kendisine yakın özel finans kuruluşlarının desteklenmesini istemektedir. Bunların yanında MÜSİAD, büyük çapta etkinlik gösterdiği şehirleri ‘cazibe merkezi’ haline getirerek, ihracat teşviklerinin KOBİ’lere verilmesini isteyerek, kendi uzmanlaştığı pratik olan ihracatın ekonominin temel hedeflerinden biri yapılması çağrısında bulunmaktadır. Ayrıca özelleştirmelerde ‘tekeli’ sermaye yerine kendilerine birikim olanakları sağlanmasını amaçlamaktadır. Bu gündem, sermayeler arasındaki mücadelede MÜSİAD’ın, büyük sermayeye karşı devlet içinde mevziler kazanmaya çalışması olarak değerlendirilebilir. MÜSİAD sıkça vurgulandığının aksine ne devletten bağımsız gelişmiştir, ne de gelişmek istemiştir. Sermaye birikimini geliştirmek için devlette kazanacağı mevzilere konumlanmaya çalışmış, bunun için politika yapım süreçlerinde etkili bulunmayı kollamıştır. Bu çerçevede *Anayasa Reformu ve Yönetimin Demokratikleştirilmesi* için yaptığı vurgu, aslında girişimci özgürlüklerini geliştirme çağrısıdır:

Müşebbisler arasında ‘sermayenin rengi’ diye bir kavram ortaya atarak bölücülük yapmak, devlet teşviklerinden yararlanmamak, olağan mali denetimler dışında suni sebeplerle tacizde bulunmak, kamunun altyapı ve özelleştirme ihalelerinde ambargo uygulamak, devlet bankalarından yararlanmamak ve özel bankalara sun’i baskılar uygulamak anayasanın eşitlik ilkesine aykırıdır (MÜSİAD, 2000: 28).

Çizilen bu çerçevede, çeşitli mevzilerde ve farklı dolaylımlarla yürüyen TUSİAD ile MÜSİAD arası çekişmelere yapılan vurgu, bu örgütlerin emekçilere karşı sermaye egemenliğinin devamında ortaklaştığını gözden kaçırmamalıdır. “Düşman kardeşler” olarak görülebilecek bu iki örgüt, artı-değerin yeniden paylaşımında mücadele etseler de, birincil bölüşüm ilişkilerinde bir bütün olarak emekçilerin karşısında bulunmaktadırlar.

MÜSİAD, Hegemonya ve İslam

İslami burjuvazinin MÜSİAD’da örgütlenmesinin bir boyutu, sınıf üyelerini birbiriyle yakınlaştırmak, ortak ekonomik çıkarlarını siyasal bir bilinç düzeyine erdirmektir. Bu çerçevede MÜSİAD, üyeleri arasında formel ve enformel bağları güçlendirmekte, üyelerin sorunlarına cevap veren bir dayanışma örgütü işlevi görmektedir, yurt içi, yurt dışı fuarlar düzenlemekte, dağıtılan yayınlarla üyelerin bilgiye ulaşımını kolaylaştırmakta, farklı bölgeleri arasında ilişki kurulmasını sağlamaktadır. Bunların yanında kapsamlı bir toplumsal proje önerisi sunum amaçları olduğu vurgulanmalıdır (Buğra, 1999: 20; Özdemir, 2006: 172-173). Bir başka deyişle, MÜSİAD bir burjuva hegemonya projesi sunmaktadır:

‘Yüksek Ahlak-Yüksek Teknoloji’ prensibini benimsemiş Anadolu Kaplanları’nın öncüsü ve sesi olan MÜSİAD, ülkemizde serbest piyasa ekonomisine dayalı

olarak girişimciliğin ve ekonomik gelişmenin güçlenmesine yardımcı olmayı, sanayici ve işadamlarımızın uluslararası rekabete açılarak ihracata dayalı büyümelerini sağlamayı amaçlamıştı (Özdemir, 2006: 176).

Öncelikle, MÜSİAD'ın bu tasavvurunun İslami burjuvazinin 1970'lerde savunduğu içe yönelik sermaye birikim stratejisinden farklı bir çizgide olduğu vurgulanmalıdır. Ulusal bağımsızlık, kalkınma ve ağır sanayi hamlesi temaları yerini serbest piyasa ekonomisi, girişimcilik ve uluslararası rekabet ve ihracata bırakmıştır. MÜSİAD bu süreçte hegemonya projesini neoliberal çerçeveye endekslemiş olsa da belirli noktalarda getirilen ahlaki vurgu ile neoliberalizmden ayrı durmaktadır. Gerçekten de, MÜSİAD kendi misyonunu tanımladığı metinlerden birinde “milli ve ahlaki değerlerden ödün verilmeyen, emeğin sömürülmediği, sermaye birikiminin yozlaşmadığı, ulusal gelirin dağılımının adil olduğu” bir ülke arayışını vurgulamaktadır (MÜSİAD, 1995b: 69). Bu soyut ilkelerin nasıl gerçekleştirileceğine dair net bir açıklama yoktur. Fakat, MÜSİAD'ın tasavvur ettiği ideal toplum modeli olarak Doğu Asya'yı da tartışmaya katmak gerekir. MÜSİAD'ın önerisi olan Doğu Asya Modelini “ekonomi için farklı kurumsallaşma yolları” (Buğra, 1998: 522) üzerinden tartışmak yerine, bir hegemonya projesi olarak değerlendirmek mümkündür. Doğu Asya modelinin vurgulanan özellikleri arasında; “Batı tipi refah devleti uygulamalarının bulunmaması, aile değerleri, toplumsal uyum, milli kimlik” gibi temalar öne çıkmaktadır (Yarar, 1996: 16). Burada söz konusu olan, burjuvazinin, enformel ve güçsüz bir emekçi kitlesi yaratarak, kendi çıkarlarını ulusal-popüler bir program halinde sunmasıdır. Hegemonyanın ahlaki ve entelektüel liderlik boyutu; İslam'ın ve aile değerlerinin yüceltilerek bu toplum projesinin temelleri olarak konumlandırılmasıdır.

Doğu Asya modelinin savunulmasının da MÜSİAD için bir sabite olmadığı belirtilmelidir. İslami burjuvazinin Gümrük Birliği ve genel olarak Avrupa ile ilişkiler hakkındaki duruşu büyük bir dönüşüm geçirmiştir. 1990'lı yılların başında Doğu Asya ideali çerçevesinde kurulan söylemin, 2000'lere doğru Avrupa Birliği hakkında daha olumlu bir noktaya evrildiğini belirtmek gerekir (Öniş ve Türem, 2001: 101).¹⁵ Bunun yanında, MÜSİAD'ın RP ile ilişkisinin kalıcı ve koşulsuz bir destek olarak görülmemesi gerektiği, zaman içinde dönüştüğü de belirtilmelidir. Gerçekten de, 1998 yılında Anadolu Aslanları İşadamları Derneği'nin kurulması, Necmettin Erbakan'ın kendisi ile anlaşılamayan MÜSİAD'ı tasfiye operasyonu olarak kamuoyuna yansıdı (Hürriyet, 07.11.1998).

İslami burjuvazinin çalışma ilişkilerine yaklaşımını ele almak ve emek ile kurduğu ilişkiyi incelemek hegemonya arayışında işçi sınıfının konumunu anlamak

15 Bu noktada, Ayşe Buğra'nın (1998) TÜSİAD'ın önerisi olan Avrupa modeli ile MÜSİAD'ın önerisi olan Doğu Asya modelini arasında kültürel ve kurumsal vurgular nedeniyle neredeyse karşıtlık kurduğu hatırlatılmalıdır. 1990'lar boyunca Gümrük Birliği'ne karşı çıkıp yeniden müzakere edilmesi çağrılarını yapan MÜSİAD'ın zamanla AB üyeliğini savunur hale gelmesi, iki örgütü farklı kültür ve önerileri dolayısıyla karşıtlık içinde sunmanın tarihsel süreç içindeki değişikliklerle savunulması zor bir pozisyona yol açtığı belirtilmelidir.

açısından önemlidir. Ağırlıklı olarak emek yoğun sektörlerde faaliyet gösteren, nispeten küçük ölçekli firmalardan oluşan İslami burjuvazi, emek/sermaye ilişkilerinde 12 Eylül mirasını takip etmektedir. Bu sektörlerde enformel ve ucuz emek kullanımının yaygınlığı, İslami sermaye birikimini sırtlayan asıl özneye dair bir fikir vermektedir. MÜSİAD'a bağlı şirketlerde emekçilerin formel çalışma haklarını sendikal faaliyetlerle savunmasına, grev yapmasına rastlanmamaktadır (Buğra, 2002: 195). Dahası, MÜSİAD üyelerinin “devletin sunduğu çerçeveyi yerine getirmiş olmayı bile (işçinin sigortasını yapmak, kıdem tazminatını ödemek vb. temel haklar) bizatihi övgüye değer gördükleri belirtilmelidir” (Özdemir, 2006: 208). Şennur Özdemir'in 55 MÜSİAD üyesi ile yaptığı mülakatlarda “işçilerinin sendikalı olduğunu belirten tek işadamı vardı” (2006: 209). Çalışma ilişkilerinde egemen olan bu paternalist ilişki biçimi, İslam üzerinden de desteklenmektedir:

Kapitalist sistemin aksine İslam, işçi ve işverenin birbirlerinin menfaatine çalıştığı ve birbirini tamamladığı, dayanışmacı bir sistem ortaya koyar. Her iki kesim de birbirine müteşekkir olup asıl şükr'ü, rızkı veren Allah'a yaparlar. Bu sistem içinde üretim daha verimli olup çalışma ve sosyal hayatta huzur ve barış hakimdir (MÜSİAD, 1994c: 125).

İslam'a referanslar vererek günümüz ilişkilerini düzenleyici kuralların ortaya çıkarılması, sadece çalışma ilişkileri ile sınırlı değildir. Serbest piyasanın, girişimciliğin, zenginliğin ve tüketimin meşrulaştırılması temaları da görülmektedir. Gerçekten de sermaye sadece “ekonomik” alanı ilgilendiren teknik bir olgu olmanın ötesinde, siyasal ve kültürel temsillerde kendini yeniden üretebilen bir toplumsal ilişkidir. Kendini İslami olarak tanımlayan burjuvazinin adaletsiz serbest piyasa ekonomisini nasıl normalleştirdiği, zenginliği nasıl meşrulaştırdığı, tüketime dair neyi öngördüğü tartışılmalıdır (Bora ve Erdoğan, 2005).¹⁶

Serbest piyasanın meşrulaştırılmasında, Asr-ı Saadet'te kurulan Medine Pazarı'na yapılan atıflar önemli yer tutmaktadır. Bu noktada, İslami ütopyaların kendine özgülüğü, geleceğe değil geçmişe referansla kurulan/yeniden inşa edilen özelemler olmalarıdır (Adas, 2006: 132).¹⁷ Medine Pazarı iki amaçla oluşturulmuştu: İslam'ın hayata geçeceği bir düzenin kurulması ve Müslümanların ekonomik olarak güçlenmelerinin sağlanması. Bu piyasanın özellikleri, tekelliliğe karşı olması ve tüccarların ilgisini çekmek için “vergisiz” olmasıydı (Adas, 2006: 133, MÜSİ-

16 Türkiye'de zenginlik üzerine geliştirilen yazının genel olarak devlet, sermaye ve sermaye örgütleri ile sınırlı, yani zenginliğin ekonomisiyle meşgul olduğu ve bu nedenle “yoksul” kaldığı vurgulanmalıdır. Bu alanda araştırılması gereken konular, Bora ve Erdoğan'a (2005) göre: “Zenginliğin kültürel ve siyasal formasyonları, yani politik-ideolojik söylemler, millî, etnik ve dinsel kimlikler, toplumsal köken, kuşak, toplumsal cinsiyet, mekan vb. ile eklemlenme biçimleri, zenginliği temellendiren ‘sermaye’ türlerinin zenginlik kültürüne etkileri, zengnelerin tahayyül dünyaları ve kendilerini meşrulaştırma biçimleri” olarak sıralanabilir.

17 Medine Piyasası Asr-ı Saadet'deki iktisadi düzen için örnek olurken, Medine Vesikası ise hukuki-siyasal bir sözleşme çerçevesi sunmaktadır. Buna göre İslam'ın yayıldığı dönemlerde Müslüman, Yahudi ve Pagan'ların imzaladığı bu sözleşme ile aralarındaki ilişkiler düzenlenmekte ve barışçıl bir birarada yaşama olanağı ve çoğulculuk sağlandığı savunulmuştur. 1990'lı yılların organik krizinde demokrasi tartışmalarının bir kanadı olarak ele alınabilecek bu tartışmayı yürüten Ali Bulaç, İslami çevreler tarafından bile destek görmemiş ve eleştirilmiştir (Erdoğan ve Üstüner, 2002: 196-202).

AD, 1994c: 6). MÜSİAD'a göre, bu piyasanın ve genel olarak "Müslüman bir toplumun iktisat düzenini, müdahaleden mümkün olduğunca uzak bir serbest rekabet düzeni olarak tanımlayabiliriz" (MÜSİAD, 1994c: 6). Görüldüğü üzere, neoliberal dönemde İslam'ın gelenekleri günümüze uyumlu olarak yorumlanmakta, devlet müdahalesinden uzak bir serbest piyasa 'olması gereken düzen' gibi sunulmaktadır.

MÜSİAD'ın 1990'larla beraber ideolojik, entelektüel ve ahlaki bir liderlik şiarı ile kendi hegemonyasını kurmaya çalışan İslamcılığın nasıl bir *özneyi* idealize ettiği sorusunu tartışmak kritiktir. Yeni bir 'İslam İnsanı' modeli sunan MÜSİAD, ideolojik liderliğini belli bir özne üzerine kurmakta ve kendi değer sistemlerinin devamı açısından "İslami değerlerle mücehhez olarak yetişmiş" bir bireye işaret etmektedir (MÜSİAD, 1994c: 1). İslam insanı, "Allah'ın emir ve yasaklarına, kitabı olan Kuran-ı Kerim'e, Peygamberimizin sünnetine, âlimlerin ortak kanaatleri olan İcma-i Ümmete ve büyük âlimlerin içtihatları sonucunda tavsiye ettiklerine ve İslam devletinin İslama uygun emirlerine göre yaşayan ve davranışını düzenleyen" bir birey olarak tanımlanmıştır (MÜSİAD, 1994c: 101). MÜSİAD, *Homo Islamicus* olarak idealize edilen İslam insanını bir işveren, bir işçi, bir yatırımcı ve hatta tüketici olarak her anlamda belli İslami görev ve sorumluluklar ekseninde tartışmaktadır. Bu birey, *Homo Economicus*'a karşıtlık içinde kurulmakta ise de, esas itibarıyla neoliberal ekonomik düzene uygun bir İslami iş kültürü oluşturma amacıyla olduğu ölçüde rasyonel ve rekabetçi bir 'birey' olmalıdır. Analizin bir *ümme* tahayyülü yerine *birey* üzerinden yapılması önemli bir göstergedir.

İslami burjuvazinin parçası olduğu burjuva sınıfında daha görünür olması deneyimledikleri zenginlik algısı ile ilişkilidir. Son yirmi yılda yaşanan hızlı dönüşümler nedeniyle yoksulluğun ve zenginliğin toplumsal tahayyüllerinde değişiklikler olmuş ve zenginler lüks tüketim alışkanlıkları aracılığı ile kendilerini orta ve alt sınıflardan daha keskin hatlarla ayırmışlardır. Toplumunun görece ayrıışmamış mahallesinin bir bileşeni olan zenginlikten, etrafıyla tüm teması kesilmiş, lüks konaklarda yaşanan zenginliğe geçiş olarak özetlenen bu dönüşüm sürecinde İslami burjuvazinin oluşan zenginlik algısında gündelik hayat pratiklerinin, lüks ve tüketim algılarının nasıl bir yere oturduğunu anlamak önemli olacaktır (Bora ve Erdoğan, 2005: 1-3). Çünkü her ne kadar adil düzen, helal para, faizsiz yaşam, sosyal adalet ve zekât gibi İslami ilkelerle kendilerine ahlaki bir model çerçevesi çizseler de, "yiğit ondur, dokuzu dondur" sözüne inandığını açıkça söyleyebilen İslamcı bir burjuvazi vücut bulmuştur (Star, 20.07.2009). Bu noktada dönemin MÜSİAD Başkanı Erol Yazar tarafından ifade edilen şu sözler İslami burjuvazinin zenginliğe olan bakışını göstermektedir:

...bir lokma bir hırka felsefesine inanmam. Bu bize yutturulmuş bir zokadır! Allah verdiği nimetleri kullarının üzerinde görmek ister. Osmanlı padişahının giyimi Karacaoğlan gibi değil. Ölçü minimum giyinmekse İmam-ı Azamın giyimini nasıl izah edeceğiz? Evi Bağdat'ın en güzel eviydi. Zekatımı veriyor-

sam İslam'da kimse niye böyle yapıyorsun deme hakkına sahip olmuyor (Star, 20.07.2009).

Homo İslamicus, bir birey olarak kazancını ve zenginliğini bir hak olarak tanımlamakta ve ahlaki sorumluluk ilkesini (zekât) zenginliğini meşrulaştıran bir söylem olarak kullanılmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta da, İslami geleneğin piyasanın gereklerine uydurularak emek/sermaye çelişkisini, yoksul/zengin ayrımını, sömürü ilişkilerini nasıl alt üst etmeye çalıştığı ve İslami söylem üzerinden nasıl bir meşrulaştırma yaptığı sorunudur.¹⁸ “Adam zengin olmaz, zengin adam olmaz” sözleriyle başlayan analizde sorun zenginliğin kendisi değil, devlet desteğiyle edinilen İslami temeli olmayan zenginleşme olarak ele alınmaktadır. İslam'ın meşru kabul ettiği zeminde elde edilen zenginlik ile ilgili bir sorun kurallarına uyulduğunda ise sorun çözülmektedir; “Adam azmeder zengin olur; zengin şükreder adam olur. Ve Allah mülkünü dilediğine dilediğince verir” (MÜSİAD, 1994c: 3-13).

Kapitalizmin katı olan her şeyi buharlaştırması; inançların, değerlerin, anlamlar dünyasının metalaşmasını da beraberinde getirmektedir. İslami moda defileleri, hac turizmi, helal gıda sektörü ve kamusal mekânların haremlik ve selamlık olarak yeniden düzenlenmesi inanç ekseninde değişen ve dönüşen bir yaşam tarzını göstermekle beraber İslami değerlerin metalaştırıldığı düzlemler olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye’de laik ve İslamcı kimliklerin sanki kendine özgün ve özsel iki farklı “şey”miş gibi imal edildiklerini düşünen Yashin’a göre somut ve soyut olarak imal edilen kültürel sembollerin metalaştırılması İslamcıları ve laikleri bölen bir durum olmaktan ziyade her ikisinin de paylaştığı bir bağlam olarak karşımıza çıkmaktadır (Navaro-Yashin, 2002: 230). Dahası, İslami burjuvazinin de parçası olduğu burjuva sınıfının zenginlik algısı ve lüks tüketim alışkanlıklarının sınıfsal olarak ‘kanaatkar’ ve ‘dünya malında gözü olmayan’ bir Müslüman ahlakından ciddi kopuşlar içereceği belirtilmelidir. Nitekim, Özdemir’in araştırmasında ortaya çıktığı üzere, belirginleşen sınıfsal farklılaşmayla birlikte homojen bir İslami yaşam tarzından artık bahsetmek mümkün değildir. Çeşitli ayrıcalıklar “normalleştirilmek suretiyle benimsenmektedir” (Özdemir, 2006: 133).

Sonuç

İslami burjuvazi üzerine yapılan çalışmalar içinde Türkiye’de başka birçok olgu gibi İslami burjuvazi de merkez/çevre paradigması ve güçlü devlet geleneği üzerinden tartışılıyor. Bu analize göre, bir tarafta güçlü bir devlet/merkez ve ona bağımlı olarak büyümüş TUSİAD bulunmakta, diğer tarafta ise piyasada kendi başına gelişen MÜSİAD ile yan yana halk/çevre konumlanmaktadır. Bu anlatıda kurulan bu adaletsiz denklemi bozan özne ise İslami burjuvazi olmuştur:

18 Zenginliğe yapılan vurgunun MÜSİAD’ın bütün üyeleri tarafından paylaşılmadığını, kimi üyelerin servetlerini nasıl harcayacakları konusunda ciddi bir hassasiyet gösterdikleri not edilmelidir (Özdemir, 2006: 130).

MÜSİAD, 1990'lı yılların başında Türkiye'yi dönüştüren bir irade haline gelmiştir. Bu dönüşüm, çevrenin merkeze yürüyüşünün bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Elitlerin hakim olduğu merkezde, çevrenin yürüyüşüne karşı büyük bir direnç ve engel oluşturuluyordu. MÜSİAD, merkezin bu direniş ve engellemelerine karşı verdiği mücadele ile Anadolu insanının gönlünde özel bir yer edindi...Çevrenin merkeze ilerleyişini, merkezdekiler inatla, şiddetle reddediyorlar ve bu ilerleyişe karşı direniyorlardı. Bu engellemeler; iktisadi, sosyal, kültürel, eğitim, bürokrasi alanlarında süregelmiştir. MÜSİAD iradesi, bu reddedişe itiraz ederek, değişimden yana bir duruş ortaya koymuştur (MÜSİAD, 2010: 7-8).

Bu kurgu, Yalman'ın (2002) "muhalif ama hegemonik" olarak tanımladığı söylemin iyi bir örneğidir. MÜSİAD, burada toplumdan uzak, halkın isteklerine duyarlı, zalim bir devlet imgesine karşı muhalif bir duruş sergilemektedir. Ayrıca, devlet/toplum karşıtlığı kurgusunu toplumsal yapının kendisi olarak göstererek, neoliberal dönemin ruhuna uygun piyasa temelli bir değişimin taleplerini dillendirerek hegemonik olmaktadır. Burada en kritik sorun, merkez/çevre karşıtlığı üzerinden kurulan bu anlatının farklı sınıfların çıkarlarının karmaşıklığını anlayacak analitik araçlardan yoksun olmasıdır. 1990'lı yıllardan itibaren neoliberal dönüşüm sürecinde İslami burjuvazi önemli bir yer tutmuştur tutmasına ama, hangi sınıfların çıkarına?

Bu yazıda stratejik-ilişkisel yaklaşımın birikim stratejisi ve hegemonya projesi gibi analitik araçlarıyla bu sürecin daha gerçekçi bir okumasını yapmaya çalıştık. En temel katkı, İslami sermayenin bir *şey* yerine, bir *ilişki* olarak değerlendirilmesidir. Bir ilişki olarak bakıldığında sermaye ve İslami sermaye de; üretildiği tarihsel bağlamın, devlet ve diğer sınıflarla ilişkisinin dışında anlamlandırılmaz. İslami burjuvazi de diğerleri kadar İstanbullu ve diğerleri kadar Anadolu'dur. Anadolu'da da, İstanbul'da da emek/yoğun sektörler üzerinden gelişen İslami burjuvazi ile emekçiler arasındaki ilişkiler enformel ve sendikasıız çalışmaya dayanmaktadır. TÜSİAD ile MÜSİAD arasında, birisini devletle ilişkilendirecek, diğerini halkın yanında görece bir karşıtlığın kurulması yanıltıcıdır. İki burjuva örgütünün de daha fazla artı-değer yaratma boyutunda emekçilere karşı birleştikleri ve 12 Eylül mirasını takip ettikleri açıktır. Dahası, neoliberal reformların derinleştirilmesi için önemli uğraklar olan özelleştirme, mali disiplin, sendikasıız ve itaatkar bir emekçi kitlesi oluşturulması gibi temel noktalarda ortaklaştıkları belirtilmelidir. MÜSİAD'ın İslam ortak pazarı gibi ideallerinin ve Avrupa Birliği karşıtlığının da geçen zamanla yumuşadığı görülmektedir. Bunun yanında, bahsi geçen örgütler, özellikle yaratılan değerın yeniden paylaşılmasında para sermayenin önem kazanmasıyla birbirleriyle rekabet içine girmiştir. Bu rekabet sürecinde MÜSİAD, sermaye birikimini geliştirecek stratejileri devletin farklı alanlarında uygulamaya koyma mücadelesindedir. Dolayısıyla, İslami burjuvazinin "devletten bağımsız zenginleşen sınıf" olduğu iddiası, MÜSİAD'ın kurucu söylemi olma dışında bir temele dayanmamaktadır.

Bütünsel bir toplumsal ilişki olarak sermayenin bir biçimine tekabül eden İslami burjuvazinin serbest piyasayı, zenginliği ve tüketimi meşrulaştırmak üzere İslam kaynaklarına dönerek onları yeniden yorumladığı da ortaya konmuştur. Sonuç olarak, 'çevre' olan İslami burjuvazi 'merkez'in güçlü devlet geleneğinin mağdur ettiği toplumun her kesimiyle çıkar ortaklığına sahip değildir; kendi çıkarları etrafında şekillenmiş hegemonya projesi içinde kendi stratejisini gütmektedir.

Kaynakça

- Adas, E. B. (2006) "The Making of Entrepreneurial Islam and the Islamic Spirit of Capitalism", *Journal for Cultural Research*, 10(2): 113-137.
- Ataay, F., Kalfa, C. (2009) "Neoliberalizmin Krizi ve AKP'nin Yükselişi", N. Mütevelloğlu, S. Sönmez (der.), *Küreselleşme Kriz ve Türkiye'de Neoliberal Dönüşüm* içinde, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 303-334.
- Atasoy, Y. (2007) "The Islamic Ethic and the Spirit of Turkish Capitalism", *Socialist Register*, 121-140.
- Bora, T., Erdoğan, N. (2003) " 'Biz Anadolu'nun Bağrınan Çocukları': Muhafazakar Popülizm", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 5: Muhafazakarlık* içinde, İstanbul: İletişim, 632-644.
- Bora, T., Erdoğan, N. (2005) "Zenginlik: 'Zengin' bir araştırma gündemi, 'yoksul' bir literatür", *Toplum ve Bilim*, 104: 3-12.
- Boratav, K. (2005) *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, Ankara: İmge.
- Buğra, A. (1998) "Class, Culture, and State: An Analysis of Interest Representation by Two Turkish Business Associations", *International Journal of Middle East Studies*, 30 (4), 521-539.
- Buğra, A. (1999) *Islam in Economic Organizations*, İstanbul: TESEV.
- Buğra, A. (2002) "Labour, Capital, and Religion: Harmony and Conflict among the Constituency of Political Islam in Turkey", *Middle Eastern Studies*, 38 (2): 187-204.
- Buğra, A. (2008) *Devlet ve İşadamları*, İstanbul: İletişim.
- Demir, Ö., Acar, M., Toprak, M. (2004) "Anatolian Tigers or Islamic Capital: Prospects and Challenges", *Middle Eastern Studies*, 40 (6): 166-188.
- Dinler, D. (2003) "Türkiye'de Güçlü Devlet Geleneği Tezinin Eleştirisi", *Praksis*, 9: 17-54.
- Doğan, A. E. (2009) "İslamcı Sermayenin Gelişme Dinamikleri ve 28 Şubat Süreci", İ. Uzel, B. Duru (der.), *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu* içinde, Ankara: Phoenix, 283-306.
- Ercan, F. (2002) "Çelişkili Bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi (1): Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Dinamiklerinin Anlaşılması İçin Marksist Bir Çerçeve Denemesi", *Praksis*, 5: 25-75.
- Ercan, F. (2009) "Sermayeyi Haritalandırmaya Yönelik Kavramsal Düzenekler", *Praksis*, 19: 9-54.
- Erdoğan, N., Üstüner, F. (2002) "Quest for Hegemony: Discourses on Democracy", N. Balkan, S. Savran (der.), *The Politics of Permanent Crisis: Class, Ideology and State in Turkey* içinde, New York: Nova, 236-245.
- European Stability Initiative (2005) *İslami Kalvinistler: Orta Anadolu'da Değişim ve Muhafazakarlık*, Berlin. *Gazetevatan*, (28.07.2010) "Sermayede muhafazakar yükseliş".
- Göle, N. (2008) *Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine*, İstanbul: Metis.
- Gramsci, A. (2011) *Gramsci Kitabı: Seçme Yazılar 1916-1935*, D. Forgacs (der.), Ankara: Dipnot.
- Gülağ, H. (1999) "Political Islam in Turkey: The Rise and Fall of the Refah Party", *The Muslim World*, 89(1): 22-41.
- Heper, M. (1980) "Center and Periphery in the Ottoman Empire: With Special Reference to the Nineteenth Century", *International Political Science Review*, 1(1): 81-105.

- Heper, M. (2010) *Türkiye'de Devlet Geleneği*, Ankara: Doğu Batı.
- Hürriyet, (25.05.1994) "Sıkıntıdayım ama kararlar doğru".
- Hürriyet, (28.07.1996) "Hoca'nın yerine Tayyip".
- Hürriyet, (21.11.1996) "İslami Gümrük Birliği hayali".
- Hürriyet, (10.06.1997) "Bayram: Paranın dini yoktur".
- Hürriyet, (07.11.1998) "MÜSİAD'ı tasfiye operasyonu".
- Jayasuriya, K., Rosser, A. (2001) "Economic orthodoxy and the East Asian crisis", *Third World Quarterly*, 22(3): 381-396.
- Jessop, B. (1990) *State Theory: Putting the Capitalist State in its Place*, Pennsylvania: The Pennsylvania State University.
- Jessop, B. (2002) *The Future of the Capitalist State*, Cambridge: Polity.
- Jessop, B. (2008) *State Power: A Strategic-Relational Approach*, Cambridge: Polity.
- Keyder, Ç. (2009) *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. (1969) "Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire", *Comparative Studies in Society and History*, 12: 258-281.
- Mardin, Ş. (1973) "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics", *Daedalus*, Winter: 169-190.
- MÜSİAD (1993a) *Kit'lenme ve Özelleştirme Raporu*, İstanbul: MÜSİAD.
- MÜSİAD (1993b) *Özelleştirme Paneli*, İstanbul: MÜSİAD
- MÜSİAD (1994a) *Türkiye Ekonomisi 1994*, İstanbul: MÜSİAD.
- MÜSİAD (1994b) *Devletin Borç Krizi ve İflas*, İstanbul: MÜSİAD
- MÜSİAD (1994c) *İş Hayatında İslam İnsanı: Homo Islamicus*, H. Şencan (der.), İstanbul: MÜSİAD.
- MÜSİAD (1995a) *Türkiye Ekonomisi 1995*, İstanbul: MÜSİAD.
- MÜSİAD (1995b) *The Turkish Economy 1995*, İstanbul: MÜSİAD.
- MÜSİAD (1996) *Başbakan Necmettin Erbakan'ın Doğu Asya Gezisi ve MÜSİAD'ın Bosna Hersek Gezisi Raporu*, İstanbul: MÜSİAD
- MÜSİAD (1997) *Türkiye Ekonomisi 1997*, İstanbul: MÜSİAD.
- MÜSİAD (1999) *Türkiye Ekonomisi 1999*, İstanbul: MÜSİAD.
- MÜSİAD (2000) *Anayasa Reformu ve Yönetimin Demokratikleşmesi*, İstanbul: MÜSİAD.
- MÜSİAD (2005) *MÜSİAD 15. Yıl: 1990-2005*, Ş. Dolu (der.), İstanbul: MÜSİAD.
- MÜSİAD (2010) *MÜSİAD 20. Yıl*, İstanbul: MÜSİAD.
- Navaro-Yashin, Y. (2002) "Kimlik Piyasası: Metalar, İslamcılık, Laiklik", T. Kandiyoti, A. Saktanber (der.), *Kültür Fragmanları: Türkiye'de Gündelik Hayat* içinde, İstanbul: Metis, 229-258.
- Öniş, Z. (1997) "The political economy of Islamic resurgence in Turkey: the rise of the Welfare Party in perspective", *Third World Quarterly*, 18(4): 743-766.
- Öniş, Z., Türem, U. (2001) "Business, Globalization and Democracy: A Comparative Analysis of Turkish Business Associations", *Turkish Studies*, 2(2): 94-120.
- Özdemir, Ş. (2006) *MÜSİAD: Anadolu Sermayesinin Dönüşümü ve Türk Modernleşmesinin Derinleşmesi*, Ankara: Vadi.
- Poulantzas, N. (2000) *State, Power, Socialism*, London: Verso.

- Sönmez, M. (2009) "2000'ler Türkiye'sinde AKP Hakim Sınıflar ve İç Çelişkiler", İ. Uzel, B. Duru (der.), *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu* içinde, Ankara: Phoenix, 179-191.
- Sönmez, S. (2009) "Türkiye Ekonomisinde Neoliberal Dönüşüm Politikaları ve Etkileri", N. Mütevellioğlu, S. Sönmez (der.), *Küreselleşme Kriz ve Türkiye'de Neoliberal Dönüşüm* içinde, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 25-76.
- Star, (20.07.2009) "Türkiye'nin Gerçek Burjuva Sınıfı Biziz", Erol Yazar ile görüşme.
- Weber, M. (2009) *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Ankara: Ayraç.
- Yalman, G. (2002) "Tarihsel Bir Perspektiften Türkiye'de Devlet ve Burjuvazi: Rölativist Bir Paradigma mı Hegemonya Stratejisi mi?: Hegemonya Projeleri Olarak Devletçilik, Kalkınmacılık ve Piyasa", *Praksis*, 5: 7-23.
- Yalman, G. (2009) *Transition to Neoliberalism: The Case of Turkey in the 1980s*, İstanbul: İstanbul Bilgi University.
- Yazar, E. (1996) *A New Perspective of the World at the Treshold of the 21st Century*, İstanbul: MÜSİAD.
- Yılmaz, Z. (2003) "Günümüz Türkiye'sinde Devlet ve Hakim Sınıflar İlişkisi Üzerine Alternatif Bir Çerçeve Denemesi", *Praksis*, 9: 55-92.

2011 Krizinin Gölgesinde Yeni Sanayi Politikaları Üzerine Bir Not

Ümit Akçay*

Öz

Türkiye 2001 krizi sonrasında sermaye birikim süreci açısından önemli dönüşümler yaşamıştır. Bu dönemin en önemli özelliklerinden biri üretken sermaye döngüsünün uluslararasılaşmasıdır. Gerçekten de üretken sermayenin uluslararasılaşması dinamiğinin, para, maliye ve sanayi politikarı gibi, devlet tarafından formüle edilen ekonomi politikaları üzerinde etkisi olmuştur. Bu bağlamda, bu dönüşümünün temel yönelimi ihracat içerisinde yüksek teknoloji metaların oranını artırmaktır. Bununla beraber, 2001 sonrasında uygulamaya konulan yeni sermaye birikim modelinin iki temel yan etkisi olarak görülen sürekli yüksek işsizlik ve görece yüksek oranlı cari işlemler açığının, modelin kendi içsel işleyişinin sonucu olarak ortaya çıktığı ileri sürülebilir. Özellikle 2006 yılı sonrasında ihracat içerisindeki yüksek teknoloji metaların oranının artışının duraklamasından sonra devlet yeni sanayi politikalarının yeniden formüle edilmesine daha fazla dahil olmaya başlamıştır. Bu çalışmada, 2006 yılından sonra başlayan ve özellikle 2008 krizinden sonra yoğunlaşan yeni sanayi politikaları üzerine olan tartışmaların tarihsel materyalist bir perspektiften analiz edilmesi hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Kriz, sanayi politikaları, devlet, sermayenin uluslararasılaşması, ihracat.*

Abstract

A Note on New Industrial Policies under the Shadow of 2011 Crisis

Turkey has experienced a significant transformation since 2001 crisis in terms of capital accumulation process. One of the main characteristics of this period is the internationalization of productive capital cycles. Indeed, its effects can be observed on different components of the economic policy; such as monetary, fiscal, and industrial policies, that are pursued by the state. Accordingly, a fundamental feature of this transformation is that it geared towards increasing the proportion of the high technological commodities in the total export. In conjunction with this, it can be claimed that a new capital accumulation model has been constructed after 2001, which has two main so-called side effects, constant high level of unemployment and relatively high rate of current account deficit, as an expression of the inner contradiction of the model. After 2006, the incline of the high technological commodities in the total export reached a lag period that in turn led to a greater involvement of the state in reformulating the new industrial policy. The main aim of this paper is to analyze the debate on the new industrial policy, which begins after 2006 and concentrates especially in 2008 crisis, from the historical materialist point of view.

Keywords: *Crisis, industrial policies, state, internationalization of capital, exports.*

* Yrd.Doç.Dr., Ordu Üniversitesi, İktisat Bölümü; Misafir araştırmacı, New York Üniversitesi, Siyaset Bilimi Bölümü, akca-yumt@gmail.com

1. Giriş

2011 yılının Ağustos ayında, 2008 yılında yaşanan ve bittiği düşünülen ekonomik kriz yeniden ve bu sefer daha etkili bir şekilde tekrar gündeme geldi. Ancak bu sefer önemli ölçüde nitelik değiştirerek: devletlerin mali krizleri şeklinde. Avrupa'da İrlanda, Portekiz ve Yunanistan'ın ardından İtalya'nın da borçluluğu yüzünden iflas noktasına gelmeleri ve önde gelen kredi değerlendirme kuruluşlarından olan S&P'nin ABD'nin kredi notunu düşürmesiyle görünür hale gelen ve giderek Japonya ve Çin'in de etkilenmesiyle bir dünya krizi haline gelen krizin, Türkiye ekonomisini de dramatik bir şekilde etkileyeceğini tahmin etmek hiç de güç değil¹. Bu çalışmada, 2011 dünya krizinin gölgesi altında Türkiye'de özel olarak 2008'den itibaren geliştirilmeye çalışılan yeni sanayileşme stratejisi çabaları değerlendirilecektir. Bunun için ise öncelikle 2001 sonrası süreçte uygulanan stratejinin analizine odaklanılacaktır.

Çalışma üç temel bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, 2001 krizi sonrasında Türkiye ekonomisinde farklı bir birikim stratejisinin izlendiği ileri sürülecek ve bunun ayırt edici yönleri vurgulanacaktır. İkinci bölümde bu yeni stratejinin temel özellikleri ve çelişkileri güncel verilerden yararlanılarak ortaya konulacaktır. Son olarak ise, 2001 sonrasında kendi içsel çelişkileriyle beraber kurulan bu modelin özellikle 2008 yılından itibaren, yine bu çelişkilerle aşmak adına yeni sanayileşme politikaları paralelinde revize edilme çabaları, ilgili kamu kurumları ve özel sektör temsilcileri tarafından hazırlanan raporlar bağlamında değerlendirilecektir.

2. 2000 Sonrası Yeni Model

1980 yılı, Türkiye'de kapitalizmin gelişim dinamikleri açısından önemli bir dönüm noktasına işaret etmektedir. Buna göre 1950'lerin ortalarından itibaren filen, 1960'dan itibaren ise resmen uygulanan ithal ikameci/içe yönelik birikim modeli, yerini ihracat yönelimli birikim stratejisine bırakmıştır (Akçay, 2007). 1980 dönüşümü ile birlikte gerek ekonomi politikası uygulamalarında gerekse sermaye birikim sürecinin uluslararası eklemlenme biçiminde temel değişiklikler gerçekleşmiştir. Bu anlamda Türkiye'de yaşanan dönüşüm, dünya genelinde 1970'lerde yaşanan kriz sonrasında ortaya atılan Washington Uzlaşması politikalarının bir uzantısı olarak değerlendirilebilir (Fine vd., 2003). Buna göre devletin ekonomiden çekilmesi, özelleştirmeler, dış ticaretin serbestleştirilmesi, sermaye hareketleri üzerindeki kısıtlamaların ortadan kaldırılması ve emek piyasaların esnekleştirilmesi şeklindeki bir politika reçetesi, ödemeler dengesi krizi ile karşılaşan pek çok geç kapitalistleşmiş ülkeye, uluslararası kurumlar tarafından önerilmiştir (Filho ve Johnson, 2004).

Ancak Türkiye'deki dönüşüm, sadece söz konusu kurumlardan gelen önerilerin uygulanmasından ibaret değildir. 1970'lerin sonuna gelindiğinde uygulanan ekonomik modelde tıkanıklıklar açığa çıkmış, yerli sermaye uluslararasılaşma yö-

1 2011 ekonomik krizi ile ilgili güncel değerlendirmeler için bkz: <http://kriznotlari.blogspot.com/>

nünde kritik bir hamleye girişmiş ve 1980 yılına gelinene kadar, model değişikliği yapılması konusunda hükümetlere ısrarlı baskılar yapılmıştır (Türel, 2011: 87). Dolayısıyla 1980 yılındaki model değişikliği, bir yandan uluslararası konjonktürün desteklediği, diğer yandan da yerli sermaye kesimlerinin uluslararasılaşma talepleri ile biçimlenen ve işçi sınıfı hareketinin bir askeri darbe ile bastırılması ile uygulanması mümkün olan, piyasa yönelimli bir reform programının hayata geçirilmeye başlanması bir ifadesidir (Ercan, 2002).

1980 sonrası süreçte sermaye birikim sürecinin temel dinamiklerine bakıldığında günümüze kadar geline sürecin üç ana evrede incelenmesi isabetli olacaktır (Karakaş ve Ercan, 2008). Buna göre özellikle meta sermaye hareketlerindeki uluslararasılaşmanın yaşandığı 1980-1990 dönemi, para sermayenin uluslararasılaşmasının gerçekleştiği 1990-2000 dönemi ve üretken sermaye formasyonunun uluslararasılaştığı 2000 sonrası dönem. Bu çalışmada ilk iki dönemden çok üçüncü dönemdeki üretken sermayenin uluslararasılaşması sürecinde uygulanan ekonomi politikasının analizine odaklanılacaktır. Ancak buna geçmeden birkaç noktanın altının çizilmesi gerekmektedir.

Bunlardan ilki, 1980 sonrası için yapılan bu dönemlendirmede, sermayenin farklı işlevlerinin öne çıkarılmasının mutlak değil, göreceli bir olgu olduğudur. Bir başka ifadeyle sermaye birikim döngüsü bir bütün olarak her üç işlevin de yerine getirilmesi ile genişleyerek gerçekleşir. Ancak farklı dönemlerde farklı işlevler öne çıkabilir. Yukarıdaki dönemlendirme öne çıkan farklı işlevlere dikkat çekme amaçlıdır. Zira bu farklı sermaye işlevlerinin öne çıkması, gerek sermaye birikim sürecinde gerekse devletin uyguladığı ekonomi politikasının analiz edilmesinde önemli rol oynamaktadır.

İkinci olarak 1980 sonrasını açıklarken kullandığımız bu çerçevede altı çizilmesi gereken ve her üç aşamada da ortak olan, *uluslararasılaşma* sürecidir. Bunun önemi, artık sermaye kesimlerinin giderek uluslararası piyasalar ile entegre olması ve birikim sürecinin uluslararası rekabetin koşullarına tabi olması anlamına gelmesindedir (Öztürk, baskıda).

Üçüncü olarak uluslararasılaşma sürecinde öne çıkan en önemli değişken ise para ve paranın farklı biçimleridir (fiyat ve enflasyon, faiz, döviz ve ücret). 1980 sonrası yapılan düzenlemelerin hemen hemen tümünde bu değişkenin farklı biçimlerine müdahale edildiği görülebilir. Örneğin üretilen mal ve hizmetlerdeki yıllık endeks artışının parasal ifadesi olarak artan enflasyon ve enflasyonla mücadele, sürece damgasını vuran temel olgulardan biridir. Enflasyon, uluslararasılaşma sürecinde daha önemli bir olgu haline gelmektedir. Zira yüksek enflasyon ile bir yandan yerli paranın değersizleşmesi sağlanarak uluslararası alanda rekabet olanakları elde edilebilirken, diğer yandan, bu yüksek enflasyon aynı zamanda uluslararasılaşma sürecini olumsuz etkileyebilmektedir. Bunun nedeni ise, yüksek enflasyonun özellikle üretken sermayenin uluslararasılaşması sürecinde farklı ülkelerde üretilen ve karşılıklı ticareti yapılan metaların “aynı dili” konuşması-

nı engellemesi, yani fiyat dalgalanmaları oluşturarak ihracat ve ithalat koşullarını sürekli istikrarsızlaştırması; böylelikle üretken sermayenin uluslararasılaşmasını zorlaştıran bir durum oluşturmasıdır. Zira 1980 programından itibaren enflasyonla mücadelenin hep ilk sırada olmasına rağmen bir türlü düşürülememesi, ancak 2001 krizi sonrasında uygulamaya konulan enflasyonla mücadele programının başarılı olması, üretken sermayenin uluslararasılaşması evresinin temel gereklerinden biri olması nedeniyle bir tesadüf olarak görülmemelidir (Akçay, 2009).

Yine enflasyon gibi döviz de 1980 sonrasında sermaye birikim sürecini şekillendiren temel değişkenlerden biri olmuştur. Buna göre farklı ülkelerdeki yerli paraların, TL karşısındaki değişim oranı anlamında döviz, para sermayenin uluslararasılaşması ya da sermayenin serbest dolaşımı anlamında çok kritik öneme sahiptir (Yeldan, 2001). 2000 sonrası dönemde döviz kurunun görece istikrarlı düzeyde seyretmesi, üretken sermayenin uluslararasılaşması sürecinin önemli göstergelerinden biridir.

Öte yandan ücretler ya da bir başka ifadeyle emek gücünün parasal değeri de, yine söz konusu dönem için temel kategorilerden biri olmuştur. Buna göre 1980’li yıllarda, sendikaların gücünün kırılması ve askeri darbe koşullarının yarattığı olanaklar sayesinde reel ücretler sert bir şekilde düşürülmüş ve 1980’ler boyunca meta sermayenin uluslararasılaşması sürecinde uluslararası rekabette düşük ücret kozu ile entegre olma yoluna gidilmiştir (Boratav, 2011). Ancak darbe koşullarının etkisi kısmen de olsa ortadan kalktığında 1989 Bahar Eylemleri ile birlikte bu politikanın sonuna gelinmiştir. 2000 sonrası süreçte ise üretken sermayenin uluslararasılaşması, sadece düşük ücret üzerinden değil, aynı zamanda emek verimliliğinin artırılması suretiyle uluslararası rekabette ayakta kalma çabalarının yoğunlaştığı bir dönem olarak değerlendirilmelidir (Akçay, 2009a). Bu anlamıyla 2000 sonrasında reel ücretler, yakalanan yüksek büyüme oranına kıyasla oldukça düşük seyretmiş ancak çalışanların emek verimliliği giderek artmıştır. Bunun bir diğer sonucu ise, işsizliğin yüksek bir seviyede sabitlenmesi ve bu durumun hâlihazırda çalışanlar için ücretlerin düşük tutulması için bir baskı aracı olarak kullanılmasıdır (Akçay, 2010).

Son olarak üretken sermayenin uluslararasılaşmasının temel göstergelerinden biri de bir yandan ihracatın artması ve yerli sermayenin yurt dışı yatırımlarının hızlanması iken, diğer yandan da doğrudan yabancı sermayenin ülke içine girişidir. Bu açıdan bakıldığında 2000 sonrası süreçte önemli gelişmeler yaşanmış ve Türkiye’deki belli bir eşiği aşmış sermaye kesimlerinin uluslararası entegrasyonu gittikçe yoğunlaşmıştır (Öztürk, 2010).

Özetle, 1980 dönüşümü sonrası hızla kuralsızlaştırılan ve piyasanın kendi işleyişinin temel makro ekonomik sorunları çözeceğine duyulan inanca dayanan politika uygulamaları, 1990’ların sonuna gelindiğinde ciddi eleştirilere uğramış ve piyasa ekonomisinin işleyişi için gerekli olan kurumsal düzenlemelerin yokluğunda gerçekleşen piyasa reformlarının işlemediği ileri sürülmüştür (Öniş ve Rubin, 2003). Bunun ardından, özellikle 2001 krizi sonrası gerek ekonomiyle ilgili kamu

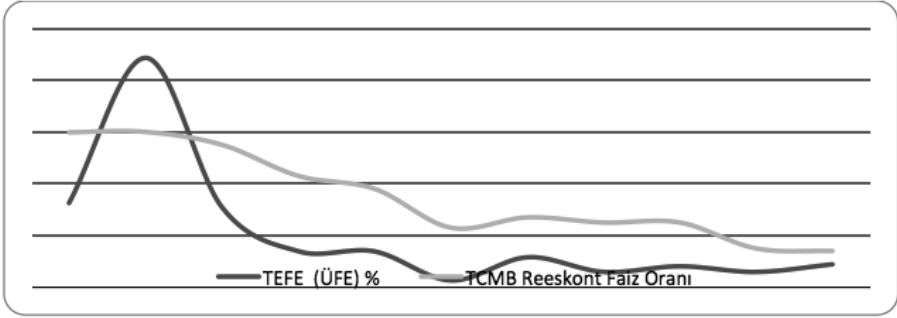
bürokrasisi, gerekse genel olarak ekonomi ile siyaset arasındaki ilişkiler yeniden düzenlenmiş ve 1980 yılında gerçekleştirilen reformların mantıksal olarak devamı olarak değerlendirilebilecek olan yeni bir düzenleme dönemine girilmiştir (Akçay, 2009). Bu yeni dönemin dayandığı temel dinamik üretken sermayenin uluslararasılaşmasıdır (Öztürk, 2010). Model, enflasyonun düşürülüp yerli paranın diğer paralar karşısında değerli tutulmasına ve bu sayede kolaylaşan ithalat olanakları ile yerli sermayenin üretkenlik kapasitesinin yenilenmesine ve artırılmasına dayanmaktadır. Bunun sonucunda önemli büyüme oranları yakalanmış ve iç talebin baskılandığı bir ortamda bu büyüme, özellikle ihracatın artırılması ile mümkün olmuştur. Ancak modelin iki temel çelişkisi, 2006 yılından itibaren daha görünür hale gelmiş ve 2008 yılında dünya genelinde yaşanan finansal krizden sonra bu çelişkilere müdahale etmek temel gündem maddesi haline gelmiştir. Bunlardan ilki, ekonomik büyümenin ve ihracat artışının, ithalat artışına dayanması ve dolayısıyla modelin sürekli daha fazla cari açık vermesidir. İkincisi ise, yenilenen ve teknolojik olanakları devreye sokan üretim yapısının giderek daha az insanı istihdam eden yapısı sonucunda işsizlik oranının yüksek bir seviyede seyretmesi ve bunun da ücretler üzerinde aşağı yönde baskı oluşturmalarıdır. Bu aslında modelin bir çelişkisi olmaktan ziyade tamamlayıcı bir unsurudur. Ancak gerek siyasi nedenlerle gerekse toplumda artan hoşnutsuzluklar nedeniyle, işsizlik önemli bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır.

Çalışmanın bundan sonraki bölümünde yukarıda ana hatlarıyla ortaya konulan 2000 sonrası uygulanan modelin güncel veriler yardımıyla analizine girişilecektir. Buna göre 2001 krizi ve sonrasında Türkiye ekonomisi bütünsel olarak bir yeniden yapılanma sürecinden geçmiştir. Kriz sonrasında uygulamaya konulan Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı ise bu dönemin temel stratejisinin oluşmasını önemli oranda mümkün kılmıştır.

3. 2001 Sonrası Modelin Temel Özellikleri ve Çelişkileri:

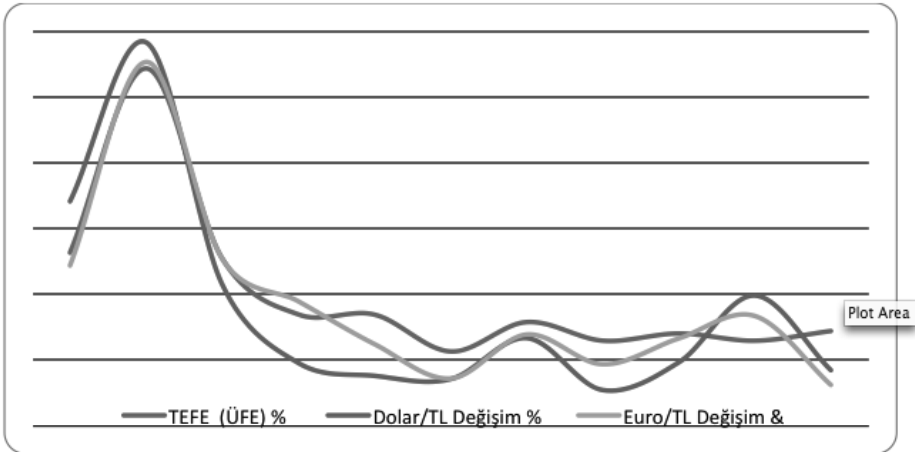
3.1. Yüksek Faiz ya da Değerli TL Politikası

Modele temel rengini veren yüksek faiz stratejisi, yukarıda belirtilen Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı'nın ya da bir başka ifadeyle 2001 krizi sonrası uygulanan enflasyonla mücadele programının temeliydi. Buna göre yüksek faiz politikası ile enflasyonun en önemli nedenlerinden biri olarak görülen iç talepteki genişlemenin yavaşlatılması amaçlanmıştır. Yüksek faiz ile bir yandan dolaşımda bulunan para miktarı azaltılacak ve daraltıcı tedbirlerle ekonomi istikrara kavuşturulacaktı; diğer yandan da daralan iç talep koşullarında dış talebe yönelmek, yani ihracat daha da özendirilecekti. Grafik-1'de de görüldüğü gibi, enflasyonun hareketi, hemen 2001 krizinin ardından aşağıya doğru yönelmiş, özellikle 2004 yılından sonra tek haneli rakamlara indirilerek kontrol altına alınmıştır.

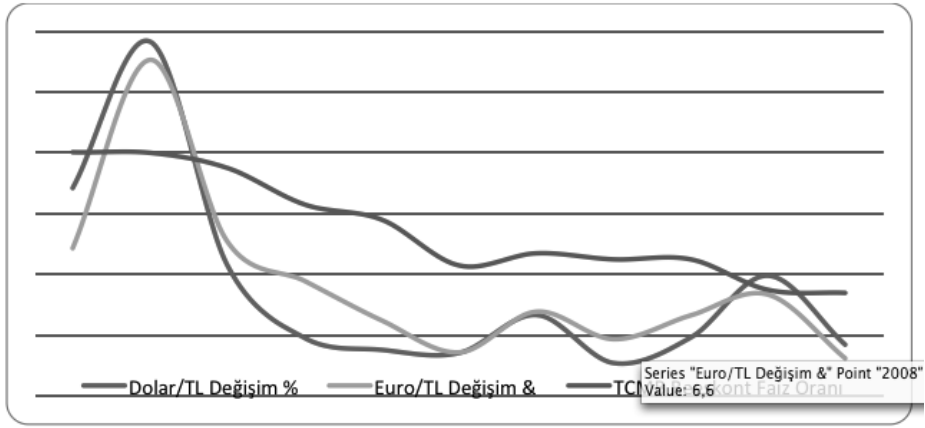
Grafik-1: Enflasyon Karşıtı Mücadelede Kullanılan Faiz Aracı (2000-2010)

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, www.dpt.gov.tr

Ancak yüksek faiz politikasının 2001 sonrası oluşturulan stratejinin temelini oluşturması, iç talebi baskılamak için uygulanan bu politikanın doğal sonucu olarak yerli paranın değerlenmesiyle beraber düşünülmelidir. Bir başka ifadeyle, görünüşte enflasyonla mücadele etmek için bir araç olarak kullanılan faiz oranı, 2001 sonrası dönemde dünya piyasalarındaki faiz oranının çok üzerlerine çıkmış ve bunun doğal sonucu olarak da TL, yabancı yatırımcı için çekici bir yatırım aracına dönüşmüştür. Gerçekten de Grafik-2 ve 3 beraber değerlendirildiğinde, enflasyon karşıtı mücadele ile birlikte kurların da kontrol altına alındığını ve bunun ise faiz aracı kullanılarak gerçekleştirildiği görülecektir.

Grafik-2: Enflasyon Karşıtı Mücadele ve Değerli TL Politikası (2000-2010)

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, www.dpt.gov.tr

Grafik-3: Yüksek Faiz/Düşük Kur Politikası (2000-2010)

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, www.dpt.gov.tr

Bu sayede Türkiye'ye gelen yabancı sermaye, yurt içi piyasada döviz bolluğuna neden olmuş ve bunun sonucunda da döviz dönem boyunca görece ucuz bir seviyede tutulmuştur. Bunun yanında 2001 sonrasında uygulanan programın enflasyonu düşürmede başarılı olması ve görece istikrarlı bir yapının oluşmaya başlaması, ülkeye doğrudan yabancı sermaye girişini de hızlandırmış ve bu kanaldan da uzun vadeli önemli miktarda yabancı sermaye girişi yaşanmıştır. Burada, enflasyonun ve kurun kontrol altına alınarak görece oldukça düşük bir seviyede tutulması, 2001 sonrası kurulan modelin temelidir. Zira bu sayede uluslararasılaşan sermaye kesimlerinin üretim kapasitelerinde önemli artışlar sağlanabilmektedir.

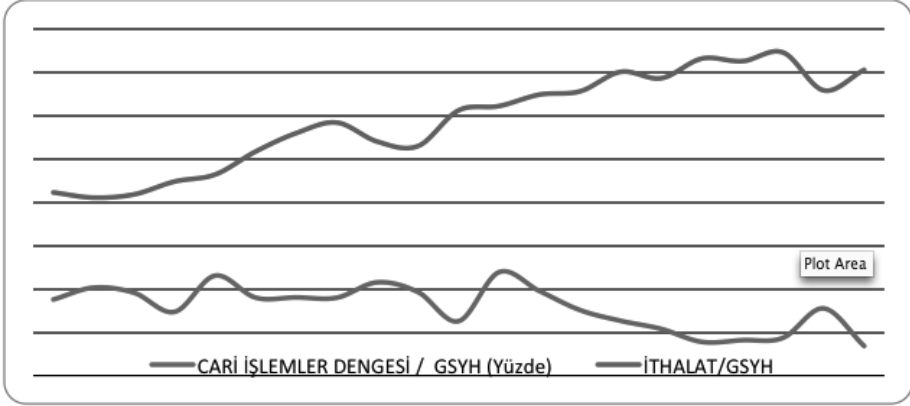
1.2 İthalatın Kolaylaştırılması

Yüksek faiz ve değerli TL politikasının dolaysız sonucu ise, TL'nin diğer dünya paraları nezdindeki alım gücünün yükselmesi ve böylelikle de ithalatın kolaylaştırılmasıdır. 2001 krizi sonrası sürecin temel dinamiğinin üretken sermayenin uluslararasılaşması olduğu belirtmiştik. İşte ithalatın kolaylaştırılması, tam da bu sermaye kesimleri için önemli fırsatlar sunmuştur.

Buna göre kolaylaşan ithalat sayesinde sermaye kesimi, büyük ölçüde teknoloji kapasitesini yenileyebilmiş ve teknoloji yoğun yatırımları yapabilmesi çok daha kolay hale gelmiştir. Yani uluslararasılaşmış sermaye kesimleri, bir yandan kolaylaşan ithalat sayesinde dünya pazarının olanaklarından daha çok yararlanır hale gelirken, diğer yandan da yüksel faiz nedeniyle yurt içi gelen sermaye ile döviz biçimindeki para sermaye ihtiyacını daha fazla karşılama şansı yakalamıştır. Bunun sonucunda ise, dönem boyunca yüksek büyüme oranları yakalanmış, daha da önemlisi bu büyüme oranları verimlilik artışlarına dayalı olarak gerçekleşmiştir.

Ancak bu durum, Grafik-4'te de görüldüğü gibi ekonominin genel dengesi açısından önemli sorunlar yaratmaktadır. Özellikle 2001 sonrası döneme dikkatle baktığımızda ithalat artışı ile cari işlemler açığının neredeyse simetrik olarak arttığını görebiliriz. Zira 2001 sonrası kurulan ve üretken sermayenin uluslararasılaşması temelinde geliştirilen stratejinin temel çelişkisi, ihracat yönelimli uluslararasılaşmanın ithalata bağımlı olmasıdır.

Grafik-4: İhracat Artışı ve Cari Denge İlişkisi (1990-2010)

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, www.dpt.gov.tr

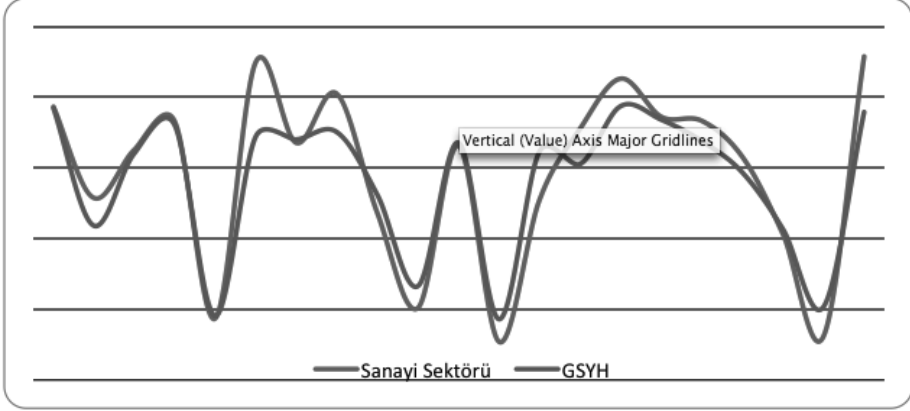
Bu anlamıyla cari işlemler dengesi, yerli sermaye kesimlerinin uluslararası piyasalara eşitsiz ve bileşik olarak eklenmesinin bir ifadesidir. Özellikle 2008 krizi sonrasında “yeni strateji” tartışmalarının yoğunlaşmasına yine bu sorunlar neden olmuştur. Sorunun temelinde ise, Türkiye’deki sermaye kesimlerinin uluslararası sermaye ile entegrasyona girerken, bunun eşitler düzeyinde bir ilişki olmaktan çok, asimetrik bir yapının var olmasıdır. Bir başka deyişle cari açık, Türkiye’deki sermaye birikiminin uluslararası sermayeye hala bağımlı olduğunu ifade etmektedir. Bu anlamda cari açığın kapatılması sermayenin deyim yerindeyse uluslararası piyasalarda “rüşünü ispatlaması” anlamına gelmektedir ki 2008 sonrasındaki strateji geliştirme çalışmaları bunu ifade etmektedir.

3.3. Yüksek Büyüme Oranları ve İhracat Artışı

Yüksek faiz politikası ile değerlendirilen yerli para karşısında dövizin nisbi olarak ucuzlaması, giderek ithalatı kolaylaştırmış, bu sayede özellikle imalat sanayinde teknolojik yeniliklerle ve işçi çıkarmalarla desteklenen verimlilik artışına dayalı bir büyüme sürecine girilmiştir. Bu süreç Grafik-5’te görülebilir. 2001-2010 arası ithalat olanaklarının kolaylaştırılmasıyla beraber sanayi sektöründe büyüme süreci baş-

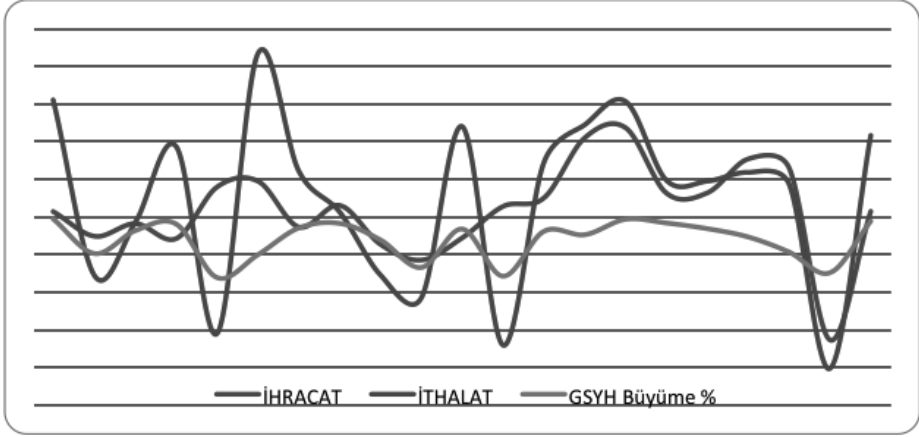
lamış ve GSMH büyümesi de bunu takip etmiştir. Ancak burada önemli olan, yine uygulanan enflasyon karşıtı program nedeniyle baskı altında tutulan iç talep nedeniyle, oluşan bu üretim kapasitesinin büyük oranda dış pazarlara yönlendirilebilmiş olmasıdır. Zira bu durum, 2001 sonrası modelin temel özelliklerinden biridir.

Grafik-5: Sanayi Sektörü ve GSYH Büyüme Hızları (1990-2010)

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, www.dpt.gov.tr

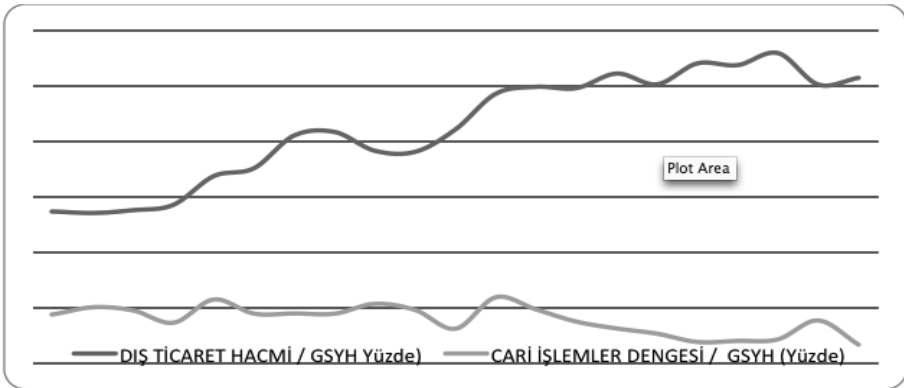
Yukarıda sıralanan etkenler, bu dönemde yaşanan büyük ihracat artışının arka planını açıklar niteliktedir. Genel olarak ithalattaki artışa dayanan ihraç artışı sonucunda ise, özellikle 2008 krizine kadar yüksek büyüme oranları yakalanmıştır. Dolayısıyla 2001 sonrası dönemi farklı kılan unsurlardan biri, bu dönemde ithalatın ihracatın boyunduruğu altına girmiş olmasıdır. Grafik-6'da da net bir şekilde görüleceği gibi, ithalatın ve ihracatın gelişimi, 2001 krizine kadarki süreçte ana eğilim olarak birbirine paralel olarak gitse de, süreç içinde çok yüksek sapmalar gözlenmiştir. Ancak 2001 krizi sonrası uygulanan strateji ile birlikte, ithalat, deyim yerindeyse ihracatın boyunduruğu altına girmiştir. Dolayısıyla yeni dönemle birlikte, ithalat, ihracat ve büyüme, birbiriyle çok bağlantılı ve paralel yönde hareket eden yeni bir patikaya girmiş ve 2008 krizi sonrasında da bu eğilim devam etmiştir.

Grafik-6: İthalat, İhracat ve Büyüme (1990-20120)

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, www.dpt.gov.tr

3.4. Modelin Sonuçları: Yüksek Büyüme Oranları, Cari Açık ve İşsizlik

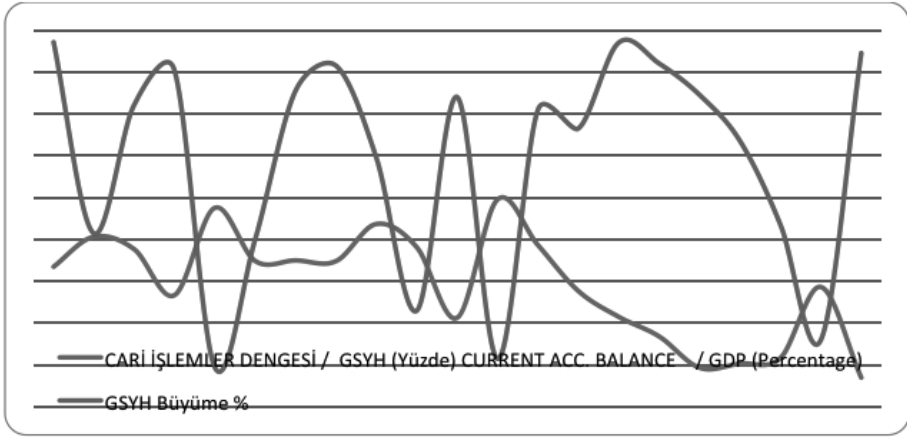
2001 sonrası uygulanan model, her model gibi kendi iç çelişkileri ile birlikte var olmuştur. Buna göre modelin sonuçlarından biri önceki dönemler ile karşılaştırıldığında yüksek büyüme oranlarının yakalanması ve bunun görece istikrarlı bir şekilde sürdürülmesidir. Ancak modelin diğer yanı, yüksek büyüme oranlarının yakalanmasını sağlayan nedenlerle bire bir aynı dinamikler neticesinde cari açığın ve işsizliğin eş zamanlı olarak artması ve giderek sürdürülemez bir boyuta gelmesidir. Grafik-7'ye bakıldığında, dış ticaret hacmindeki artışın ivmelendiği 2001 sonrası dönemde yine cari dengede bozulmanın başladığını ve modelin doğrudan bir sonucu olarak cari işlemler açığının yükseldiğini görebiliriz.

Grafik-7: Dış Ticaret Hacmi ile Cari Denge İlişkisi (1990-2010)

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, www.dpt.gov.tr

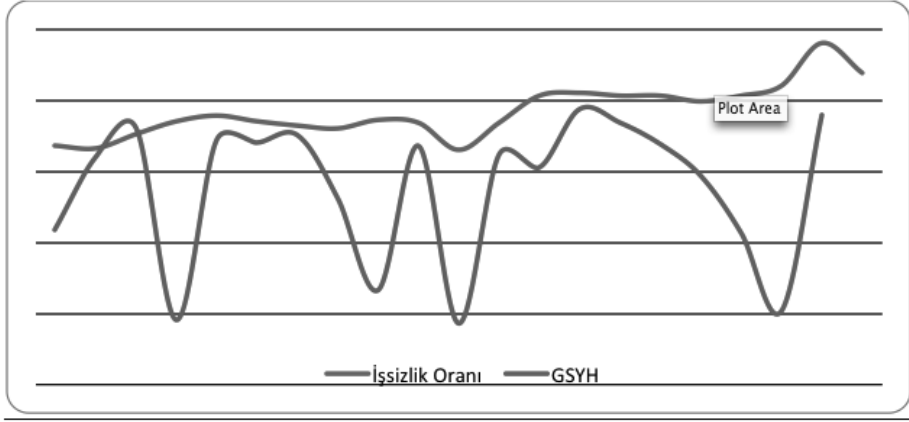
Yukarıda da belirtildiği gibi, dış ticaret dengesinin sürekli daha fazla açık vermesinin gerisinde, 2001 sonrası uygulanan model yatmaktadır. Buna göre, ekonomik büyüme ile cari işlemler dengesi arasındaki ilişkide beklenen, ekonominin büyümenin artmasıyla beraber cari işlemler dengesinin dış açıktan çok dış fazla yaratmasıdır. Ancak yerli üretimin uluslararası piyasalar ile eklemlenme şekli, beklenen bu sonuçtan sapmalara neden olmaktadır. İşte Türkiye’de yaşanan tam da budur. Türkiye’de ekonomik büyüme, ithalat kökenli ihracat sayesinde gerçekleştiği için, büyümenin arttığı dönemlerde cari denge sürekli daha fazla açık vermekte, yine ekonomik büyümenin durduğu hatta gerilediği daralma dönemlerinde cari işlemler dengesi fazla vermektedir. Grafik-8 bu süreci özetlemektedir.

Grafik-8: Büyümenin Cari Açık ile İlişkisi (1990-2010)

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, www.dpt.gov.tr

2001 sonrası modelin bir başka özelliği ise, ekonomik büyüme ile istihdam artışı arasında var olduğu düşünülen klasik ilişkinin izlenememesidir. Grafik-9’a bakıldığında, özellikle 2001 sonrası dönemde ekonomik büyüme ile işsizlik artışının birbirine paralel bir seyir izlediği net bir şekilde görülebilir. Bu ise, yukarıda işaret edildiği gibi, sanayi kesiminin ve genel olarak sermaye birikim sürecinin üretken sermayenin uluslararasılaşması yönünde yaşadığı yapısal dönüşümün sonuçlarından biridir. Bir başka ifadeyle, uluslararası piyasalarla daha fazla entegre olan sermaye kesimleri, bu uluslararası rekabet ortamında ayakta kalmak için emek verimliliğine dayalı bir büyüme modelini benimsemiştir. Bunun dolaysız sonucu ise işsizlik oranının giderek artmasıdır. Bir başka ifadeyle, bu aşamada kapitalist üretim biçimi giderek daha az çalışanın istihdam edilebileceği bir sürece girmiştir. Büyüme ile birlikte paralel olarak yükselen işsizliğin anlamı budur.

Grafik-9: Ekonomik Büyüme ile İşsizlik Oranı Arasındaki İlişki (1990-2010)

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, www.dpt.gov.tr

Bu bağlamda, 2002-2008 dönemi arasında geçen süreçteki takip edilen birikim stratejisi ile beraber, bir yandan uluslararasılaşmış sermayenin giderek daha sermaye yoğun malların üretimine geçme eğiliminin başlaması, diğer yandan da bu süreçte gerekli donanım ve sermaye birikimine sahip olmayan küçük ölçekli sermayelerin elenmesi süreci beraber işlemekte ve her iki gelişmenin olumsuz sonuçları da çalışan kesimler üzerine yansımaktadır. Bir başka ifadeyle sınıf içi çelişki ve çatışmaların yoğunlaştığı bu dönem, aynı zamanda her ne kadar kendi içinde çatışmalar yaşansa da bir bütün olarak sermayenin işçi sınıfı üzerindeki denetim ve kontrol olanaklarını artırdığı bir süreç olarak gelişmiştir.

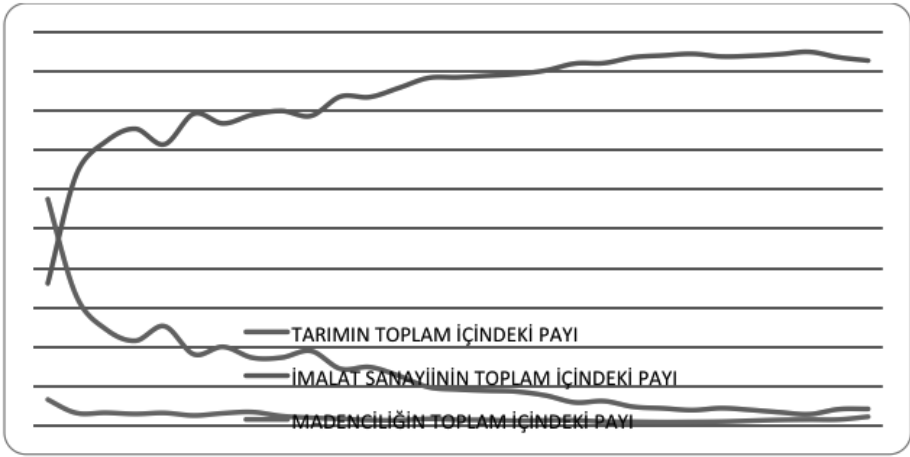
1.5 2008 Krizi Sonrası Revizyon Çabaları

Buraya kadar ortaya koyduğumuz süreç, 2001 krizi sonrasında uygulanan politikanın ve bu politikanın çelişkilerinin analiz edilmesine odaklanmıştı. Bu bölümde ise, özellikle 2008 yılında dünya genelinde yaşanan ekonomik kriz ve bunun etkilerinin Türkiye’de hissedilmesi sonrasında yoğunlaşarak gelişen, modelin revizyonu üzerine odaklanan tartışmalara değinilecektir. Buna göre, bu revizyon çabaları 2001 sonrası modelin değiştirilmesine değil, model içinde daha da derinleşmeyi, bir başka ifadeyle üretken sermayenin uluslararasılaşması sürecinin derinleşmesini amaçlamaktadır.

Yukarıda belirtildiği gibi 2001 sonrası modelin temel amaçlarından biri, üretken sermayenin uluslararasılaşması sürecinde, verimlilik artışına dayalı büyümenin sağlanması ve buna bağlı olarak da ihracatın kompozisyonunun sermaye malları ya da teknoloji yoğun mallar lehine değişmesidir. Bu, uluslararası eklemlenme biçimi içerisinde daha nitelikli metalar üretmek rekabet etme anlamına geldiğinden özel

olarak önem taşımaktadır. Bu anlamda, gerek ihracat artışı ve ihracatın sektörel bileşimi, gerekse ihraç edilen metaların teknolojik düzeyi üzerinde durmak gerekmektedir. Bu çerçevede Türkiye ekonomisinin yapısal bir dönüşüm geçirdiği 1980 sonrası sürece ihracatın bileşimi açısından baktığımızda (Grafik-10), imalat sanayinin toplam ihracat içindeki payının giderek yükseldiğini, buna karşın geleneksel olarak ihraç malları içersinde önemli bir yer tutan tarım kesimi ihracatının ise hızla gerilediğini görebiliriz. Dolayısıyla, Türkiye’de ihracattan söz ettiğimizde, özellikle 2000’li yıllardan itibaren, esas olarak imalat sanayinin üretim kapasitesine vurgu yapmış olmaktadır.

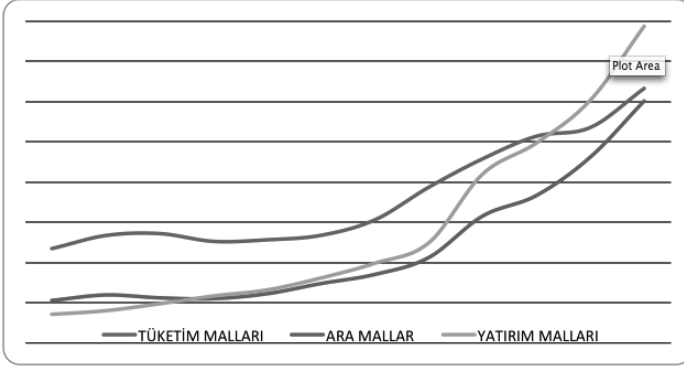
Grafik-10: İhracatta Yapısal Dönüşüm (1980-2010)

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, www.dpt.gov.tr

Ekonominin geneline bakıldığında ihracatın içindeki temel sektörler anlamında yapısal bir değişim olduğunu gördük. Şimdi bir adım daha atarak, ihracat içersinde çok önemli bir yer tutan imalat sanayinin sektörel bileşimine baktığımızda, 2001 sonrası izlenen stratejinin temellerini görebiliriz. Buna göre Grafik-11’de izlenebileceği gibi, imalat sanayi içersinde tüketim malları üretiminden giderek yatırım mallarının üretimine geçiş süreci yaşanmaktadır. Özellikle 2000 sonrası döneme daha dikkatli bakıldığında, yatırım malları üretiminin büyük bir ivme ile arttığı ve imalat sanayi içersinde en önemli alan haline geldiği görülebilir.

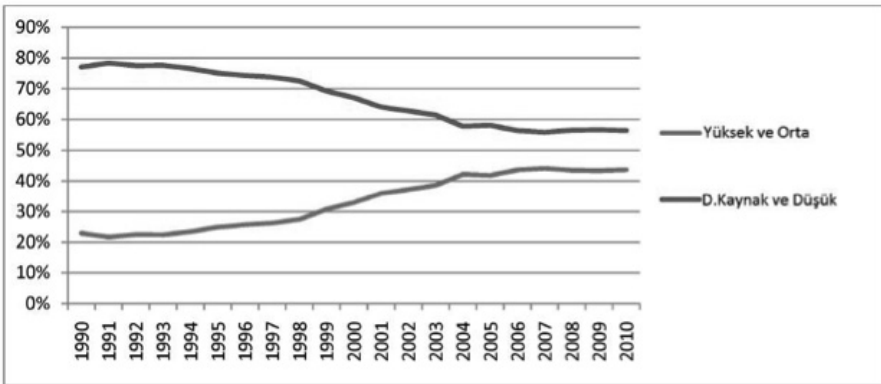
Grafik-11: İhracat Açısından İmalat Sanayinin Sektörel Bileşimi (1996-2007)

Kaynak: Yükseler ve Türkan'ın (2008: 25) ilgili kaynakta yer alan tablosundan türetilmiştir.

Ancak yukarıdaki grafikte görülen ve izlenen modelin amaçlarından biri olan tablo, sürdürülemez niteliktedir. Daha önce de belirtildiği gibi, 2001 sonrası modelde revizyona gidilmesi zorunluluğu 2008 krizi sonrasında daha ciddi olarak hissedilmiş ve bu yönlü çabalar yoğunlaştırılmıştır. Ancak modelin kendi iç gelişmelerinden kaynaklanan sürdürülemez yapısı daha 2006 yılından itibaren görülmeye başlanmıştır. Buna göre Grafik-12'e bakıldığında, yüksek ve orta teknoloji ürünlerin payının yine 2000'li yıllarla beraber hızlı yükselişe geçtiğini görebiliriz. Ancak 2006 yılına gelindiğinde, bu yükselişin durduğu ve toplam ihracat içerisinde orta ve ileri teknoloji ürünlerin payının 2006 yılından itibaren %44 bandına oturduğu ve günümüze kadar bu düzeyde istikrarlı bir seyir izleyerek geldiğini görebiliriz (Dış Ticaret Müsteşarlığı, 2010: 18).

Grafik-12: İhracatın Değişen Bileşimi ve 2000 Sonrası Modelin Tıkanması (1990-2010)

Kaynak: Dış Ticaret Müsteşarlığı (2010: 18).

Grafik-12’de izlenebilecek olan bu tıkanıklık, 2001 sonrası izlenen modelin bu haliyle gelebileceği üst sınırı göstermesi açısından önemlidir. Eğer bu noktadan ileriye gidilmek isteniyorsa, “normal” gelişim seyrinin dışında, sürece bir çeşit müdahale anlamına da gelebilecek olan bir dizi stratejinin tasarlanması ve uygulanması gerekmektedir. İşte 2008 krizi sonrasındaki revizyon girişimlerinin temelinde bu gelişme yatmaktadır.

3. Türkiye’de Yeni Sanayileşme Politikası (YSP) Arayışları

Yukarıda ifade edildiği gibi 2006 yılı ile başlayan ancak 2008 krizinden sonra daha yoğun olarak ilerleyen yeni sanayileşme stratejisi arayışları, resmi kurumlar tarafından hazırlanan birçok belgeden ve sermaye kesimini temsil eden sivil toplum kuruluşlarının hazırladığı raporlardan izlenebilir. Çalışmanın bu bölümünde tartışmaya yön veren ve temel metinler düzeyinde olan başlıca çalışmalara yer verilerek yeni strateji arayışları üzerine yapılan tartışmalar değerlendirilecektir. Kamu kesimi tarafından hazırlanan resmi belgelere bakıldığında, Devlet Planlama Teşkilatı (ya da yeni adıyla Kalkınma Bakanlığı) tarafından hazırlanan plan, program ve özel ihtisas komisyon raporları, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, Dış Ticaret Müsteşarlığı ve TCMB tarafından hazırlanan raporlar ve çalışmalar göze çarpmaktadır. Sermaye kesimini temsil eden sivil toplum kuruluşlarınca yapılan çalışmalar ise TÜSİAD ve TEPAV kanalından gelmiştir.

Öncelikle tüm çalışmalarda ortak olan yönleri tespit ederek YSP tartışmalarına giriş yapılabilir. Buna göre gerek kamu gerekse özel sektör tarafından yapılan çalışmalardaki temel tespit, Türkiye ekonomisinin 2001 krizi sonrasında yapısal bir dönüşüm geçirdiği ve uluslararası piyasalar ile entegrasyonda yeni bir aşamaya geçildiğidir. Buna göre Türkiye ekonomisinin temel yönelimi, dünyada gelişen uluslararası rekabetin etkisiyle birlikte düşük ücretlere dayanan bir entegrasyondan çok (Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, 2010: 9), “orta ve yüksek teknoloji ürünlerde Avrasya’nın üretim üssü olmaktır” (Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, 2010: 10). Bu çerçevede ise, “orta ve yüksek teknoloji sektörlerin üretim ve ihracat içindeki payının artırılması, düşük teknoloji sektörlerde katma değeri yüksek ürünlere geçişin sağlanması ve becerilerini sürekli geliştirebilen şirketlerin ekonomideki ağırlığının artırılması” gerekmektedir (Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, 2010: 11). Strateji değişikliği konusunda önemli çalışmaları olan bir sermaye örgütü olarak TEPAV (2007: 11), “önümüzdeki dönemdeki kalkınma perspektifinden bakıldığında, yeni uluslararası ticari mimaride, Türk imalat sanayiinin değer zincirinde daha üst seviyelerde konumlanarak rekabet gücü elde etmesinden başka herhangi bir yol gözükmemektedir” demektedir. DPT ise, 2010 yılı Programı’nda, “imalat sanayiinin yapısında orta teknoloji sektörlerine doğru dönüşün devam ettiğini” belirterek, “Çin ve Hindistan gibi ucuz emek gücüne sahip ülkelerle tekstil, giyim, deri gibi geleneksel sektörlerde” uluslararası rekabetin giderek güçleştiğinin altını çizmiş, ancak bunun karşısında “özellikle son yıllarda otomotiv, makine, beyaz eşya, ana metal ve petrol

ürünlerindeki yüksek ihracat artışları, orta teknoloji sektörlerinin üretim ve ihracattaki payının artmaya devam etmesinde” etkili olduğunu tespit etmiştir (DPT, 2009: 157-8). Dolayısıyla devletin ve sermaye örgütlerinin Türkiye ekonomisindeki yapısal değişimi tespit ettikleri ve bunun doğrultusunun da giderek orta ve yüksek teknoloji içeren mallar üreterek uluslararası rekabette avantaj elde etmek olduğu konusunda ortaklaştıkları görülebilir. Ancak bunun anlamı, düşük ücrete dayalı olarak sürdürülen politikaları tamamen bir kenara koymak değil, bu politikalara ek olarak teknoloji yoğun malların üretileceği emek kullanım biçimlerini de devreye sokmaktır (Yaman Öztürk ve Öztürk, 2011). Bu bağlamda, yukarıda ortaya koyduğumuz 2000 sonrası modelle ilgili devlet ve uluslararasılaşmış sermaye kesimleri arasında tam bir uzlaşmanın mevcut olduğu görülmektedir.

Ancak yine yukarıda belirtildiği gibi 2000 sonrası model içsel olarak çelişkilidir ve bu çelişkiler, model içinde revizyona gitme gereksinimi doğurmaktadır. TÜSİAD, bu çelişkilere dikkat çekerek, “... büyüme oranındaki ivmelenme beraberinde işsizlik oranında bir azalmaya yol açmamıştır. Öte yandan, büyüme oranında ve ihracatta meydana gelen artış, ithalatın da hızla artmasına neden olmuş ve dış ticaret (cari işlemler) açığı, gerek düzey gerekse de milli gelire oran olarak, büyümüştür” tespitiinde bulunmuştur (Yükseler ve Türkan, 2008: 13). Bir başka TÜSAD metninde ise “son yıllarda gerek Türkiye ekonomisi, gerekse diğer ülkelerin önemli bir bölümünde “istihdamsız büyüme” olgusu belirginlik kazanmıştır” denilerek, modelin sorunlu yanlarından bir diğerine işaret edilmiştir (Saygılı ve Cihan, 2008: 52). Yükseler ve Türkan da yukarıdaki argümana paralel bir şekilde 2000 sonrasında “imalat sanayinde ithalata bağımlılığın arttığına” işaret etmiş ve bu gelişmenin izlenen kur politikası ile bağlantılı olduğunu ileri sürmüştür (Yükseler ve Türkan, 2008: 13). Devamında ise “döviz kurundaki reel değerlenmenin yol açtığı rekabet gücü kaybını telafi etmek isteyen firmalar, istihdam ve reel ücret artışlarını sınırlandırarak işgücü verimliliğini artırmaya öncelik vermişlerdir” diyerek döviz kuru, üretim yapısı ve işsizlik arasındaki bağlantılara dikkat çekmişlerdir (Yükseler ve Türkan, 2008: 18). Dolayısıyla, sermaye örgütleri tarafından hazırlanan raporlarda, 2000 sonrası uygulanan politikanın sürdürülemez yapıya açıkça ortaya konmaktadır.

Bu noktada, yukarıda da belirtildiği gibi, sermayenin uluslararasılaşması sürecinin daha da derinleşmesi adına yapılması gerekenler öne çıkmakta ve bunlar yeni sanayi politikaları olarak formüle edilmektedir. Zira TEPAV mevcut büyüme modelinin çelişkilerinden bir diğeri olan cari açık sorunun “sanayinin küresel ekonomiye entegrasyonundaki strateji eksikliğinin yansımalarından biri” olarak değerlendirecek, kapsamlı sanayileşme perspektifinin gerekliliğine vurgu yapmaktadır (2007: 48). TCMB bünyesinde hazırlanan raporda da, “dış ticaret açığı temelde iç pazara üretim yapan sektörlerin ithal ara malı kullanımı ile yatırım ve tüketim malı ithalatından kaynaklandığı” belirtilmekte ve ancak “ihracatçı sektörlerin ağırlıkla yerli ara ve yatırım malı kullanıyor olması durumunda, ihracat artışı dış ticaret açığının kapatılmasına güçlü bir şekilde katkı yapacağı, aksi durumda ise bu

katkı sınırlı düzeyde kalacağı” vurgulanmaktadır (Saygılı vd., 2010: 3). Dolayısıyla cari açık sorununun sürdürülemez boyutta olması, ihracatta kullanılan ithalatın azaltılmasını hedefleyen bir sanayileşme stratejisinin gerekliliğini ifade etmektedir. Dokuzuncu Kalkınma Planı’nda ise, doğrudan bir sanayi stratejisinin oluşturulmasının gerekliliğine değinilmese de, “imalat sanayiinde sektörel gelişme stratejileri ve öncelik alanlarını belirlemek, sektörel izleme ve değerlendirme yapmak üzere kamu ve özel sektörün yer aldığı bir danışma mekanizmasının” geliştirileceği belirtilerek, yeni politika için ön hazırlıkların yapılması öngörülmüştür (DPT, 2007: 79). Yine 2010-2012 dönemini kapsayan ve esas olarak 2008 krizinden çıkış için piyasalara güven vermek üzere hazırlanan Orta Vadeli Program’da da “üretim ve ihracatın ithalata olan yüksek oranlı bağımlılığını azaltmak amacıyla özellikle ara malları ve yatırım mallarında yurtiçi üretim kapasitesini artırıcı politikalara ve desteklere devam edileceği” belirtilmiştir (DPT, 2009a: 17).

Ancak bu sanayileşme stratejisi, geçmiş dönemde uygulanan, ithal ikameci bir kalkınma modeli ve büyük ölçüde devlet tarafından düzenlenen bir sanayi yapısı yerine, devletin sürecin tıkanıklıklarını aşmada sermaye kesimine yardımcı olacağı bir model öngörmektedir. Gerçekten de ilgili literatürde YSP’nin amacı iyi işleyen piyasaların yaratılması olarak tanımlanmaktadır (WB, 2002). Burada devletin görevi ise, yeni girişimlerin önünü açan ve verimlik artışına dayanan bir büyüme için, ekonomik, sosyal ve siyasi ortam oluşturmaktır (Lindbeck, 1981: 396-397).

Sanayileşme Strateji Belgesi’nde bu yönelim; “... günümüzde, sadece belirli sektörlerin seçilerek desteklenmesi değil, yatay politikalar vasıtasıyla firmaların rekabet gücünü artıran; ayrıca mevcut ve yeni sektörlerin küresel ekonomide daha yüksek katma değer yaratacak biçimde konumlanmalarını sağlayabilecek şekilde yönlendirecek” bir sanayileşme stratejisinin gerekliliği şeklinde ifade bulmuştur (Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, 2010: 22). Benzer bir şekilde TEPAV da hazırladığı raporda izlenmesi gereken stratejinin eski stratejilerden farklı olması gerektiğini savunmaktadır: “Bu raporda savunulan yaklaşımsa sektörel değil işlevsel bir sanayi politikası çerçevesi öngörmektedir... Bu çerçeve içinde, “sanayi politikası”ndan anlaşılması gereken belirli sektörlerin kamu yatırımları ya da teşvikleriyle desteklenmesi değil, kamunun firmaları verimliliğe dayalı büyüme getirecek çeşitli aktivitelere yönlendirmesi ve firmaların verimli çalışmalarının önündeki engelleri kaldırmasından oluşan bir politika paketidir” (2008: 24).

Bu çerçevede, TEPAV’ın önerdiği sanayi politikası çerçevesi, temel olarak bilgi ve koordinasyon dışsallıklarına dayanan bir devlet etkinliğini öngörmektedir. Dolayısıyla yeni sanayi politikalarının temel gerekçesi enformasyon ve koordinasyon dışsallıklarıdır. Gerçekten de TEPAV metinlerinde bu iki hususa özellikle değinildiği görülmektedir. Buna göre, “sanayi politikası çerçevesinin birinci temel parçası imalat sanayiinin küresel ekonomiye entegrasyonu, küresel değer zinciri içine yerleşmesi ve rekabet gücünün artması için stratejik koordinasyon sağlanmasıdır” (TEPAV, 2007: 11). Devamla, “etkin bir politika çerçevesinin temel öğelerinden

biri Türk sanayicilerinin, faaliyet gösterdikleri sektörün küresel değer zincirinin, hangi kısımlarına ne şekilde eklenmesi gerektiği; buna yönelik hangi yatırımların yapılması ve hangi operasyonlara ağırlık verilmesi gerektiği konusunda bilgilendirilmesidir. Bu malumatın sanayiciler tarafından tek başlarına toplanabilmesi mümkün değildir. Dolayısıyla bu malumatın kamu tarafından toplanarak sanayicilere aktarılması gerekmektedir” (TEPAV, 2007: 79).

Burada malumat ya da bilgi dışsallığı ile ekonomideki üretken yapının çeşitlendirilmesi, dış pazarlara ulaşma imkanları hakkındaki bilgiye ulaşma ve dahası, halihazırda başka bir ülkede üretim de kullanılan bir teknolojinin “keşfedilip”, yerel koşullara adapte edilmesinin maliyetleri kastedilmektedir (Rodrik, 2009: 113). Koordinasyon dışsallığı ise, bireysel yatırımcılar tarafından gerçekleştirilmesi çok maliyetli olabilecek, ancak ekonominin organik bir bütün haline gelmesini sağlayan, yatırımların birbirini bütünlüyeceğine önem veren bir politika çerçevesini gerektirmektedir. İşte yeni sanayi politikaları bu iki dışsallığın yaratacağı sorunları önlemek üzerine kurgulanmış bir politika çerçevesini ifade etmektedir. Ancak bu sanayi politikasının en önemli özelliği, her iki müdahalenin de fiilen “sektör yerine faaliyetleri” hedef almasıdır. Örneğin eğitim sektörünün tümü değil, özel bir eğitim türü ya da sanayi alanında uygulanacak yeni bir teknoloji, yeni bir mal ve hizmet üretimi desteklenebilir (Rodrik, 2009: 117).

Yeni sanayi politikaları konusunda özellikle vurgulanan bir başka alan da bu politikaların uygulanması noktasında hayati öneme sahip olduğu düşünülen kurumsal yapıdır. Bir başka ifadeyle kurumsal çerçevesi sağlam bir şekilde çizilmemiş bir sanayi politikasının başarı şansı çok azdır. Bu kurumsal çerçevenin içeriği ise, özellikle sermaye kesimleri ile ilgili devlet kurumlarının yakın işbirliği ve koordinasyonu ile doldurulmaktadır. TEPAV’a göre “malumat toplanması ve analize dayalı yönlendirmenin yapılabilmesi için özel sektör ve kamu arasında etkin işleyecek diyalog mekanizmaları gereklidir” (TEPAV, 2007: 80). Gerçekten de ilgili literatüre bakıldığında özel sektör ile kamu arasında kurulacak etkin diyalog mekanizmalarının gerek Doğu Asya ülkelerinin geçmişteki başarılarının, gerekse şu anda Dünya Bankası gibi uluslararası kurumlar tarafından önerilen politika tavsiyelerinin temelini oluşturduğu görülebilir (Weiss ve Hobson, 1995). Bu bağlamda TEPAV, ilgili ülke deneyimlerini ve literatürü takip ederek Türkiye’ye uyarlamış ve böylelikle yeni sanayileşme politikaları tartışmalarını gündeme taşımıştır. Bu çerçevede TEPAV tarafından ifade edilen devlet-özel kesim ilişkisinin kurumsallaştırılarak sürdürülmesi önerisi, “Sanayinin Rekabet Gücünün Geliştirilmesi Daimi Özel İhtisas Komisyonu” kurularak hayata geçirilmeye başlanmıştır. Bu girişim 2010 Yılı Programı’nda şöyle değerlendirilmiştir: “... sanayinin rekabet gücünü geliştirmek amacıyla orta ve uzun vadeli bir perspektifle genel ve sektörel sorunların değerlendirilmesi ve öneriler getirilmesini, politikalar oluşturulmasını; bu amaçla detaylı çalışma ve analizlerin yapılarak kamu ve özel kesimdeki paydaşların katılımıyla sürekli bir diyalog ortamının oluşturulmasını sağlamak üzere kurulmuş olan “Sa-

nayinin Rekabet Gücünün Geliştirilmesi Daimi Özel İhtisas Komisyonu çalışmalarına 2008 ve 2009 yıllarında devam edilmiştir” (DPT, 2009: 158).

Yeni sanayi politikaları ile ilgili yukarıda aktarılan genel çerçeve akılda tutularak bu stratejinin temel önceliklerine bakıldığında, stratejinin üzerinde yükseleceği sektörlerin ve toplumsal kesimlerin neler olduğu da ortaya konulabilir. Bu çerçevede Türkiye Sanayi Strateji Belgesi’ne göre, Türkiye ekonomisi 2001’den itibaren yapısal bir dönüşüm geçirmektedir. Tarım sektörünün ağırlığı giderek marjinal bir seviyeye gerilerken sanayi ve hizmetler sektörünün payı artmaktadır. Sanayi sektöründe ise ikili bir yapının oluştuğu gözlemlenmektedir. “Dünya ile entegre olan modern üretim yapısına sahip sektörler hala hızla büyürken, emek yoğun üretim yapısındaki geleneksel sektörlerde daralma yaşanmaktadır” (Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, 2010: 8). TCMB bünyesinde yapılan bir araştırmada ise, son dönemde yaşanan değişimin sektörel yönünü de deşifre edebilecek olan sektörel farklılaşma şöyle açıklanmıştır: “Küresel ekonominin üretim ve dış ticaret yapısında yaşanan değişimi Türkiye ekonomisi özelinde de gözlemek mümkündür. Nitekim sanayinin üretim yapısında önemli yer tutan tekstil-giyim-deri gibi emek yoğun sektörlerin payı gerilerken, bu sektörlerin hem üretim hem de ihracattaki yerini taşıt araçları, elektrikli makine, ana metal ve işlenmiş metal gibi emek yoğunluğunun görece daha düşük olduğu sektörler almaya başlamıştır” (Saygılı vd., 2010: 2). Yine Strateji Belgesi’nde tespit edilen temel hedeflere bakıldığında da, uygulanması tasarlanan bu politikalar sonucunda hangi kesimlerin kazançlı çıkacağı görülmektedir. Buna göre öncelikli stratejik hedef olarak “güçlü şirketlerin ekonomideki ağırlığının artırılması” tespit edilmiştir. Devamında ise, “sanayi stratejisi kapsamında, Türkiye’de yatırım ve iş yapma ortamı, becerilerini sürekli geliştirebilen, mevcut rekabet ortamında ayakta kalabilme ve büyüme becerisine sahip şirketlerin gelişimine imkan verecek şekilde” reforme edileceği ifade edilmiştir. Bu ifadeden de anlaşılacağı gibi, yeni sanayi politikalarının üzerine bina edileceği yapı, güçlü şirket yapılarıdır. Bu ise, zaten 2001 sonrası süreçte giderek öne çıkan ve giderek uluslararasılaşarak dünya pazarı ile entegre olan sermaye kesimlerini işaret etmektedir. Dolayısıyla yeni sanayi politikaları, bir anlamda 2001 sonrası sürecin devamı hatta derinleştirilerek güçlendirilmesi anlamını taşımakta ve sürecin temel aktörü olarak uluslararasılaşmış sermaye kesimlerini görmektedir. Strateji Belgesi’nde yer alan ikinci hedef “orta ve yüksek teknoloji sektörlerinde katma değeri yüksek üretime geçmek” olarak belirlenmiştir. Bu hedef, aslında yeni sanayi politikalarının da temel gerekçesini oluşturmaktadır. Buna göre, yukarıda da belirtildiği gibi, 2001 sonrası uygulanan politikaların temel yönelimi ile uyumlu olarak tespit edilen bu hedef, özellikle 2006 yılına kadar giderek yükselen ancak bu yıldan sonra yükselişi duran, ihracat içindeki orta ve yüksek teknoloji ürünlerin yeniden ihracat içindeki payının artırılmasını amaçlamaktadır. Belge’de belirtilen bir diğer hedef ise “düşük teknoloji sektörlerinde katma değeri yüksek ürünlere” geçilmesidir (Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, 2010: 47). Bu da yine izlenen genel stratejinin bir parçası olarak kurgulanmaktadır.

Son olarak, Ekim 2011’de açıklanan ve 2012-2014 dönemini kapsayan Orta Vadeli Program’da, 2001 sonrası modelin en önemli çelişkilerinden olan işsizliğin ve cari açığın düşürülmesi en önemli amaçlar arasında yer almıştır. Genel olarak Program’da sanayileşme süreci açısından 2006 sonrasında geliştirilen yönelim korunmuş ancak, özellikle dünya krizinin derinleşmesi durumunda Türkiye ekonomisinin kırılganlıklarını daha da artıracak olan ve 2001 sonrası modelin en önemli sorunlarından birini oluşturan cari açık konusu üzerinde durulmuş ve cari açığın azaltılması ile sanayileşme eksenindeki yönelimler beraber ele alınarak değerlendirilmiştir. Buna göre Program’da, “sanayi ve hizmetlerde yüksek katma değerli üretim yapısına geçişin” sağlanması hedeflenmiştir (DPT, 2011: 22.). Bu hedef çerçevesinde ise, yukarıda değinilen Sanayi Stratejisi belgesine referans verilmiş ve özellikle sanayi üretiminin yüksek ithalat bağımlılığın kaynaklanan sorunların önüne geçilebilmesi için üretimde ve ihracatta yerli girdi ve aramalı kullanımının yaygınlaştırılmasının destekleneceği (DPT, 2011: 22) ve özellikle kamu alımlarında yerli malların tercih edileceği (DPT, 2011: 14) bildirilmiştir. Dolayısıyla Program’da, bir yandan nitelikli ve katma değeri yüksek ürünler üreten bir sanayi yapısına geçiş, diğer yandan da bu süreçte dışa bağımlılığın daha da artmasının önüne geçilmesi için “kısmi ithal ikamesini” andıran, özellikle ara mallarında yerli üretimi teşvik eden ve cari açığı bu yolla azaltmayı hedefleyen bir yaklaşım görülmektedir.

Sonuç

Türkiye’de 2001-2011 arası süreçte uygulanan ekonomi politikasının temel özelliklerini analiz etmeyi amaçlayan bu çalışmada, ilk olarak söz konusu dönemin ayırt edici yönünün Türkiye’deki üretken sernayenin uluslararasılaşması olduğu ileri sürülmüştür. Bu bağlamda, dönem boyunca uygulanan ekonomi politikası, uluslararası üretim, tüketim ve finans yapılarıyla giderek daha fazla entegre olan sermaye kesimlerinin talepleriyle çelişmeyecek şekilde formüle edildiği görülmüştür. Ancak özellikle 2006 yılına gelindiğinde, henüz uluslararası kriz koşulları ortaya çıkmadan evvel, Türkiye’deki birikim modeli kendi içsel kırılganlıkları nedeniyle tıkanmıştır. 2001 sonrası konsolide edilen birikim modelinin en önemli iki sorunu olan yüksek oranlı işsizliğin düşürülememesi ve cari açığın giderek sürdürülemez bir şekilde artmaya devam etmesi, yaşanan tıkanıklığın en önemli sonuçlarından biridir. Bu çerçevede 2006 yılının özelliği, ihracat odaklı ve ihracat içerisinde de orta ve yüksek teknoloji ürünlerde uzmanlaşarak uluslararası rekabet ortamında ayakta kalmaya çalışma stratejisinin doğal sınırlarına varılmış olunmasıdır. Bu noktadan sonra hedeflenen amaca ulaşılabilmesi için bir çeşit yeni devlet müdahalesinin formüle edilmesi gerekmiştir. Bu gerekliliğin ortaya çıkmasından itibaren Türkiye’de “Yeni Sanayi Politikası” başlığı altındaki tartışmalar gündeme gelmeye başlamış ve bu yöndeki politikalar aşamalı olarak uygulamaya konulmaya başlanmıştır. Dolayısıyla bu çalışmada ileri sürülen bir diğer argüman, Türkiye’de YSP’nin formüle edilmesinin ve bu yöndeki uygulamalara girilmesinin ardında bir yandan 2001

sonrası oluşturulan birikim modelinin sürdürülemez olduğunun, diğer yandan da spesifik olarak 2006'dan itibaren ihracatın bileşimindeki değişimin durmuş olmasının yattığıdır.

Ancak gerek 2001 sonrası birikim modeli, gerekse yeni sanayi stratejisi çerçevesine planlananlar genel olarak değerlendirildiğinde, temel amacın Türkiye'de uluslararasılaşmış sermaye kesimlerinin, uluslararası rekabet güçlerini artırma olduğu görülebilir. Bu amacın zorunlu sonucu ise, çalışma koşullarının giderek ağırlaşması, verimlilik ile reel ücretler arasındaki ilişkinin sermaye lehine koparılması ve yüksek oranlı işsizlik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynakça

- Akçay, Ü. (2010) "İşsizlik Analizlerinin Eleştirel Bir Değerlendirmesi ve Türkiye'de 2001 Krizi Sonrası Artan İşsizliğin Analizi", der. Serap Kurt, *Almanak 2009 Analizleri* içinde, İstanbul: SAV Yayınları, s. 71-97.
- Akçay, Ü. (2009) *Para, Banka, Devlet: Merkez Bankası Bağımsızlaşmasının Ekonomi Politikası*, İstanbul: SAV Yayınları.
- Akçay, Ü. (2009a) "2001 Krizi Sonrası Yapısal Reformlar Bağlamında Kamu İdaresinin Yeniden Düzenlenmesi: Türkiye'de Merkez Bankası Bağımsızlığını Nasıl Anlamak Gerekir?", der. Necati Akyıldız vd. *18. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Kamu Yönetiminde Reform* içinde, Ankara: TODAİE Yayınları, s. 251-264.
- Akçay, Ü. (2007) *Kapitalizmi Planlamak*, İstanbul: SAV Yayınları.
- Boratav, K. (2011) *Türkiye İktisat Tarihi*, Ankara: İmge Yayınları.
- Karakas, D. ve Ercan, F. (2008) "Türkiye'de Uluslararasılaşma Sürecindeki Sermayenin Üretken ve Para Sermaye Arasındaki Zaman Yönelimli Stratejik Tercih", *İktisat İşletme ve Finans*, No. 262, s. 35-55.
- Dış Ticaret Müsteşarlığı (2010) *Küresel Ticarete Türkiye'nin Yerinin Yeniden Konumlandırılması: Dış Ticarete Yeni Rotalar*, Ankara: DTM.
- DPT (2007) *Dokuzuncu Kalkınma Planı, Sanayi Politikası Özel İhtisas Komisyonu Raporu (2007-2013)*, Ankara: DPT.
- DPT (2009) *2010 Yılı Programı*, Ankara: DPT.
- DPT (2009a) *Orta Vadeli Program (2010-2012)*, Ankara: DPT.
- DPT (2011) *Orta Vadeli Program (2012-2014)*, Ankara: DPT.
- Ercan, F. (2002) "Çelişkili Bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi (I)", *Praksis*, sayı: 5, s. 25-75.
- Fine, B. vd. (der) (2003) *Development Policy in the Twenty-First Century: Beyond the Post Washington Consensus*, London: Routledge.
- Filho, S. ve Johnson, D. (der.) (2004) *Neoliberalism: A Critical Reader*. London: Pluto Press.
- Lindbeck, A. (1981) "Industrial Policy as an Issue in the Economic Environment", *The World Development*, sayı: 4(4), s.391-406.
- Öniş, Z. ve Rubin, B. (2003) *The Turkish Economy in Crisis*, London: Frank Cass.
- Öztürk, Ö. (baskıda) "Kriz ve Türkiye'nin 'Kalkınma' Perspektifi", *İktisat Dergisi*, Sayı: 519-520.
- Öztürk, Ö. (2010) *Türkiye'de Büyük Sermaye Grupları*, İstanbul: SAV Yayınları.
- Rodrik, D. (2009) *Tek Ekonomi, Çok Reçete: Küreselleşme, Kurumlar ve Ekonomik Büyüme*, Eflatun Yayınları: Ankara.
- Sanayi ve Ticaret Bakanlığı (2010) *Türkiye Sanayi Strateji Belgesi (2011-2014)*, Ankara: Sanayi ve Ticaret Bakanlığı.
- Saygılı, Ş. vd., (2010) *Türkiye İmalat Sanayiinin İthalat Yapısı*, Ankara: TCMB.
- Saygılı, Ş. ve Cihan, C. (2008) *Türkiye Ekonomisinin Büyüme Dinamikleri*, İstanbul: TÜSİAD.
- TEPAV (2007) *Türkiye'nin Rekabet Gücü İçin Sanayi Politikası Çerçevesi*, İstanbul: TEPAV.

- Türel, O. (2011) *Geç Barbarlık Çağı 2: Planlama, Kurumsal Yapıda Dönüşüm ve Sanayileşme*, Ankara: Yordam Kitap.
- Yaman Öztürk, M. ve Öztürk, Ö. (2011) "Türkiye Sanayi Strateji Belgesi Üzerine Gözlemler", *Memleket Siyaset Yönetim*, Sayı: 15.
- Yeldan, E. (2001) *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yükseler, Z. ve Türkan, E. (2008) *Türkiye'nin Üretim ve Dış Ticaret Yapısında Dönüşüm*, İstanbul: TÜSAİD Yayınları.
- WB (2002) *World Development Report 2002: Building Institutions for Markets*, USA: Oxford University Press.
- Weiss, L. ve Hobson, J. (1995) *States and Economic Development: A Comparative Historical Analysis*, Cambridge: Polity Press.

Değerler ve Değer Yaratma Süreci: İşletme Tarihi Bağlamında Bir Deneme ya da Politik İktisadın Sosyolojik Eleştirisine Eleştiri¹

Koray R.Yılmaz*

Öz

Bu çalışmada değerler dünyasının Marksist anlamda değer üretim süreci ile olan ilişkisi üzerine odaklanılmıştır. Arçelik şirket tarihi örneği üzerinden Türk olmak, aile, baba, evlat, güven, uzlaşma, aidiyet, futbol gibi Türkiye toplumu tarafından ortaklaşmış kimi değerlerin sermaye ilişkisine nasıl içerildiği ortaya konmuştur. Böylelikle kültürel ve sosyolojik çalışmaların ötesine geçerek, değerler dünyası da eleştirel politik iktisat çerçevesinden incelenecektir. Nihai olarak çalışma göstermektedir ki, Marksist anlamda değer yaratma süreci, “değerler dünyasını” içererek gerçekleşmekle birlikte, sözkonusu değerler farklı sınıflar için farklı sonuçlar ve anlamlar taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Karl Marx, eleştirel politik iktisat, değerler dünyası, değer yaratım süreci, işletme tarihi, Arçelik

Abstract

Values and Value Creation Process: An Essay on Business History or The Critique of Sociological Critique of Political Economy

In this article it is focused on the relation between the world of values involving cultural, social and moral values and the Marxist concept of value. With reference to the history of Arçelik corporation, the ways in which common values in Turkish society such as being Turkish, family, father, son, confidence, reconciling, belonging, football etc. are involved into capital relation, are presented. Therefore, moving beyond the so-called cultural and sociological studies, the world of values will be analysed from a perspective of critical political economy. In sum, this study shows that although value creation process in Marxian sense has taken place by involving the world of values, they have different results and meanings for different classes.

Keywords: Karl Marx, critical political economy, world of values, value creation process, Business History, Arçelik corporation

1 Bu çalışmanın sözlü tarih dökümanları daha sonra “Mahalle Bakkalından Küresel Aktöre Arçelik” başlığıyla yayımlanan doktora tez çalışmamıza dayanmaktadır. Bu sözlü tarih dökümanları bu çalışmada Türkiye toplumunu ortaklaştıran değerlerin Marx’ın kullandığı anlamda değer üretim süreci ile ilişkisi noktasında ele alınmıştır. Sözlü tarih dökümanları için Enis Rıza ve VTR’ye teşekkür ederiz.

* Dr. 19 Mayıs Üniversitesi İktisat Bölümü

Durkheim bağlamında yapılan iki tespit bu çalışmanın yerine işaret etmek açısından önemli görünmektedir. İlkinde Gören Therborn “topluma ilişkin bilimsel bir söyleme yapılan temel sosyolojik katkının... esas olarak çeşitli tip ve büyüklükteki insan yığınları arasındaki ideolojik topluluğun – yani değer ve normlar topluluğunun- keşfedilmesi ve incelenmesini içerdiği” ve bu “ideolojik topluluk” kavramının oluşturulmasının “ekonomi politiğin sosyolojik eleştirisini” gerekli kıldığını, bunun oluşturulmasında da Durkheim’in belirleyici bir rol oynadığını” vurgular (Callinicos, 2004: 190). Bunu Tiryakiyan’ın Durkheim’dan yaptığı alıntılarda içerilen tespitler tamamlar. “Bencillik ya da öz çıkar, insanları birleştirmekten çok böler, aslında öz çıkar, sınırlanmadığı takdirde toplumun güçlenmesinden çok çözülmesine yol açacak bir tutkudur” (Tiryakiyan, 1997: 217). Dolayısıyla Durkheim’in politik iktisata eleştirisi şöyle ifade edilir: “Modern toplum ekonomik olarak ne kadar iyi örgütlenmiş olursa olsun, bu örgütlenmenin bir ruha ihtiyacı vardır; ekonomik birlikteliğin tutkalını oluşturacak olan ahlaki birlikteliği sağlayıcı ve ortak değerler şeklindeki bir ruha ihtiyaç vardır” (Tiryakiyan, 1997: 27). Nihai olarak Durkheim, politik ekonomi çizgisini ahlak ve ortak değerleri ihmal ettiği gerekçesiyle eleştirmektedir. Bu sosyolojik eleştiri açık ki önemlidir. Ancak başka bir önemli eleştiri günümüzde sosyoloji çalışmalarının değerler, normlar ve kültür gibi hususları ele alırken onları kendi içinde analiz etme eğiliminde olmasına yöneliktir. Bu çerçevedeki sosyoloji ve kültür çalışmaları için örneğin kapitalizm çoktan vazgeçilmiş bir kavramdır. Bu çalışmalarda kapitalizm, Eagleton’dan çağrışımla, fazla bütünleştirici ve ekonomistçe bulunmaktadır (Eagleton, 2004: 53).

Durkheim haklıdır. İktisatçıların önemli bir kısmı ve özellikle Durkheim döneminin etkili iktisatçıları olan marjinalistler için değer ve normlar “iktisat” dışıdır. Bu durumun önemi özellikle kapitalist toplum düzenini anlamak için kritik bir öneme sahip olan sermaye kavramının analizinde ortaya çıkar. Bu önem iki noktada belirginlik kazanmaktadır: Birincisi, iktisatçıların sosyal ilişkileri şeyler olarak ele alma eğiliminde olmaları ve bunun sonucunda sermaye kavramıyla sadece belirli bir miktar donanımı işaret etmeleridir. İkincisi, kapitalizmi doğal bir sistem olarak kavramaları ve bunun sonucunda sermayenin içinde yaşadıkları döneme özgü bir toplumsal ilişki olduğunu görememeleridir. Halbuki Marx’ın analizinin temelinde bulunan sermaye kavramı her şeyden önce kapitalist topluma özgü bir toplumsal ilişkiye işaret etmektedir. Sermaye, Wood’un vurguladığı gibi, herhangi bir zenginlik birikimi değildir (2003: 44-45). Ötesinde, “toplumsal hayatın meta üretimi aracılığıyla yeniden üretimi”dir (Harvey, 1999: 376). Toplumsal hayat açık ki değer ve normlar içeren bir bütünselliktir. Bu çerçevede Marx’ın sermaye kavramı, Durkheim’in ekonomi politiğe yönelik sosyolojik eleştirisini eleştirel politik iktisat için geçersiz kılacak niteliktedir. Ayrıca sermayenin bir toplumsal ilişki olduğu vurgusundan hareketle değerler, kültür ve normların kapitalist toplumsal ilişkiler bütünü içindeki önemine işaret etmesi bakımından, Marksist politik iktisat standart

iktisattan köklü biçimde ayrılmaktadır. Benzer şekilde değer, kültür ve normların analizini kendi içinde sosyolojik-kültürel bir dille değil kapitalist toplumsal ilişkiler bütünü içerisinde ele almasıyla da, standart sosyoloji ve kültür çalışmalarından ayrılmaktadır.

Kapitalizmin yapısal dinamikleriyle değerler ve normların iç içe geçmesini örnekleyecek önemli bir alan işletme tarihidir. İşletme tarihi Türkiye’de üzerinde yeterince çalışılmış bir alan değildir. Bununla birlikte bir alt disiplin olarak varlığı 20.yy’ın ilk çeyreğinin sonlarına dayanmaktadır. Bir anlamda disiplinin temelini atan Norman Gras, uzun bir dönem, yöntemi ve işletme tarihini ele alış biçimiyle ilgili yazın üzerinde belirleyici olmuştur. Gras, işletme tarihini büyük, küçük, geçmişte ya da günümüzde varolan firmaların biyografisi olarak tanımlar. Ancak ona göre bu alan, iş adamlarının ve firmaların politik ve sosyal aktivitelerinin tarihine değil “iş” (*business*) tarihine odaklanmalıdır (Gras, 1934: 385). Gras’ın yaklaşımında, “iş”e ilişkin tarihin politik ve toplumsal olandan bağımsız olarak algılanması “iş”in ve işletmenin yansız, apolitik ve idari aktivitelerden ibaret olarak değerlendirilmesini de beraberinde getirmiştir. Bu yaklaşım zaman içerisinde farklılaşmalar gösterse de, kültürel, politik ve toplumsal olanın genel olarak dışsal nitelikte ele alınması işletme tarihi çalışmalarında hakim bir eğilim oluşturmıştır.²

Bu çalışmada Türkiye toplumuna ait kimi ortaklaşmış değerler işletme tarihi bağlamında ele alınacak; bu değerlerin salt kültür ve kimlik dünyasının ötesinde, kapitalist sermaye birikimi süreci açısından anlamı ve yeri ortaya konmaya çalışılacaktır. Böylelikle sermaye birikim sürecinin salt “iktisadi” bir süreç olmadığı gibi değer-kültür-kimlik alanının da sadece kendi içinde bir süreç olmadığı gösterilmeye çalışılacaktır. Diğer bir deyişle, bu çalışmada Marksist eleştirel politik iktisadın olanakları kullanılarak değerlerin, “değer” yaratma sürecine ya da sermaye ilişkisine nasıl içselleştirildiği ortaya konacaktır. Böylelikle politik iktisadın sosyolojik eleştirisine, eleştirel politik iktisat çerçevesinden bir işletme tarihi çalışmasıyla eleştiri getirilecektir. Bu doğrultuda, Arçelik şirketinin tarihsel gelişme süreci ve Arçelik’in kurucularından biri olarak Vehbi Koç’un iş hayatına dair kişisel tarihi ampirik çalışma alanı olarak değerlendirilecektir.

Çalışma, öncelikle, “Türklük” vurgusu üzerinde duracak; sosyolojik-kültürel çalışmalarda genellikle ideoloji-değerler dünyası bağlamında genelde bir baskı unsuru olarak ele alınan Türk kimliğinin girişim, meta üretimi ve meta realizasyonu süreçlerinde sermaye ilişkisine nasıl içerildiği, Arçelik ve Vehbi Koç örneklerinden hareketle gösterilmeye çalışılacaktır. İkinci olarak, aynı örnekler içerisinde, geç kapitalistleşen bir ülkenin ortak değerlerinden biri olmuş olan sanayileşme, kalkınma

2 İşletme tarihi çalışmaları 1960 ve 1970’lerde organizasyon ve stratejiye odaklanan Alfred Chandler’in çalışmalarıyla gelişme göstermiş, daha sonra bu çalışmalar ihmal ettiği kültürel boyut nedeniyle eleştirilmiştir. Bu yaklaşım bugün etkisini devam ettirmekle birlikte, ilgili literatürde kültürel boyutun önemini vurgulayan çalışmalar hızla gelişmektedir. Genel olarak bu çalışmaların da, dar anlamda kültürel olanı öne çıkartan ve politik-toplumsal-yapısal olanı ihmal eden bir nitelikte olduğunu söyleyebiliriz.

mefhumunun kapitalist sermaye birikim sürecinde farklılaşan sınıfsal anlamları, bir yandan sermaye birikirken diğer yandan da tüketici, tüketici zihniyeti ve işçi inşası yani sınıf oluşumu ve disiplini süreçlerinin nasıl yaşandığı ortaya konacaktır. Daha sonra, aile ve arkadaşlık gibi değerlerin sermaye ilişkisine içerilme süreci üzerinde durulacaktır. Dördüncü olarak, yine Arçelik örneğinden hareketle, uzlaşma, aidiyet gibi değerler ve Türkiye toplumunda özellikle erkekler arasında yaygın olan futbol kültürünün sermaye birikim sürecine nasıl içerildiği ortaya konacaktır. Son olarak, Arçelik bayi teşkilatı bağlamında, güven-kişisel ilişki gibi değerler (Buğra, 2000) tarafından geliştirilen yaklaşımın eleştirel bir değerlendirilmesi ile birlikte ele alınacaktır.

Türk Olmak ve Girişimcilik

Bukharin, *Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi* isimli çalışmasında, “dünya kapitalizminin gelişmesi bir yandan ekonomik yaşamın uluslararasılaşmasına... diğer yandan aynı ekonomik gelişme süreci, tepeden tırnağa kadar silahlanmış ve birbirlerini gırtlaklamaya hazır dar “ulusal” gruplar kurmak için kapitalist çıkarları “ulusallaştıran” eğilimlerin yoğunlaşmasına neden olur” demektedir (2005: 115-116). Özellikle 20.yy’ın ilk dönemlerini kapsayan süreci bu kadar iyi anlatabilen ifade herhalde az sayıdadır. Bu süreç bir yandan savaşların yaşandığı ama aynı zamanda kapitalist çıkarların da ulusallaştığı bir süreçtir. Diğer bir deyişle sermayenin uluslararasılaşması diğer yandan sermayenin ulusallaşmasını beraberinde getirmektedir. Türkay, Türkiye özelinde bu dönemi sermaye birikiminin ulusal dönüşümü olarak kavramsallaştırılmaktadır (2006). Diğer yandan bu dönemdeki millileşme eğilimine millî iktisat kavramı bağlamında da işaret edilmiştir (Toprak, 1982).

Bu dönemin şirketleşme tarihini bir önceki dönemden ayırt eden en önemli dinamik, bu millileşme-Müslümanlaşma-Türkleşme eğiliminin şirketler dünyasında belirleyici bir unsur olarak ortaya çıkmasıdır. 1908 ile başlayan süreç, bir yandan ticaretin diğer yandan şirketleşmenin öneminin sıklıkla vurgulandığı ve toplumun tüm unsurlarının bu alanda mobilize olduğu yıllardır. Kanun-i Esasi’nin yeniden yürürlüğe konması ticaretin en önemli güvencesi olarak sunulmakta; dönemin başınında, ülke yönetiminde ve iş yaşamında önde gelen isimleri şirketleşmenin önemi vurgulanmakta ve bu yönde yasal-kurumsal düzenlemelerin gerekli olduğunu belirtilmekte idi (Toprak, 1982: 48-54). Bu süreç, Müslüman Türk’lerin de ticarete yönelmesinde etkili oldu.

Şirketleşme süreci özellikle savaşlar ile birlikte hızlanmıştır. Savaş süreci, birçok milletten unsur içeren Osmanlı İmparatorluğu içerisinde sermaye birikim süreci ve şirketleşmenin millileşmesi-Müslümanlaşması açısından belirleyici olmuştur. Bir yandan Balkan savaşları ve sonrası yaşanan süreçte bu unsurlar arası gerilimin artması, diğer yandan Müslüman unsurların da ticarete öne çıkma çabaları, ilk çelişkili sonuçlarını 1913-1914 Müslüman boykotaj kampanyasıyla vermiştir. Boy-

kot, Müslüman-Türk unsurların gayrimüslim tüccar ile açık çatışması ve ticaretin millileştirilmesi sürecinin önemli bir göstergesini oluşturmaktadır:

Boycotaj kampanyasına göre, Osmanlı topraklarında ticaret Rumların elindeydi. Alışverişi Rum vatandaşlar düzenliyorlardı. Böylece zavallı şaşkın ve gafil Müslümanlar kendi elleriyle Yunanistan'ın topu, tüfeğini zırhını finanse ediyorlardı... Osmanlı Müslüman'ı hala uyanamamıştı, sırf Müslümanların oturdukları mahallelerde bile bakkal, manav, tuhafiyeci hatta fırın Müslümanların elinde değildi... Bu koşullar altında iktisadi uyanış, intibah-ı iktisadi gündeme geldi. Bundan böyle Haçapulo, Yanko, Alsetopulo, Petro gibi yabancı isimlere ait büyük ve zengin mağazalar boykot edilmeli, sahipleri Türk olan Kahyaoğulları, Karaosman, Uşakizadeler, Hacı Muhiddin, Mehmed Şakir vb gibi ticarethanelerle alışveriş yapılmalıydı. Boykot kısa sürede etkisini gösterdi... Müslüman esnafın, tüccarın, işyerlerinin adreslerini içeren listeler yayımlandı. Müslümanlara ticarete atılmaları için çağrıda bulunuldu. İstanbul'da kısa sürede 50'e yakın Müslüman bakkal dükkânı açıldı (Toprak, 1995: 110).

Bu dönemlerde bir başka bakkal dükkânı da Ankara'da açıldı. Bu dükkân Vehbi Koç ve babasına aitti:

[O dönemde] Türkler askere giderler, hocalık yaparlar, bakkallık yaparlar, bekçilik yaparlar, arabacılık yaparlar, Türklerin vazifesi buydu. Öbürleri de askerlik yapmazlardı, onlar bedel verirlerdi askere gitmezlerdi. Türkler giderdi askere ölmeye, hasta olmaya ve onlar... para kazanırlardı. Ankara'da Katolikler, Ermeniler, Museviler büyük para kazanırlardı ve en güzel yerlerde yaşarlardı. Biz onlara hayran hayran bakardık. Hep ihracatla onlar meşgul olurlardı. Ondan sonra elbise işleriyle, mensucat işleriyle onlar meşgul olurlardı. Yani aklınıza ne gelirse hepsi onların elindeydi. Musevilerin, Rumların, Ermenilerin, Katoliklerin elindeydi her ticaret (Koç, 1993).

Biz de babamla evimizin altında şirketin üzüm sattığı mağazanın yerinde, 120 lira sermaye ile bir dükkân açtık. 1917'de kurulan bu firmanın adı ve adresi Koçzade Hacı Mustafa Rahmi, Karaoğlan Çarşısı Ankara idi. O yıllarda her dükkân açan Türk, başka bir şey bilmeyip bakkallıktan işe başladığı için, biz de bakkallıktan başladık (Koç, 1974: 18).

Ulusallaşma süreci, öncelikle İttihat ve Terakki'nin daha sonra da Cumhuriyet'in millileştirme politikaları yoluyla Müslüman-Türk tüccarların gayrimüslim azınlık tüccarın aleyhine olarak genişlemesini beraberinde getirmiştir. Bu süreçte Vehbi Koç'un etnik, dini, sınıfsal ve mekânsal konumu, onun bu dönüşümün kazananlarından olmasında etkili olmuştur. Kazananların konumuna ait Türklük ve Müslümanlık gibi aidiyetler, kazanan olmanın bu niteliklerinden beslenen bir dilin oluşumunu da beraberinde getirmiştir. Gerçekten de ilk zamanlardan itibaren Vehbi Koç'un çeşitli konuşmalarında, özellikle din, Allah, memleket, vatan gibi ifadelerin göze görünür ölçüde bir sıklıkla vurgulandığı tespit edilebilir.

Meta Üretimi ve Realizasyonu Bağlamında Türk Olmak

Girişimciliğin yanı sıra meta üretimi ve metanın realizasyonuna dair süreçlerde de Türklük ve Türk olma vurguları sermaye ilişkisine içerilmiş değerler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu doğrultuda, Arçelik özelinde de, kurtuluş ve bağımsızlık fikri etrafında belirli bir Türkiye algısına rastlarız: Savaşlardan hiçbir şeyi olmadan çıkmış bir Türkiye'nin batıya karşı yeniden inşası ve bunun taşıyıcısı olarak Arçelik girişimi. Burada, Cumhuriyetle başlayan sürecin, sanayileşme, kalkınma, müstemele olmama, milliyetçilik, kendini -özellikle batıya karşı- ispatlama ve bağımsızlık gibi değerlerinin bireysel sermaye sürecine içerildiği ve bireysel sermaye süreçlerinin bizzat bu değerlerin hayata geçirilmesi olarak sunulduğunu görürüz. Arçelik'in üst düzey eski çalışanlarından Cansen'in³ ifadeleri buna işaret etmektedir.

Biz orada lâlettayın çalışan kimseler değiliz. Biz bir mücadeleyi götüren bir ekibiz. Kendimize göre bir meydan okuyuşa, karşı bir savaş veriyoruz. Kavgamız var bizim işte. Onu yapacağız, iyileştireceğiz, modern bir şirket kuracağız. Kaliteli ürünler yapacağız ve o zamana kadar Türkiye' de üretilmemiş. Hatta bir tabir şöyleydi: İçinde motor olan ilk mamul. Arçelik ne yapmıştır sorusunun cevabı, içinde motor olan ilk mamul. O güne kadar Türkiye' de içinde motor olan mamul yapılmamıştı. İşte bu ta Atatürk'ün kılıçla kazandığımız zaferi şimdi orakla çekiçle pekiştireceğiz. İktisadi bir zaferle, askeri zaferimizi taçlandırmazsak bu askeri zaferi de sürdüremeyiz inancı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında herkese verilen çok temel bir endoktrinasyon var. Yani kötü bir anlamda almayalım, bir beyin yıkaması var. Mutlaka iktisaden de zafere ulaşmak mecburiyetindeyiz. Kendi kendimize işte yerli malı haftası, şu bu, yerli sanayilerinin kuruluşlarıyla. Arçelik bu ruhtaki insanların kurduğu şirkettir. Yani ruhun esası budur. 1901 doğumlu Vehbi Koç' la 1904 doğumlu Lütü Doruk, onlar tam işte Atatürk'ün o devrinin insanları olarak, arkadan gelen bizlere de tamamen bu endoktrinasyonla yetişmiş ben ve benden 10 yaş daha büyük olan ekiple beraber hep böyle bir şeyi başarmak, zoru başarmak, bir şeyi aşmak (2000).

Üretim sürecinde olduğu gibi üretilen metanın realizasyonunda da Türklüğün önemli olduğu; sahip olunan bu hâkim kimliğin metanın realizasyonunda önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Bu durum, Arçelik ve o dönem en önemli rakip görünümündeki Profilo bağlamında izlenebilir. Bir bayi olarak Kaya'nın (2000) aktardıkları ilgi çekicidir.

Arçelik'in bir Türk'ün olması tercih sebebiydi. Koç Türk olduğu için. Biz Profilo diyorduk, nitekim Amerikan yahudisi, televizyonda değil de o devirlerde radyoda mesela spotlar verdik vesaire yaptık. El ilanları dağıttık, afişler filan oldu (2000).

Bu anlayışın tüketici nezdinde de karşılık bulduğu anlaşılmaktadır:

3 Arçelik şirket tarihine ilişkin sözlü tarih görüşmelerinin dökümanları basılı bir kaynak olmadığı için yapılan alıntılar sayfa numarası içermemektedir.

Şimdi Arçelik mamullerinin müşteri evine girmekte zorlanmaması biraz da mamulün tamamının Türk malı oluşu, ne bileyim sempatik bir malzemeyle, sempatik bir servisle karşılaşılıyor oluşu, mamullerinin diğer mamullere göre daha dayanıklı daha sağlam daha sevecen, daha kullanışlı oluşları, müşteriyi teşvik etti Arçelik mamulü alma konusunda. Bu mamulleri seçerken hani Türk malı, servisi Türk'tür. Bizim bir avantajımız var, bu Bosch marka Alman malı ne bileyim AEG'si, Profilo'su felan bunlar hep dışarıda üretilen mallar bunlar tabii ki müşteriyi ürütüyordu bir yerde. Ama Arçelik diye adı dahi Arçelik yani adı dahi Türk ismi olan ve tamamen Türkiye'de finanse edilen, Türk vatandaşlarının çalıştığı ve ürettiği bir mal olunca, müşteri de çok büyük bir güven temin etti ve bu güven sayesinde de Arçelik bunu da değerlendirdi tabii (Peker, 2000).

“Ankara Ankara Güzel Ankara, Seni Görmek İster Her Bahtı Kara”

Siyasi ve iktisadi bağımsızlık iddiasıyla Cumhuriyet projesi, Ankara'yı yeni başkent olarak tasarlamıştır. Bu çerçevede Ankara kurulmakta olan ulus devletın başkenti olarak maddi biçimiyle inşa edilirken, aynı zamanda anlam dünyasında “her bahtı karanın görmek istediği” bir “ortaklaşılın mekân” halinde belir(til)miştir. Bu ortaklaşılın mekân genellikle bürokrasi, siyaset, devletçilik ve hatta anti-kapitalist nitelikleri bağlamında ele alınmıştır. Vehbi Koç'un hikâyesi farklılık oluşturmaktadır. Türk ve Müslüman bir tüccar olarak Koç, aynı zamanda Ankaralıdır ve bu sosyo-mekansal nitelik Onu Cumhuriyet projesinin kazananlarından biri yapmış; sermaye birikimini hızlandırıcı bir etki oluşturmuştur.

Ankara, Cumhuriyet'in ilk, 20.yüzyılın ise planla inşa edilmiş ikinci şehri olarak bilinir (Keskinok, 2006: 54). Ancak, 1923 yılında başkent ilan edildiğinde, “bozkırın ortasında ağaçsız, susuz, küçük bir kasabaydı. Birinci cihan harbi sırasında geçirdiği büyük yangının da tesiriyle harap bir görünümü vardı. Nüfusu köyleriyle birlikte kırk elli bini zor buluyordu. Şehir kalenin bulunduğu tepeden ovanın bitimine kadar devam ediyordu. Kalenin iç ve dış surları içine yayılmış olan mahallelerin arasında dar, dik ve kıvrımlı yollar uzanıyordu...” (Üçok, 2005: 48). Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte Ankara'nın görünümü de değişmeye başladı. Yeni bir devletin inşa ediliyor olması ve en önemli ayağının başkent Ankara olması, sürecin niteliklerinin bu şehirde daha belirgin olarak ortaya çıkmasına yol açmıştı: “Ankara'nın her tarafında tuğla harmanları, çeşit çeşit inşaat malzemeleri göze çarpıyordu; kireç kuyuları hazırlanmıştı. Ne yana bakılsa, harıl harıl inşaatların yapıldığı görülüyordu” (Üçok, 2005: 60); “Cumhuriyet'le birlikte bütün şehirde fırtına gibi esen bir imar hareketi vardı... Yeni bir şehir kuruluyordu... Bunun üzerine [Vehbi Koç'da] bakkaliye, köselecilik ve hırdavatçılığı bırakıp inşaat malzemesi işine girdi”(Üçok, 2005: 48-49).

Cumhuriyet'in kuruluşu Vehbi Koç'un henüz kendi üzerine devredilen firmayla nasıl bir gelişme göstereceği üzerinde oldukça önemli olmuştur:

Vehbi Koç'un bu önemli kararında Cumhuriyet'in kurulmuş olması bence büyük bir itici güçtür. Çünkü Vehbi Koç... bakkal dükkanı açtığı zaman işleri ne istikamete götüreceğini tam kestirememişti. Ancak Cumhuriyet'in kurulması, Ankara'nın cumhuriyetin merkez şehri olma kararı Vehbi Koç'ta bir uyanışa sebep oldu. Ve yine ona has ileri görüşüyle Cumhuriyet döneminde iş adamlarına önemli görevler düşeceğini sezdi ve Ankara'da hareketlenmeye karar verdi (Kıraç, 2001).

Vehbi Koç'un da Can Kıraç'ın bu tespitine katıldığı anlaşılmaktadır. "Atatürk'ün Ankara'yı başkent yapması şehre büyük bir canlılık getirdi. Bayındırlık ve yapı işleri başladı. Ben de bakkaliye, köselecilik ve hırdavat işlerini bıraktım, yapı malzemesi işine girdim" (Koç, 1974).

Vehbi Koç, şehirdeki bu canlılığa, yavaş yavaş çimento, musluk gibi inşaat malzemeleri ticaretine girerek ayak uydurmaya başlayacaktı. Marsilya tipi kiremitleri Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne satacak ve yeni siparişler alacaktı. Konut faaliyetlerinin artması, devlet erkânı ve kurumlarının Ankara'ya yerleşmesi, Vehbi Koç'un müteahhitlerle işlerinin artmasına ve oldukça önemli kazanç elde etmesine olanak sağladı: "Müteahhit Naiz Kotan Bey'le o zamana göre çok büyük işler yaptım ve para kazandım" (Koç, 1974: 48). Vehbi Koç yeni ortaklarla beraber Ankara'nın bu yeniden inşaa sürecinde, özellikle devletle ilişkili biçimde, çeşitli taahhüt işlerine girdi. Ancak, "inşaat işleri ilerledikçe, malzeme satışından müteahhitliğe geçtikçe, daha büyük işlere girmek istegindeydi" (Koç, 1974: 50). Ankara Numune Hastanesi'nin inşaatı böylesi büyük bir işe örnekti; Vehbi Koç'un deyimiyle, ilk büyük taahhüt işi: "... Hastanenin tamamlanması için betondan başka, bütün işlerin yapılması gerekiyordu; sıva, boya, çatı, oluklar, elektrik, su, asansör bir binanın kullanılır hale gelmesi için gerekli bütün işler. Bu işlerin tamamı birden ihaleye çıkarıldı... bazı inşaat ihalelerine katılıyorduk ama sermayem çok büyük değildi" (Koç, 1974: 50). Şartname gereği, yurt dışından ithal edilecek olan malzemenin bedeli yumurta ve tütün gibi malların ihracıyla karşılanacaktı. Bu süreçte karşılaşılan zorluklar bir yana, işin yapılmasında bir yabancı şirketin varlığı talep ediliyordu. Bu durum karşısında Vehbi Koç, bir Alman şirketin sadece ismini ve mühendisini kullanarak bu ihaleyi almayı başardı. İşin tamamlanmasının Vehbi Koç'ta yarattığı etkiyi Üçok (2005: 75) çarpıcı bir biçimde anlatır. "...Ama gözlerinin içi gülüyordu bu gece, bir işi başarmış olmanın verdiği mutluluk her hareketine yansıyor. Her zamankinden farklıydı. Farklı olduğu Sadberk Hanım'a bakışından, konuşmasından belliydi. Evlendiklerinden beri belki ilk kez Sadberk Hanım'a annesinin yanında böyle sevgisini açığa vuracak şekilde muamele ediyordu."

Diğer yandan Ankara'nın başkent olması karayolu ile ulaşımı önemli kılmış ve otomobil ihtiyacını körüklemişti. Bu dönemde Vehbi Koç bir yandan yıllardır aracının satıcısı konumunda bulunduğu Standart Oil (daha sonra Mobil adını alacak olan) şirketin Ankara acenteliğini almış, diğer yandan da babasının itirazlarına rağmen büyük otomobil şirketi Ford'un Ankara temsilciliğini üstlenmişti. Özel-

likle inşaat işleri ve otomobil acenteliği üzerinden Vehbi Koç önemli bir birikim sağlamıştır. Bu birikimde Ankara'nın başkent olması ve bu durumun sağladığı olanakların önemi açıktır.

Ortak Değer Olarak Sanayileşme: Sanayileşmenin Diğer Yüzü

Sanayileşme ve kalkınma vurgusu, içeriği ya da farklı toplumsal kesimler için nasıl yaşanacağından bağımsız olarak, özellikle geç kapitalistleşen ülkelerde ortaklaşmış bir değer ve hatta fetişleştirilmiş bir amaç olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak bu kavramlara eleştirel bir gözle, gerçekte bu kavram ve süreçlerin ne anlama geldiği, nasıl yaşandığı üzerinden baktığımızda, üzerinde ortaklaşmış görünen bu değerlerin kapitalist sermaye birikimi ve değer üretimi açısından bir yandan tüketicinin ve tüketim kültürünün inşasını içeren diğer yandan da işçileşme dolaısıyla sınıf oluşumunu sağlayan politik ve ideolojik süreçler olduğu görülebilir. Bu nedenle ulusal ölçekte ortaklaştırılan bir değerın sınıfsal ölçekte farklı anlamı ve sonuçları olduğu ortaya konmalıdır. Ancak kavrama yüklenen anlam bu farklılığı örtmekte ve onu ortak bir değer haline getirmektedir. Aşağıda Arçelik şirket tarihi ölçeğinde öncelikle meta ilişkilerinin yaygınlaşmasının ya da sanayileşme çabalarının nasıl sermaye birikiminin zorunlu bir bileşeni olan tüketici ve tüketici zihniyetini ürettiği; daha sonra, işçileşme sürecinin ve disipline edilmiş işçinin nasıl yaratıldığını bir dizi örnekle göstermeye çalışacağız.

Ortak Değer Olarak Sanayileşme ya da “Meta Üretimi”

Marx (2007: 47), “kapitalist üretim tarzının egemen olduğu toplumların zenginliği muazzam bir meta birikimi olarak kendini gösterir, bunun birimi tek bir metadır” der. Arçelik'in belki de asıl önemi Türkiye'de daha önceden metalaşmamış ya da çok az metalaşmış alanları yaygın meta üretimine ve meta ilişkilerine açmasıdır. Aynı zamanda bir zenginlik artışı anlamına da geldiği açık olan bu süreç, asıl olarak bu alanları meta üretimi aracılığıyla belirlenmiş toplumsal ilişkilere, yani kapitalist ilişkilere açmak anlamına gelmektedir. Arçelik temel ürünleri sayılabilecek buzdolabı ve çamaşır makinesi üretmeden evvel, çamaşır yıkama ve yiyecek saklama gibi faaliyetler meta ilişkileri dışında gerçekleştirilmekteydi.

Öyle buzdolabı gibi bir şey yoktu. [İnsanlar yiyecekleri] kuyunun içersine sarkıtır işini görürdü. Hele çamaşır makinesi, çamaşır makinesi külliye yok. Elinle alacaksın sıkacaksın, suyu ısıtacaksın, çamaşır makinesine koyacaksın, içine sabun koyacak, yıkayacak, sıkacak yo yo ben yıkarım. Öyle bir şey vardı. Katien çamaşır makinesi hele hiç yoktu... Buzdolabı dersiniz işte öyle ki tel dolabımız var evde buzdolabını ne yapacağız, yerimiz yok gibi birçok şeylerle karşılaştık. Çünkü hakikaten her evde bir tel dolabı vardı o zaman (Kamışçioğlu, 2000).

Arçelik örneği bize, toplumsal yapının meta ilişkileri içersine çekilmesinin Braudel'ci anlamda gündelik hayatın yapılaşmalarından kaynaklanan güçlükleri olduğunu göstermektedir. Bu güçlüklerin, Türkiye'de meta üretim ilişkilerinin en

önemli aktörlerinden olan Vehbi Koç'un kendi üretimini yaptığı metalar bağlamında, kendi evinde dahi, aynı biçimde yaşandığı anlaşılmaktadır.

Bizim eve çamaşır makinesi çok geç girdi. Çünkü annem tokaç denilen bir malzeme vardı, bilmem bilir misiniz, tokaç ve kille çamaşır yıkatmaya meraklıydı... Annem [eve çamaşır makinesi girmesini] hiçbir zaman kabul etmedi. Annem vefat ettikten sonra biz çamaşır makinesi aldık babama. Çok gariptir değil mi? (Gönül, 2001).

Metalaşma sürecine karşı yaşanan bu direnç Anadolu'da daha bir görünür olmaktadır. Aşağıda anlatılan Erzurum örneği, bu alanda zamanla yaygınlaşacak ve doğallaşacak metalaşma eğiliminin erken dönem için ne kadar "garip" olduğunu gösterir niteliktedir.

1958 yılındaydı zannediyorum, babam tüm yenilikleri Erzurum'a getirmek isteyen bir kişiliğe sahipti ve ilk buzdolabını o dönemde getirdi. Ama bu dolap gazlı bir Amerikan dolabıydı. Yani gazyağıyla çalışıyordu. Çünkü Erzurum'un voltajı o dönemde fevkalade oynak bir voltajdı, dizel motor ile aydınlanırdı şehir. Gündüz 220 volt olan cereyan gece altıdan sonra lambalar yanmaya başladığı zaman 110 volta kadar düşebilirdi. Uzun süre elimizde kaldı satamadık. Bir çamaşır makinesi geldi, o çamaşır makinesini de satamadık. General Electric markalıydı ve Amerikan malıydı. Eve gönderdiğini hatırlıyorum babamın. Sonra büyükannemler itiraz etti ve gerisin geri çamaşır makinesi tekrar mağazaya döndü. 1960'lı yılda eniştem Almanya'ya gitmişti bir buzdolabı getirdi. Erzurum da uzun süre, delinin zoruna bak Erzurum gibi soğuk bir yere buzdolabı getirmiş diye alay konusu oldu (Solakoğlu, 2000).

Sadece Erzurum gibi soğuk bir yer değil Antalya'da da benzer tutumlar görülmektedir:

Benim babam 5 tane buzdolabı getirmiş Antalya'ya. Bunun bir tanesi vapurdan inerken hasarlanmış, kalan 4 tanenin 2 tanesini satabilmişler. Öbür 2 tanesi satılmamış. Yani insanlarda buzdolabı kullanma diye bir düşünce yok. Onu evde elinin altında bir kalabalık olarak görüyor (Tanır, 2000).

Metalaşma sürecine karşı yaşanan bu direnç ya da alışlagelmiş gündelik yaşam biçimlerini sürdürme iradesinden bugünü tanımlayan yaygın meta ilişkilerinin içselleştirilmesi sürecine geçiş, üzerinde önemle durulması gereken bir noktadır. Bu durumun gizi meta üretiminin bizzat tüketimi de üretmesinde yatmaktadır. Marx (1999: 29) bu durumu açıkça vurgular: "Üretim tüketime nesnesini sağlar. Nesnesiz bir tüketim, tüketim değildir; demek ki bu bakımdan üretim, tüketimi yaratır, üretir." Böylesi bir bireysel tüketim olgusunun ürünü ise bizzat tüketici olarak karşımıza çıkar: "Üretimin ürettiği şey, yalnızca tüketimin nesnesi değildir, aynı zamanda tüketim tarzıdır da ve bu da yalnızca nesnel değil, aynı zamanda öznel tarzda yapılmaktadır. Demek ki üretim tüketiciyi yaratır... Üretim yalnızca özne için bir nesne yaratmakla yetinmez, aynı zamanda nesne için bir özne de yaratır" (Marx, 1999: 29-30).

Beyaz eşya örneğinde metalaşma sürecinin göreceli olarak zor olması, üretilen metaların kullanımının gerçekten de insanlar tarafından gereksiz olarak algılanmasıdır. Meta üretiminin gücü, böylesi bir durumda bile meta ilişkilerinin yaygın hale getirilebilmesinde yatmaktadır. Marx (1999: 30) bunun meta üretimine içkin bir yoluna işaret eder: “Üretim gereksinime, yalnızca maddi bir nesne sağlamakla kalmaz, maddi nesneye de, bir gereksinim sağlar.” Böylelikle, insanların daha önceden ihtiyaç duymadıkları şeyleri ihtiyaç olarak algılamaları sağlanmaktadır. Arçelik’in bu başarısını Tanır (2000) şöyle ifade etmektedir: “Arçelik üretime başladıktan sonra insanlar buzdolabı kullanmayı çamaşır makinesi kullanmayı artık bir ihtiyaç olarak hissetmeye başladılar.”

Erken dönemde bayilerde çamaşır yıkanması, çamaşırın nasıl yıkanılacağına ayrıntılı olarak buralarda gösterilmesi, evlere talep edilmeden bu makinelerin gönderilmesi, uzun süreli servis garantileri verilmesi bu ihtiyacın yaratılmasının ya da tüketici üretiminin bireysel sermaye politikalarına yansıyan bazı örneklerini vermektedir.

Türkiye’de insanlar bazı şeylere görerek alışıyorlar. İlk çamaşır makinesi çıktığı zaman ben elimle daha iyi yıkarım da dendi. Hatta işte o çamaşır makinesine o parayı yatıracağıma bir hanım daha alırım diyenler de çıktı. Ama çamaşır makinesi benim yıkadığım kadar güzel mi yıkacak diyenler de çıktı. Bunlara hep anlattık. Deneyler yaptık, gösterdik... yıkardık efendim, çamaşır yıkardık (Tanır, 2000).

.... böyle bir devirde biz halka buzdolabını aşıladık. Çamaşır makinesini aşıladık. Gittiğimiz evlerde gittiğimiz yerlerde. Verdiğimiz kişilerin hepsine biz varız burada tamirciyiz, biz bir şikâyetiniz olursa biz sorumluyuz, biz bakacağız, siz güvenerekten alın [dedik]. 5 senede garanti veriyorduk... Çamaşır kendimiz yıkardık... çamaşır gösterdik... sıkmasını gösterdik... (Kamışcioğlu, 2000).

Bu sürecin etkisini, ya da meta üretiminin ve ilişkilerinin yaygınlaşmasının sonucunu, yol açtığı güçlü etkiyi yine Tanır (2000) şöyle ifade etmektedir: “Arçelik Türk insanında bir düşünce değişikliği yarattı.” Bu düşünce değişikliği metaya dayalı toplumsal ilişkilerin daha fazla içselleştirilmesi ve doğallaştırılması olarak okunmalıdır. E.P Thompson’un (2006:494) belirttiği gibi, “aynı zamanda kültürün gelişmesi ya da değişmesi demek olmayan ekonomik büyüme diye bir şey olamaz.”

Aka Gündüz Özdemir’den (2000) yapılan aşağıdaki alıntı, Arçelik bağlamında yaratılan metaya dayalı toplumsal ilişkilerin sadece Türkiye ölçeğine baktığımızda dahi ne derece genişlediğine işaret etmektedir. Bugünkü durum, erken dönemde metalaşma sürecine karşı gösterilen göreceli dirence karşı meta üretiminin kesin zafetine işaret etmektedir.

Sadece organize olmuş Beko ve Arçelik bayi teşkilatının portföyünde bilinin vaziyette, devamlı ticari ilişki sürdürdüğü müşterilerin sayısına bakıyorum, bayi sayısına, bayi başına en az 5 bin tane portföy bulunuyor. Böyle baktığınız zaman nereden baksanız minimum 15 milyon insanla sürekli iletişim kurabilecek

bir potansiyel var bu sistemin altında... Geçen gün bir arkadaşına onu sordum. Böyle bir müşteri grubunun değerini nasıl hesaplayabilirsin, çünkü neticede minimum 15 milyon insan ediyor, 15 milyon da hane var bugün Türkiye’de. Demek ki Türkiye’de şu veya bu şekilde her haneyle irtibat kurar duruma gelmişiz. Bu çok büyük bir şey.

Görüldüğü gibi, nötr bir içerikle kullanılan sanayileşme ve kalkınma süreç ve arayışları, her ne kadar üzerinde uzlaşılan bir toplumsal-ortak iyiye referans verse de, gerçekte sınıf farklılıklarına dayalı bir sistemin eşitsiz kategori ve ilişkilerinin inşası anlamına gelmektedir. Aşağıda sınıf oluşumu ve disiplin bağlamında bu sürecin nasıl yaşandığı Arçelik örneğinde incelenmektedir.

Ortak Değer Olarak Sanayileşme ya da Sınıf Oluşumu: İşçileşme, İşsizleşme ve Disiplin

Marx, paranın sermayeye dönüşebilmesi için para sahibinin özgür emekçi ile karşı karşıya gelmesi gerektiğini vurgular. Ona göre, bu emekçinin iki anlamda özgür olması demektir: hem emek gücünü kendi öz metası gibi satabilecek durumda özgür bir insan olması gerekir, hem de satmak için elinde başka bir meta olmaması, emek gücünü gerçekleştirmesi için gerekli her şeyden yoksun bulunması gerekir (Marx,2007:193). Bu sürecin farklı coğrafyalarda yaşanma biçimi özgünlükler taşımaktadır. Bu farklılıklar bireysel sermayeler üzerinden de izlenebilir. Örneğin, geç kapitalistleşen bir ülke olarak Türkiye’de, Arçelik için bireysel sermaye süreci işçinin inşasını da gerekli kılmıştır. Diğer bir deyişle bireysel sermaye olarak Arçelik kendi ölçeğinde sanayi işçisinin de inşa edildiği bir süreçtir. Arçelik’te özellikle Eskişehir yatırımında karşılaşılan işçi problemini Subaşı şöyle aktarmaktadır: “Eskişehir’e gittiğimiz zaman işçiyi tarladan topladık. Yani hiç sanayi tecrübesi olmayan işçilerle o zamanın şartlarına göre çok ileri bir teknolojiye üretim tesisi kullanma zorluğu vardı, onu yaptık.” Bu zorluk sadece emek gücü niteliği ile ilişkili değildir. Önemli bir yanıyla zaman disiplini, ya da E.P Thompson’la (2006: 444) analogi kurarsak, iş yönlendirmesinden, zamanlı emeğe geçişle de ilgilidir. Makineli sanayi üretimi ile birlikte işçi zamanının denetimi altına girmektedir. Taylorist uygulamalar, zaman-hareket etütleri bu durumun en bilinen örnekleridir. Bu süreç aynı zamanda bir sanayi işçisi tipinin de inşasıdır ve Foucault’un (2007) biyoiktidar-biyopolitika kavramlaştırmalarının işaret ettiği pratikleri de içermektedir. Emek gücünün, ücretli formda bireysel sermayelere içerilmesi aynı zamanda sermayenin biyopolitik iktidar pratikleri ile mümkün olmaktadır. Ancak biyopolitik pratikler, işçilerin de politik olarak inşa edilmesini beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla sınıf mücadelesi noktasında aşağıdaki alıntıda göreceğimiz gibi, kapitalist ya da işlevsel kapitalist olarak yönetici tavrı-şışkınlığı böylesi bir noktayı algılayamamaktan kaynaklanmaktadır. Arçelik örneğinde işçileşmeye yönelik böylesi bir süreci Ovacık (2001), karşılaştıkları bir sorun olması noktasında, çarpıcı bir biçimde dile getirmektedir:

Sıkıntının bir tanesi yine personel sıkıntısı. Şimdi bir defa Eskişehir, sanayi bölgesi değildi. İşçi olarak tarım işçisi aldık. Tarım işçisinden sanayi işçisi yapmaya çalıştık ve bu son derece zor bir şey. Yani o tarım işçisini alışkanlıklarından vazgeçirip, sanayi işçisi haline getirmek son derece zor bir şey... Bir defa elleri falan yatkın değil yani tarımdan gelmiş iri iri elleri. Ondan sonra bakıyorsunuz temizlik mefhumu yerleşmemiş. O beyaz şeyleri, o iri elleriyle... bir miktar seçerken dikkat ettik yani elleri küçük olanları bulduk. Yani küçük elli insanları seçmeye başladık, işe uygun olsun diye... Yani en çok onda zorlandık işçiye, işçi bulmakta çok zorlandık... Şimdi, adama Perşembe günü soruyorsunuz, diyorsunuz ki sakalın uzun yani sakal kestirmek de bir şey, sakalın uzun diyorsun. Ağabey diyor, ben pazartesi tıraş oldum diyor. – “Thompson’un aziz pazartesi” - Haftada bir defa tıraş oluyor adam. Şimdi onu alıştırmak falan zor oldu. Hatta bir ara jilet dağıttık işçilere ki hani bir faydası olur, bir tıraş olurlar falan diye. Yavaş yavaş alıştılar ama. Bakın ben mesela bir tarım işçisi ne halden ne hale geldi onu size bir anlatayım. Bir gün fabrikanın içinde dolaşıyorum ben, zaten durmadan dolaşıyorduk da, bir bantta bir işçi sac vidası kullanıyor. O ilk günlerde de işçilere demişiz ki, bizim ikmal sistemimiz daha oturmadı, malzemeniz bittiği zaman başınızdaki insanlara haber verin ki size malzeme gelsin bant durmasın. Baktım işçinin biri bana sesleniyor. Sesleniş şekli şöyle amca amca diyor, çivi bitti diyor, bana biraz çivi gönder. Şimdi bir defa bana amca diyor, bir. İkincisi sac vidasını çivi diyor adam. Yani şaşırdım kaldım. Ama o insanlar ondan sonra günde bilmem kaç bin tane şey yapar duruma geldiler, yani son derece usta hale geldiler. Ondan sonra 3 ay 5 ay sonra falan hatta o kadar hızlı hale geldiler ki hemen sendikaya girdiler, 1-2 sene sonra da grev yaptılar.

Ovacık’ın aktardıkları, sakalından, tırnağına, hitabından, konuşmasına, kokusundan, kıyafetine, zamanı kullanmasına, evden çıkmasından, eve dönüşüne kadar işçinin bireysel sermaye ilişkisi içerisinde kültürel bir varlık olarak nasıl üretildiğinin iyi bir örneğini vermektedir. Ancak bu üretim aynı zamanda çelişkilerin de üretimi olduğu ölçüde grev, direniş ve sınıf mücadelesini de hayata geçirmektedir.

Diğer yandan Arçelik bağlamında bir üretimden bahsediyorsak, ilk olarak makineli bir üretimden bahsettiğimizin açık olması gerekir. Makine ise Marx’ın (2007:359) da belirttiği gibi “... metaların ucuzlatılması ve işçinin kendisi için çalıştığı işgünü kısmını kısaltarak, karşılığını almadan kapitaliste verdiği diğer kısmını uzatmak amacıyla kullanılır.” Modern sanayi ile birlikte iş gücünün daha önceden küçük ölçekli üretimlerini yaparken kullandıkları emek araçları, makineler haline gelmeye başlar. Marx (2007:363) bu durumun yarattığı farklılığa şöyle işaret eder: “... [Bunlar] Eskiden insan tarafından kullanılan aletler iken, şimdi bir mekanizmanın aletleridir, ya da mekanik aletlerdir...[Ayrıca bu mekanizma] tek bir aleti kullanan işçi yerine çok sayıda benzer aletleri çalıştıran ve gücünün biçimi ne olursa olsun tek bir devindirici güç tarafından devindirilen bir mekânizmadır.” Bu doğrultuda, “aletler insanın el araçları olmaktan çıkıp da bir mekanik aygıtın, bir makinenin araçları haline gelir gelmez, devindirici mekanizmanın da insan takati-

nin sınırlarından tamamen kurtulmuş bağımsız bir şekle" girer (Marx, 2007:3659. Aletlerin bağımsız bir şekle girmesi onu sermayenin elinde işçileri kendine tabi kılan bir hale getirir. Aletler bu bağlamda artık işçilerin kullandığı basit nesneler olmaktan çıkmış, tersine işçinin üretim sürecinde zaman kullanımı ve hareket yeteneği üzerinde disipline edici bir karaktere sahip olmuşlardır. Böylelikle artık işçi "makinenin sürekli ve düzenli hareketlerine bağımlı bulunduğu ve sıkı bir iş düzeninin zaten yaratılmış olduğu bir fabrikada" (Marx, 2007: 394) çalışmaktadır. Bu süreç Taylor'un "bilimsel yönetim ilkelerinde" ve zaman ve hareket etütlerinde en açık bir biçimde görülebilir.

Ege Cansen (2000), Arçelik'te bu etütleri yapan grubun başındaki insan olarak Taylor'un yaptığı şeyi nasıl algıladığını şöyle aktarmaktadır: "Taylor, süreci küçük parçalara ayırıyor, hatta el, kol, parmak hareketlerine kadar indiriyor, bunları vasıfsız insanlara kısa zamanda öğreterek, vasıfsız insanlarla yüksek nitelikte mamuller üretme sistemine uzanıyor... Türkiye'de o zaman ana konu da buydu. Üretimi nasıl artıracamız."

Arçelik'te bu nevi etütlerin sıklıkla yapıldığı görülmektedir.

... zaman etüdü kavramı hep vardı. Lütfü Bey Fransa'ya adam yollamış, zaman etüdü konusunda eğitilmiş adamlar vardı elimizde. Sonra zaman etüdüne başladık; bir buzdolabının kaç adam saatte imal edilmesi lazım, bir çamaşır makinesinin kaç adam saatte imal edilmesi lazım onları hesapladık. (Yıldırım, 2000)

Arçelik örneğinde bu etütleri uygulayan ekibin başında olan Ege Cansen (2000), Arçelik'te bu sürecin nasıl yaşandığını aktarmaktadır:

Mesela parçayı sonradan tutup, presin altına koyacaksa, sağ elle mi koyacak, iki elle mi koyacak ve bunu kaç saniye içinde yapacak bunun zaman etütleri vardır... Benim sorumlu olduğum grup zaten bu zaman ölçmelerini yapan guruptu. Tabi o zamandan itibaren biz bütün fabrikanın içinde elinde kronometreli teknisyen arkadaşlar her bir işin parçasının, diyelim mesela bir perçin çakmak, perçin nasıl çakılır? İşte işçi perçini uzanarak alır. Deliğe bir eli üstte bir eli alta gayet tefferruatlı yazılır. Alt parçayla üst parça sağdan ve soldan masdarlanır. Deliklerin çakıştığı yerde perçin konur. İşte perçinin yarıçapı eğer 3mm'den küçükse iki buçuk kg.lara bir çekiçe 40 santim mesafeden bilmem neyle vurulur. Falan gibisinden gayet spesifik tarif edilmiş şeyler ve bu iş 13 saniyede biter. O zaman kaç tane perçin çakılacak, kaç adam saate ihtiyaç var, kaç adam saat, kaç adama tekabül eder... işçinin oturduğu iskemlenin yerden yüksekliği, tornavidanın bir yayla havaya bağlanması yukarı bağlanması çünkü işçiler genellikle el aletlerini koyacak yer bulamazlar ve masadan düşer, uzakta kalır. Zaten Taylorizmin yani endüstri mühendisliğinin esası şudur: Vücudunla yapacağın işi, elinle veya ayağınla yap, kolunla veya bacağınla yap, elinle yapacağın işi parmağınla yap. Yani daima küçük uzva doğru gider hadise. Meselâ bir adam bir şey almak için hep yerinden kalkıp gidiyorsa bir endüstri mühendisi mutlaka der ki, ya ben bu adamı onun yanına getireyim, ya onu bunun yanına getireyim. Bu adam kalkmasın çünkü kalkmak bir zaman kaybıdır.

Arçelik tarihinde de, diğer pek çok şirketin tarihinde olduğu gibi, günde on, yirmi adet meta üretiminden yılda milyonlarca üretime giden süreç, işçiler üzerinde yukarıda belirtilen disiplin mekanizmalarıyla birlikte yaşanmıştır. İşçiler “Modern Zamanlar”daki Charlie Chaplin gibidir. Marx’ın (2007: 397) belirttiği gibi, elbirliğinin geliştiği yerlerde denetim de aynı oranda artmaktadır. Buradaki amaç, makinenin çalıştırılabileceği en yüksek hızın elde edilebilmesidir.

Makineleşme sadece, işçiler üzerinde baskıyı arttırarak, işçiyi sermayenin zamanına uydurmaya çalışarak işçilerle ilişki kurmamaktadır; aynı zamanda makineleşme, Marx’ın (2007: 391-392) ifadeleriyle, “yerlerini aldığı işçilerin açıkta kalmalarına yol açarak, sermayeye boyun eğmeye zorunlu bir fazla işçi nüfusu meydana getirir.” Başka bir ifadeyle, “aletin kullanılması, makinenin işi olur olmaz, işçinin emek gücünü kullanım değeri ile birlikte değişim değeri de yok olur... emek aracı makine şeklini alır almaz bizzat işçinin rakibi olur.” (Marx, 2007: 412)

Yıldırım (2000), bu durumu Arçelik özelinde çarpıcı bir biçimde aktarmaktadır.

Ben işletme müdürlüğünden ayrıldığımda tam otomatik çamaşır makinesi... beş adam saatte yapıliyordu ki Almanya’da da öyleydi. Ama şimdi duyduğuma göre onu bir buçuk adam saatte çekmişler. Çünkü adam kalmamış ortalıkta. Her şeyi makine yapıyor. Adam ortalıktan gitmiş tamamen. Bantlarda adam kalmış, zaten bantlara da yapacak fazla bir şey yok. Oraya robotlar belli yerlere konulabiliyor.

Yine Arçelik örneği göstermektedir ki, kapitalist sistemde makineleşme ya da teknolojik gelişmenin üretime uygulanması, üretim sürecinde işçilerin güç ve etkinliğini önemli ölçüde azaltmaktadır. Arçelik’te 1980 öncesinin emek yoğun üretimi, sınıfsal mücadelelerin Arçelik’te etkili olmasının önemli bir nedeni olarak görülmektedir. 1970’lerin sonlarından itibaren yeni yatırımların yapılması, işçi sayısının çeşitli politikalarla azaltılması, makine-teknoloji ve işçi sayısı arasındaki dengenin makineler lehine görece dönüşümü, eleştirel politik iktisat çerçevesinden bakıldığında, aslında sermayenin sınıf mücadelesine ilişkin hamleleri olarak görülür:

Çayırova’da emek yoğun bir işletmemiz vardı 1980’e kadar, 1982’den sonraya kadar, hatta 1986’ya kadar emek yoğun bir işletmemiz vardı. Bunun anlamı daha çok işçiyle daha çok iş yapma düşüncesidir. Çayırova hakkında çok kötü bir izlenim vardı. Hem aile hem de üst yöneticiler açısından, Maden İş oraya hakim olup bütün grevleri, bütün hareketleri oradan desteklediği ve oradan organize ettiği için Çayırova’ya kangrenli gözüyle, veyahut da işte hastalıklı gözüyle bakılırdı. Hatta Eskişehir’e oradan hiç kimseyi almadılar... 1975’de 1.525 tane imalat işçisi vardı, çok korkunç bir rakam, sanıyorum şu anda Arçelik’in o kadar işçisi yoktur. Bunun sebebi, yatırım yapmadan mevcut tesislerde işçiyi arttırarak imalatı arttırmak şekline gitmiştik. Ama zamanla bir şey oldu rahmetli Fahir İlker Bey yeni bir strateji uygulamaya başladı. Tek mamul tek fabrika felsefesi, o felsefeyi uyguladıkça da Çayırova’daki işlerin bir kısmı başka fabrikalara gitti. Buzdolabı Eskişehir’e gitti, süpürge İzmir’e gitti, termosifon Bolu’ya

gitti. Dolayısıyla Çayırova bir müddet paralel çalıştı, daha sonra da yıkayıcılar fabrikası olmaya doğru gitti... Çünkü grev başlamadan toplu sözleşme başlamadan önce hemen gösteriye başlarlardı. Mesela beş yüz tane dolap ürettiyorsa- nız derlerdi ki işte on beş gün kaldı, dolap sayısı dört yüze inecek, dolap sayısı dört yüze iner günde. Hiçbir şey yapamazsınız, greve yaklaştık işte günde otuz tane buzdolabı üretilecek, otuz tane buzdolabı üretilir. Bant yavaşlatılır, her türlü şey yapıldı. Bant otuza düşer. Adamlarla tartıştığınız zaman soru şuydu: Üretimi, hem kaliteyi hem de üretim adedini işçi insiyatifinden kurtarmak için o yatırımın yapılması lazımdı. (Yıldırım, 2000)

Arçelik'te 1980'leri takip eden dönemde çeşitli politikalarla işçi sayısının azal- tıldığı ve böylelikle emek yoğun olma halinden dönüşümler yaşandığı görülmekte- dir. Yıldırım, Çayırova işçi sayısındaki azalmanın öncelikle emekli olanların yerine adam almayarak, daha sonra, askerliğini yapmamış elemanlar alarak sağlandığını belirtirken, ayrıca bazı işleri yan sanayiye verdiklerini ve yeni adam alınmayarak üretimin arttırıldığını söylemektedir (2000): “Bine düşmüştük hatırlıyorum yani bin beş yüzden bine düşmüştük.” Bu bağlamda teknoloji ile işçi mücadeleleri ara- sındaki ilişkiyi göstermesi açısından önemli bir duruma işaret eder.

Seksen öncesinde de teknolojiye sıkıntılarımız vardı. Bu kadar fazla işçiyi idare etmek, bu kadar işçinin toplu olarak bir yerde bulunması, bir takım toplumsal sorunlara sebebiyet veriyordu. Dolayısıyla o kadar kalabalık işçiyle çalışmanın verdiği sıkıntılar teknolojiyenin kaynaklanan sıkıntılardan zaten (Yıldırım, 2000).

Aile, Evlat, Baba, Arkadaş

Aile olgusu da Arçelik özelinde, ama sadece Arçelik örneğinde de rastlanmayan bir biçimde (örneğin General Electrics), bireysel sermaye sürecinde önemli bir değer olarak karşımıza çıkmaktadır. Aslında sadece aile olgusu da değil, baba, oğul gibi kavramlar da taşıdıkları yüklü içeriklerle bireysel sermayelerde üretilen birikim sü- recini besleyici anlam dünyalarına dair önemli unsurlardır.

Vehbi Koç'un işçilerinden oğullarım diyerek bahsetmesi bunun bir örneğidir.

Sonunda Vehbi Bey dayanamadı “sen fotoğraf çekmekten vazgeçmeyeceksin anlaşılan” dedi. “Gel beni oğullarımla çek” dedi ve işçilerin arasına girerek ban- dın kenarında iki işçiyi birini sağına birini soluna alıp onların da duyabileceği şekilde oğullarımla benim resmimi çek diye onlarla birlikte bir fotoğraf çekti (Sakızlı, 2000).

Hasan Melek'in aktardıklarından da şirketin özellikle erken dönemde he- men her şeyi olan Lütfü Doruk'a da baba dendiğini öğreniyoruz. “Lütfü Bey'in “Baba” lakabı vardır. E o da, hakikaten bir baba idi.”(Melek, 2000). Benzer bir vurgu Atam'dan (2000) da gelmektedir: “Benim gibi, sanıyorum bütün arkadaş- larım da Arçelik'te çalışırken bir profesyonel değil de, sanki kendi işimizde, kendi dükkânımızda, babamızın işyerinde çalışıyormuş gibi sorumluluk duyarak...” Ya-

pılan görüşmede yine Sakızlı (2000) örneğin çalıştığı şirketi, çocuğu gibi gördüğünü vurgulamaktadır:

Fakat en son aldığım babalar günü hediyesi çok güzeldi. Beni baba yerine koyup babalar günümü kutlayıp bir de güzel çerçevelettikleri bir yazı gönderdiler [çalışanlardan bahsediyor]. Tabi, Destek benim çocuğum zannediyorum Destek'ten ayrıldıktan sonra Çayırova'ya geçtikten sonra her sabah Destek'in önüne giderdim. Dışından duvarlarını seyredirdim. Sonra gelir Çayırova'da işe başladım ve Destek'in benim çocuğum olduğunu düşünürdüm. Ama tabi Ankara'dan Çayırova'ya tekrar döndükten sonra gerçek çocuğumun Ankara'daki Bulaşık Makinası Fabrikası ve oradaki arkadaşlar olduğunu düşünüyorum şu anda.

Aile vurgusuna Solakoğlu ile yapılan görüşmelerde de rastlanmaktadır. Solakoğlu (2000) bir bayi ile yaptığı konuşmayı aktarmaktadır.

[Bayi], Arçelik benim ailemin ve dükkânımın vazgeçilmez bir ferdi. Ben her sabah kalkarım, karım Zeynep'e günaydın Zeynep derim, kızım Ayşe'ye günaydın derim sonra döner Arçelik'e günaydın Arçelik derim. Yirmi yıldır benim vazgeçilmez gibi gördüğüm bir nevi cansız gibi duran ama canlı bir kavramdı [diye anlatır]. Biz buradan hemen bir slogan ürettik ve dedik ki biz bir aileyiz, uzun yıllar Arçelik biz bir aileyiz kavramını başarıyla kullandı.

Ege Cansen (2000) de aile mefhumunun Arçelik'teki önemini vurgular. Aile kavramı bağlamında çalışma ilişkilerinin pederşahi bir hüviyete büründüğü görülmektedir. Pederşahi hüviyetin bireysel sermaye sürecindeki çelişkileri yumuşatma işlevi gördüğü düşünülebilir:

Arçelik ailesi hep laf bu. Arçelik ailesi. Biz Arçelik ailesine mensubuz. Bu bir dayanışma ve beklenti. Bir zaman şu da aklımıza gelmedi değil. Acaba fazla mı paternalistik oluyoruz. Yani pederşahi bir şey. Çünkü bu çok fazla kol kanat germek de her zaman arzu edilmeyen sonuçlar doğurabilir veya istismar edilebilir. Buna rağmen bu gelenek devam etti. Yani sorguladık bu geleneği bu kadar paternalistik olmayı. Bu kadar işte babavari bir yönetim. Ama bizim kültürümüz bunu sevmiştii. Yani biz bu kadar da olmayalım, idareciler olarak konuşuyordum ama işçiden, çalışan teknisyenden, memurdan ya bu kadar da babavari davranmayın diye bir şey yoktur tepki yoktur.

Yine Sakızlı (2000), Türk insanına ait olduğunu düşündüğü “duygusallık” yetisinin çalışma üzerinde önemli etkileri olduğunu vurgulamaktadır. Özellikle çalışanlar arasındaki arkadaşlık ve dostluk gibi duyguların çalışmayı daha verimli kıldığı ve motivasyonu arttırdığı bilinmektedir, çalışanlar arasındaki yakınlık, paylaşım, anlaşma ve dayanışma duygusu böylelikle bireysel sermaye birikim sürecinin önemli bir girdisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer yandan bunun anlamı, birlikte eyleme halinin, arkadaşlık, dostluk gibi süreçlerin-değerlerin ürettiği yaratıcı sonuçların sermaye ilişkisi dolayımında hayata yayılmasıdır:

Valla ben şuna inanıyorum. Türk insanı aslında hep yüreğiyle yaşıyor, Avrupalı veya Amerikalı gibi tamamen mantıksal dünyası, maddi dünyası onlar da bel-

ki daha yoğun ama bizim duygu dünyamız daha yoğun dolayısıyla küçük bir duygu yüklü konuşma, arkadaşlık, dostluk, bağlılık hissi, firmaya ait olma hissi insanları kamçılıyor ve başarmayı getiriyor diye düşünüyorum. Takım çalışması dediğimiz zamanda zaten bunun özünde bence bu var. İnsanlar iyi takım olabiliyorlarsa iyi duygu paylaşabilen insanlar ancak bunu başarabiliyorlar. Başka türlü teknik olarak çok güçlü insanların bir araya geldikleri takımlar başarılı olamıyorlar. Duygu yüklü insanların bir araya geldiği, duyguları bütünleşmiş kişilerin bir araya geldiği takımlar başarılı oluyorlar (Sakızlı, 2000).

Uzlaşma, Aidiyet, Futbol ya da Yönetim Teknikleri

“Patron müesseselerinde... doğrudan doğruya bir emir gelir. Emir telakki edilir. Yapılır ve biter. Fakat müesseseleşmeye doğru giden profesyonel yöneticiliğin girdiği bir müessesede, patronun gücü olmayınca, artık başka güçlerin faaliyete geçmesi lazım” (Mansur, 2000). Arçelik’in ilk genel müdürü olan A. Mansur’un bu ifadesi Foucault’nun yönetim tekniklerine işaret etmektedir. Burada önemli olan ortaklaşmış değerlerin, sınıf mücadelesi sürecine, sermaye birikimini sağlayıcı unsurlar olarak içerilmesidir. Arçelik örneği bu tekniklerin uygulamalarıyla doludur. Bunun ilk örneği 1964 grevinden sonra yaşanmıştır. Grevin etkisi yönetime işçilerin daha fazla dikkate alınması gerektiğini hatırlatmış ve Arçelik’in profesyonel yönetici olarak ilk genel müdürü olan A.Mansura’ya bu konuda yeni tekniklerle birlikte yeni tedbirler alma lüzumunu dayatmıştır. Diyalog ve uzlaşma bu çerçevede öne çıkan değerlerdir.

Tabii o arada işçi sendikaları kurulduğu gibi, işveren sendikaları da kuruldu. Madeni eşya sendikası o zaman kuruldu. Evvela Lütfü Doruk Bey sonra da ben o yönetim kurulunda uzun müddet, hizmet verdik. O zamanki müzakereler, sendikalara, fevkalade antipatik bir şekilde cereyan ediyordu. Hakarete varan konuşmalar oluyordu. Biz işte Arçelik’e öyle bir hava içerisinde girdik ama o zaman ben geldiğim zaman o grev (1964) hallolmuştu ve iyi kötü bir hale bürünmüştü. Fakat ben biraz daha ileri götürme lüzumunu hissettim. Sendika liderleri ve işçi temsilcileriyle aramızda daha sıkı bir diyalogun [olmasını istedim] ve ilk defa sendika liderlerini yemeğe davet ettim, sendikalar bunu yadırgadılar. Fabrikada memurlara, müdürlere ayrılan köşede yemeyip de işçiler tarafında, işçilerle beraber yemek yemeğe başladığım zaman, sendikacılar yadırgadı, bizim beyaz yaka dediğimiz memur arkadaşlar yadırgadı... İşçi temsilcisiyle bir masaya oturmak, beraber yemek yemek onlara çok ters geldi. Sadece beni ilgilendiren bir konuydu, işçiyle konuşmak. Bu onlara çok ters geldi. Ama zaman içinde bunun iyi neticeler verdiğini, böyle sadece seneden seneye, iki seneden iki seneye sendikayla oturup da sözleşme yapmaktan ibaret olmadığını, bunun devamlı bir alış verişi olacağını [gösterdim]. İşçi ile temsilcisi ile sendika ile idare arasında devamlı bir alışveriş, bir görüş birliğine varmak için bir başlangıç oldu... Ve işçi zaman içinde, menfaatlerini şirket menfaatinden soyutlayamayacağı anlayışına geldi (Mansur, 2000).

Yönetim teknikleri amacının değer üretim sürecinin tüm politik ve toplumsal içeriğiyle yeniden üretilmesi ve yönetilmesi olduğu söylenebilir. Özellikle hedeflenen ise, yukarıda da belirtildiği gibi, işçinin kendi çıkarını sermayenin çıkarından soyutlayamamasıdır. Ortaklaşmış değerler bu noktada sermaye ilişkisine girdi oluşturlar. Arçelik'te grevin ertesi yılı olan 1965'de Ayda Bir Dergisi'nin çıkarılmasının arkasında böylesi bir yönetim tekniği yattığı anlaşılmaktadır. Dönemin genel müdürü A. Mansur (2000) bu süreci ayrıntılı olarak ortaya koymaktadır:

İlk günden itibaren gördüm ki, fabrika içinde iletişim son derece zayıf, hatta müdür muavini seviyesinde dahi, arkadaşlık oldukça az. Herkes kendi işini yapıyordu, pek fazla bir diyalog yoktu. Diyalog olmadığı zaman, kimse kimsenin derdini ihtiyacını anlamıyor, hâlbuki bir fabrikada hepsinin ihtiyaçlarını bilmesi lazım ki herkes kendine düşen vazifeyi daha iyi yapsın. Eğer [bilmezse] anlamazsa belki işler biraz daha yavaş gider. Üretim aksayabilir. Para işleri aksayabilir. Kayıtlar geç gelebilir. O bakımdan bu yabancılaşma hissini ortadan kaldırmak lüzumunu hissettim. Diğer taraftan işçiler arasında bir birlik bir dayanışma lüzumu hissettim. İşçiler beni daha iyi bilsin daha iyi tanısun, birbirinin derdini daha iyi anlasın, birbirinin çocuğu olduğu zaman bunu diğerleri bilsin, evlendiği zaman tebrik edilsin, bir derdi olduğu zaman yardıma koşulsun istedim. Ve bu iletişim kurmak için aklıma bu “house magazine” denilen, -dışarıda çok olan bir şey bu biliyorsunuz- bir küçük bir mecmua çıkaralım dedim. Ve “Ayda Bir” dergini o zaman doğurduk, orada şirket hakkındaki haberleri, şirketin yaptığı güzel işleri anlatıyorduk. Herkese dağıtıyorduk onu. İşçiye, her memura, her ay bu giderdi. İşte personel işinde tayinler işte yeni alınanlar, terfiler, ayrılanlar. Personele, şirkete daha fazla aidiyet hissini vermek şartıyla bunu kurduk. Ve zannediyorum ki o zaman tabii daha ziyade o zaman, müdürler arasında zaman zaman yemek günleri yapardım. Birlikte yemek yiyelim. Vazife dışı, servis dışı bir iletişim kurmaya, bir dostluk kurmaya, bir elektrik kurmaya çalıştım, eşleriyle beraber bir sinemaya, bir yemeğe teşvik ettik. Böyle böyle herkesin kendi işini yaptığı, ancak emir alıp emir veren biri olmaktan çıktığı, egoistçe bir şirket olmaktan çıkıp, bir takım halinde, o zaman ki tabirimle; biz birer ayağız masayı taşıyacağız, ama masa iki ayak üzerinde durmaz üç ayak üzerinde durmaz dört ayağı da sağlam olmalı ki, dört ayak bir olmalı, bir takım olmalı ki masa sağlam bir şekilde dursun. Bütün bu sosyal faaliyetlerle, bu ayda bir mecmuasını çıkarmakla bunu yapmaya çalıştık. Müesseseleşmeden bunu anlamaya çalıştık.

Ayda Bir Dergisinin çıkışının kurumsal kimlik, aidiyet oluşturmak noktasındaki amacını Ege Cansen (2000), şöyle aktarmaktadır:

Esas amacımız tabi ki beşeri ilişkilerdi. Yani bir Arçelik ruhu yaratmak. Arçelik birliği yaratmak. Esas amacımız buydu. Biz hep Arçelik'i dediğim gibi, bir ikinci kimlik yapmak istiyorduk, insanlar sadece bir yerde çalışıyor işte orda ekmek parası kazanıyor gibi kendilerini görmesinler istiyorduk. Arçelik'le çalışmış olmaktan dolayı mutlu olsunlar, müsterih olsunlar, iftihar etsinler ben iyi ve kıymetli bir yerde çalışıyorum diye...

Arçelik'te bu bağlamda bir başka uygulama ise "Arçelik geceleri" dir. Şirketi o yıllardaki genel müdürü, bu uygulamanın yine çok tepki gördüğünü ama sonuç olarak şirket için iyi olduğunu vurgulamaktadır:

Arçelik gecesi, başta yadırgandı. Nasıl olur patronlar, yönetim kurulu, hissedarlar, işçiler, memurlar hep beraber yemek yiyip eğlenir. Fakat gördüğüm bu eksikliği telafi etmek için kısmen biraz da bir başlangıç yapmak için bir fikirdi bu. İşçilerle memurlar arasında, hatta memurlar arasında departman departmana iletişim çok zayıftı. Beraber iş yapmanın zevki pek yoktu. Daha individualist bir şekil vardı. Bu patron müesseselerinde belki yadırganmaz, çünkü doğrudan doğruya bir emir gelir. Emir telakki edilir. Yapılır ve biter. Fakat müesseseleşmeye doğru giden "profesyonel management"ın girdiği bir müessesede, patronun gücü olmayınca başka güçlerin artık faaliyete geçmesi lazım. O da nedir, o takım ruhu, o takım esprisi, işbirliği. Birlikte koşulan, bir arabaya koşulan atlar gibi. Beraber adım atmak birlikte düşünmek, üretmek ve bunun için de tabii karşılıklı anlayışı teşvik etmek lazım. Bu nasıl olur. Bu vazife esnasında mesai saatlerinde olmamalı. Ancak dışarıda bu havayı yaratırsınız, sonra bu mesai saatleri içinde kendini gösterir. Onun için böyle bir şey düşündüm. Fikri sattım. Kabul edildi. Ve o zaman yegane yer olan Taksim Gazinosu'nda böyle bir şey tertipledik. Herkesi istisnasız davet ettik. Vehbi Bey başta olmak üzere, bütün hissedarlar. Bütün liderler, memurlar, bütün işçiler eşleriyle beraber ve güzel bir gece oldu. Herkes dans etti. Başta dansı ben açtım. Küçük bir kızımızla, Arçelik'te çalışan, üretim müdürü arkadan eşimle kalktı. Sonra herkes dans etti. Şarkılar söylendi. Tabii beni patronlar ikaz ettiler. Sen bunu yapacaksın ama bil ki bu iş çok iyi bitmez. Çünkü içimizde işçiler de var, kendini bilmez insanlar da var, içkiyi bilmeyenler de var. İçki yasağı koyalım. İçki yasağı koymam dedim. Ama dikkat edeceğiz. Bunun başına da birkaç arkadaş koydum. Aman dikkat edin. Taşkınlık olmasın. Gene de birkaç arkadaş biraz sarhoş oldular. Ama bu umumi güzel bir hava içinde pek yadırganmadı. Onu takip eden günlerde hakikaten fabrikayı gezdiğim zaman, işçilerin üstünde hoş bir tebessüm, memurda bir memnuniyet hissettim. Güzel oldu ve Arçelik bunu devam ettirdi (Mansur, 2000).

Bir diğer çarpıcı örnek spor üzerinden yaşanmıştır. Spora yönelme, bu anlamda Arçelik'te yükselen sınıf mücadelesine bir yanıt olarak üretilmiş bir yönetim tekniği olarak karşımıza çıkar:

Bu yaşadığımız günler içinde DİŞK'in ve diğer sendika hareketlerinin Türkiye'de ayyuka çıktığı zor günler yaşandı. 1979-1980 yıllarında işçimizi daha çok mesut edecek boş zamanlarını değerlendirecek ve kendisini dış akımlarla vesaire ile doldurmaktansa, sporla bunun üstesinden gelinebileceği fikri bende doğdu... Arçelikspor kulübünü kurmayı plânladım. Bunu yapmak içinde önce bütün Çayırova'daki fabrikamızın etrafındaki boş alanları, yeşil alanları birer ufacık futbol sahasına dönüştürdük. Diğer boş yerlerde voleybol ağıları koyduk. Voleybol çizgileri çizdik, futbolla uğraşan işçilere elli tane top voleybolculara kırk tane top aldık. Onları teşvik ettik. Formalar aldık, bölümler arasında maçlar

organize ettik işte kalıphaneye bakımhane, servisle idari bina falan diye bir grup takımlar çıktı ortaya... Birden bire dış sosyal olaylardan etkilenen çalışanlarımızın spora büyük bir kabiliyeti olduğu ortaya çıktı. Ve bana dediler ki, Tuğrul Bey biz bunu kendi aramızda yapıyoruz bu yeterli değil biz bir spor kulübü olarak organize olmak istiyoruz. Talep onlardan geldi bunun üzerine tetkik ettik ve Arçelikspor kulübünü başlangıcını o tarihte attık. Ben ilk başkan oldum, birkaç branşta çalışmaya başladık. Hatta şöyle bir anım var erkek futbol takımıyla ilgili: Dördüncü ligden biliyorsunuz sonra bir üst lige çıkılıyor. Dördüncü ligde oynarken bu 1980 grevi öncesi geldi çattı. Sendika başkanımız rahmetli geldi. Bir toplantı yaptı işçilerle. Dedi ki; efendim işte greve gidiliyor bu bakımdan hiçbir kimse Arçelik üniforması giymemelidir. Arçelik ile ilişkilerimizi keseceğiz grev yapacağız falan dedi. Güzel bir de nutuk çekti işçilerine; fakat bu nutuk esnasında bizim futbol takımında sol açık oynayan pekte takımında ilk on bire giremeyen bir sporcumuz el kaldırmış demiş ki, sayın başkan biz Arçelik işçisiyiz greve gideriz ama biz şimdi sporu burada öğrendik bize birinci sınıf sporcu muamelesi yaptılar bize antrenör tuttular ligde oynatıyorlar, bizim de takımımız şimdi dördüncü ligde şampiyon olmak üzere Allah aşkına sen bu grev işini ne yaparsan yap biz ona katılırız ama şu bizim futbol işimizi elleme, biz gidelim maçlarımızı oynayalım, formamızı giyelim, ama bu ligden geri düşmeyelim. Bütün diğer işçilerde buna bir alkış tutmuşlar destek vermişler. Ondan sonra grev olmasına rağmen bizim Arçelikçiler formalarını giyip gittiler ve şampiyon oldular dördüncü ligde (Kutadgubilig, 2000).

Güven, Bireysel Karşılıklılık İlişkisi ya da Meta Realizasyonu

Bayi olgusu Arçelik'te belli ölçüde bir mit haline getirilmiştir. Bu durumun gerek meta realizasyonuna yönelik olarak gerek zor dönemlerinde Arçelik'le kurdukları ilişkiler gerekse de rekabet sürecinde Arçelik'e sağladıkları üstünlükler düşünüldüğünde, haklı bir yönü olduğu açıktır. Tüm bu haklı olmanın yanında, bayi ve Arçelik arasındaki ilişkinin algılanışındaki sorunlu yanların da bu mitleştirme sürecini beslediği vurgulanmalıdır. Arçelik'in bayi teşkilatı üzerine Polanyici bir çerçeveden yapılan anlamlı bir çalışma olarak Buğra'nın çalışması (2000) böylesi bir algıyı beslemektedir.

Buğra'nın Arçelik bayi sistemi üzerine olan analizi, kurumsalcı-Polanyici perspektifin sorunlu yanlarını taşımaktadır. Bu durum, Arçelik bayi sistemi analizinin merkezine "piyasa" kavramının yerleştirilmesinden kaynaklanmaktadır. Piyasanın kendiliğindenliği yaklaşımını anlamlı biçimde eleştiren Buğra'nın analizinin gücü, yine Polanyici bir çerçevede kullandığı piyasa kavramıyla sınırlandırılır. Buğra (2000) çalışmasında sermaye ilişkisini piyasa alanı ve piyasa dışı alan ayırımına dayalı olarak çözümlemeye çalışmıştır. Bu ayırım, çalışmasında yer yer "ekonomik çıkar-kişisel olmayan ilişki" ve "güven, sadakat-kişisel karşılıklılık" ayrışması olarak ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede, güven-sadakat ilişkisini dışlayan bir piyasa ya da ekonomi - Buğra burada analizini güçlendirmek için bazen ekonomik çıkara

ek olarak aynı anlamda kısa vadeli ekonomik çıkar ifadelerini kullanmaktadır – ya da piyasa ve ekonomiyi dışlayan bir güven sadakatten söz etmektedir. Böyle- si bir ayırım, kapitalizmin tarihsel gelişim süreci içerisinde sadakat ve güven gibi daha birçok değer in sermaye ilişkisine içerildiği, metanın üretim ve realizasyonu süreçlerinin aynı zamanda bu değerlerin vasıtasıyla gerçekleştirdiği gerçeğini ihmal etmektedir. Piyasanın “şeylerin ve hizmetlerin para aracılığıyla mübadele edildiği bir yerden ibaret olmadığı, mübadelenin sermayenin hareketi olarak vuku bulduğu bir yer” (Karatani, 2008: 259) olduğu düşünüldüğünde, kurulan ya da kendinden menkul bir piyasa kavramı ile hareket etmektense, Marx’ın teorisinin temelinde yatan “bir toplumsal ve politik ilişki olarak sermaye” kavramından hareket etmek daha anlamlı gözükmektedir. Böylelikle kimi sosyal-kültürel değerlerin ekonomi ya da piyasa dışı olmalarının aksine, tam da bu süreçle nasıl sermaye ilişkisine içeri- len değerler haline geldikleri anlaşılabilecektir. Diğer yandan klasik insani anlamda “güven” in konumuz bağlamında anonim şirketlerin ortaya çıkışı ile birlikte “eko- nomik çıkar” dolayımı ile tanımlanır hale geldiğini vurgulamak gerekir. Anonim şirketlerden önce ortaklığın koşulu güven olduğu için ortaklıkların genellikle aile bireyleri arasında kurulduğu bilinir. Ancak anonim şirketler ile birlikte aileye daya- lı güven ilişkisinin yerini “ekonomik çıkar” ortaklığına dayalı bir güvene bıraktığı görülür. Zaten sermayenin dünyanın dört bir yanına yayılabilmesi de ancak böyle mümkün olmuştur. Yani bizzat Anonim şirket ilişkisinin varlığı ve faaliyeti, “piyasa dışı olarak kurgulanan güven” ilişkisinin olumsuzlanması anlamına gelmektedir. Bu çerçeveden bakıldığında Arçelik bayi sisteminin özgünlüğüne yönelik yapılan yorumların da abartılı olduğu söylenebilir.

Bu durumu Hasan Subaşı da vurgulamaktadır. Subaşı (2000) güvenin önemli olduğunu vurgulamakla birlikte ilişkinin temelde ticari menfaate dayandığını be- lirtmektedir:

Arçelik’in bayilik sistemi tüm dünyada uygulanan bir sistem, bunu araştırmacılarımız yeni keşfediyor ama Vehbi Bey bunları okumadan, hisseden, bilen bir kişi olduğu için bu sistemi kurmuş. Burada tabii ki bu tip sistemler olduğu gibi ticari menfaate dayanıyor yani karşılıklı ticari menfaat var. Ne kadar insani tarafları, duygusal tarafları olursa olsun yürümez.

Buğra’nın özellikle ilişkinin içeriğine dair tespitlerini desteklemek için işaret ettiği, 1994 yılındaki krizde bayilerin Arçelik’e dövizlerini vermeleri hadisesi de aslında aynı yıl Arçelik’in ön ödemeli kampanyadan devalüasyon nedeniyle gördü- ğü zararı fiyatlara, dolayısıyla bayilere yansıtmaması sonucu bayilerden alınan bir karşılık olarak düşünülmelidir.

Hiç unutmuyorum, 1994 senesinde Türk lirasının çok süratli devalüe olması bizi bir takım zorluklarla karşılaştırdı. O arada bir ön ödemeli kampanya yapmıştık. Ön ödemeli kampanyada fiyatlar önceden belirleniyor. Bir miktar ön ödeme yapılıyor. Ondandır sonra mal teslim ediliyor. Sonra da diğer ödemeler yapılıyor.

Biz bu kampanyayı başlattık, muayyen şartlarla ilan ettik, fakat daha üretime gelmeden biz, bu devalüasyon oldu. Dolayısıyla üreteceğimiz mallar, satmayı söz verdiğimiz fiyatların çok üstünde maliyetlere çıktı. Yani büyük bir zarar söz konusu oldu. Bu dönemde ön ödemeli yapan Profilo hemen bir tamim yayınladı ve ben bu fiyatları değiştirmek durumundayım dedi. Hem Holding'den gelen eleştiriler, hem de mali neticelerin kötüye gitmesini göze alarak biz söz verdiğimiz fiyatlarla ön ödemeli kampanyaları teslim ettik. Ve 1994 senesinde Arçelik bu yüzden ciddi bir zarar etti. Senenin toplamında zarar etmedi ama bu operasyondan ciddi bir zararı oldu. Bunun karşılığında ama biz de o sene gene bayilere gittik. Ben şehir şehir dolaştım. Bayilerle bizzat görüştüm ve ellerinde olan yastık altı dövizlerini şirkete vermelerini, yani şirketin bunu kullanmasına müsaade etmelerini istedim. Bayiler bunu yaptılar. Bizim bayimiz yastık altında yahut da bankadaki dövizini döndü kullanması için Arçelik'e verdi. Arçelik bunları kullandı ve 1994 senesindeki ön ödemeli kampanyanın getirdiği zararlar daha da zorlaşan şeyleri böyle aştık (Subaşı, 2000).

Diğer yandan Arçelik'in ilk dönemlerine de bayilerle arasındaki ilişkinin güven içeriği, vurgulandığı kadar başat görünmemektedir. Senet mekanizması, bu ilişkinin de aracıları konumundadır ve Arçelik için tam bir "ekonomik rasyonallite" ürünüdür.

Arçelik kurulduğu yıllarda, biz toplantılara gittiğimizde Arçelik'e 12 aylık senetler verirdik. Senet pulu Arçelik'e aitti. Verdiğimiz senetlerle 12 ay ürün alırdık. Şimdi Arçelik bu sistemi niye yaptı, yeni kurulmuş fabrika, yan sanayiye, ham maddeyi borçla alıp da para ödemesi yapmıyordu, onu düşünmüyordu. Bizim müşteri senetlerini ciro ediyordu, hiç borç düşünmüyordu. Üretim yapıyor, parayı biz ödüyorduk (Kaya, 2000).

Sonuç

Bu çalışma ile Türkiye'de üzerinde yeterince çalışma yapılmamış bir alan olan İşletme Tarihi bağlamında, kapitalist sistemde değerler dünyasının, Marksist anlamda değer yaratma sürecine nasıl içselleştirildiği gösterilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede kapitalist sermaye birikim sürecinin salt teknik ya da "iktisadi" olmanın ötesinde bir sürece işaret ettiği, Arçelik şirket tarihine ve Vehbi Koç'un girişimcilik tarihine odaklanarak ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışma da göstermektedir ki, Marksist anlamda değer yaratma süreci, "değerleri" içererek gerçekleşmektedir. Bununla birlikte ulusal ölçekte ortaklaşılan değerlerin sınıfsal ölçekte farklı sonuçları ve anlamları vardır. Ortaklaşılmış değerlerin, sınıf mücadelesi sürecine sermaye birikimini sağlayıcı/hızlandırıcı unsurlar olarak içerildiği, bunun sermaye birikiminin sürekliliği üzerinde önemli etkilerinin olduğu belirtilmelidir. Sermaye ilişkisi geliştikçe, değerler dünyasının gitgide daha fazla değer yaratma sürecine içerildiği ve bu bağlamda anlam kazandığı da ayrıca vurgulanmalıdır. Bu süreç bir yandan sermaye birikimine meşruiyet kazandırırken, diğer yandan bu sürece içerilen de-

ğerlerin hakim değer olma konumlarını yeniden üretmektedir. Dolayısıyla ortaklaştırılan değerlerin sermaye birikim sürecinin çelişkili ve sınıfsal içeriğini örtme potansiyeline sahip olması gerçeği, bize değerler dünyasının kendi içinde analizinin ihmal ettiği ya da örttüğü resmi görebilmek için değerler dünyasını eleştirel politik iktisat çerçevesinden ele alan çalışmaların acil önemini işaret etmektedir.

Kaynakça

- Atam A. (2000) *"Arçelik" Konulu Sözlü Tarih Görüşmesi*, 26.05.2000, Cuma, İstanbul, VTR Araştırma Yapım Yönetim.
- Braudel F. (2004) *Maddi Uygarlık, Gündelik Hayatın Yapıları*, (çev) Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Kitabevi.
- Buğra A. (2000) Devlet-Piyasa Karşıtlığının Ötesinde, İhtiyaçlar ve Tüketim Üzerine Yazılar, çev. Bahadır Sina Şener, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bukharin N. (2005) *Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi*, (çev) Gülsüm Akalın, Uğur S. Akalın, İstanbul: Bağlam Yayınevi.
- Callinicos, A. (2004). *Toplum Kuramı, Tarihsel Bir Bakış*, çev. Yasemin Tezgiden, İstanbul: İletişim.
- Cansen E. (2000) *"Arçelik" Konulu Sözlü Tarih Görüşmesi*, 29.01.2000, İstanbul, VTR, Araştırma, Yapım, Yönetim.
- Dolunay Tanır F. (2009) *"Arçelik" Konulu Sözlü Tarih Görüşmesi*, 26.08.2000, Antalya, VTR, Araştırma, Yapım, Yönetim.
- Eagleton T. (2004) *Kuramdan Sonra*, çev: Uygur Abacı, İstanbul: Literatür Yayınları.
- Foucault M. (2007) *Cinselliğin Tarihi*, (çev) Hülya Uğur Tanrıöver, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, İkinci Baskı.
- Gras N. (1934). "Business History", *The Economic History Review*, Vol 4. No. 4.
- Gönül S. (2001) *"Arçelik" Konulu Sözlü Tarih Görüşmesi*, 23.02.2001, İstanbul, VTR, Araştırma, Yapım, Yönetim.
- Harvey D. (1999) *Postmodernliğin Durumu*, çev: Sungur Savran, İstanbul: Metis Yayınları.
- Kamışcioğlu M. (2000) *"Arçelik" Konulu Sözlü Tarih Görüşmesi*, 25.08.2000, Konya, VTR, Araştırma, Yapım, Yönetim.
- Karatani K. (2008) *Transkritik, Kant ve Marx Üzerine*, Erkal Ünal (çev), İstanbul: Metis.
- Kaya A. (2000) *"Arçelik" Konulu Sözlü Tarih Görüşmesi*, 27.08.2000, Antalya, VTR, Araştırma, Yapım, Yönetim.
- Keskinok Ç. (2006) *Kentleşme Siyasetleri*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Kıraç C. (2001) *"Koç Topluluğu" Konulu Sözlü Tarih Görüşmesi*, 12.09.2001, İstanbul, VTR Araştırma Yapım, Yönetim.
- Koç V (1993) *"Vehbi Koç" Belgeseli Konulu Görüşme*, M.A.Birand, Şubat.
- Koç V. (1973) *Hayat Hikayem*, İstanbul: Apa Ofset Basımevi.
- Kutadgubilig T. (2000) *"Arçelik" Konulu Sözlü Tarih Görüşmesi*, 11.05.2000, İstanbul, VTR, Araştırma, Yapım, Yönetim.
- Mansur A. (2000) *"Arçelik" Konulu Sözlü Tarih Görüşmesi*, 11.02.2000, İstanbul, VTR, Araştırma, Yapım, Yönetim.
- Marx K. (1999) *Grundrisse*, Cilt I, Arif Gelen (çev), Ankara: Sol Yayınları.
- Marx K. (2007) *Kapital*, Cilt I, Alaeddin Bilgi (çev), İstanbul: Sol Yayınları, Sekizinci Baskı.
- Melek H. (2000) *"Arçelik" Konulu Sözlü Tarih Görüşmesi*, 18.07.2000, Trabzon, VTR, Araştırma, Yapım, Yönetim.
- Ovacık C. (2001) *"Arçelik" Konulu Sözlü Tarih Görüşmesi*, 10.05.2001, Zekeriyaköy/İstanbul, VTR Araştırma, Yapım, Yönetim.

- Özdemir Aka G. (2000) *"Arçelik" Konulu Sözlü Tarih Görüşmesi*, 28.07.2000, İstanbul, VTR, Araştırma, Yapım, Yönetim.
- Peker M. (2000) *"Arçelik" Konulu Sözlü Tarih Görüşmesi*, 27.08.2000, Antalya, VTR, Araştırma, Yapım, Yönetim.
- Polanyi K. (2000) *Büyük Dönüşüm*, (çev) Ayşe Buğra, İstanbul: İletişim.
- Sakızlı A. (2000) *"Arçelik" Konulu Sözlü Tarih Görüşmesi*, 21.07.2000, İstanbul, VTR, Araştırma, Yapım, Yönetim.
- Solakoğlu C. (2000) *"Arçelik" Konulu Sözlü Tarih Görüşmesi*, 17.05.2000, İstanbul, VTR, Araştırma, Yapım, Yönetim.
- Subaşı H. (2000) *"Arçelik" Konulu Sözlü Tarih Görüşmesi*, 13.07.2000, İstanbul, VTR, Araştırma, Yapım, Yönetim.
- Thompson E.P, (2006) *Avam ve Görenek*, (çev) Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul: Birikim Yayınları.
- Tiryakıyan, E. (1997) "Emile Durkheim", (çev) Ceylan Tokluoğlu, Tom Bottomore, Robert Nisbet, (der), *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi* içinde, (haz) Mete Tunçay, Aydın Uğur, İstanbul: Ayraç Yayınları.
- Toprak Z. (1982) *Türkiye'de Millî İktisat 1908-1918*, Ankara: Yurt Yayınları.
- Toprak Z. (1995) *Millî İktisat-Millî Burjuvazi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Türkay M. (2006) "Türkiye'de Kapitalist Sermaye Birikiminin Ulusal Dönüşümü", (der) Demet Özmen vd. *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişimi* içinde, Ankara: Dipnot Yayınları.
- Üçok A. (2005) *Koç Ailesinin Yaşamı*, Sadberk Hanım, Lon-İst Publication.
- Wood E.M. (2003) *Kapitalizmin Kökeni*, Geniş Bir Bakış, çev: A.Cevdet Aşkın, Ankara: Epos Yayınları.
- Yıldırım N.D. (2000) *"Arçelik" Konulu Sözlü Tarih Görüşmesi*, 25.04.2000, İstanbul, VTR, Araştırma, Yapım, Yönetim.

“Devrimci-Halkçı Yerel Yönetimler Sempozyumu”

Begüm Özden Fırat

Devrimci-Halkçı Yerel Yönetimler Sempozyumu, umut ve mücadele mekanlarından deneyimler altbaşlığıyla, 3-4 Aralık tarihlerinde Ankara’da gerçekleştirildi. Melih Gökçek’in üst geçitlerinden, fıskiye havuzlarından, tünellerinden, sıra sıra alışveriş merkezlerinden geçen yüzlerce kişi iki gün ve altı oturum boyunca sempozyum salonunu tıka basa doldurdu. Sempozyum devrimci-halkçı belediyeçilik geleneğini hatırlatarak, bu geleneğin günümüzün neoliberal piyasacılık ve İslamcı muhafazakârlık eksenli uygulamaları karşısında yeniden inşasını amaçlıyordu. Bu çerçevede anti-kapitalist bir belediyeçilik alternatifinin hangi politikalar üzerine kurulabileceğini yerelden uluslararasına uzanan deneyimler ışığında tartışmayı hedefliyordu. Ayrıca Sempozyum, sisteme alternatif olma iddiasında olan yerel yönetimlerin deneyimlerini paylaşarak bu kapsamdaki mevcut belediyelerin birlikte hareket edebilmesini sağlayacak bir zeminin oluşumunu da hedefliyordu. Bir diğer amaç ise emek-meslek örgütlerinin, akademinin ve diğer toplumsal muhalefet kesimlerinin sahip olduğu meslekî ve akademik bilginin, sermayenin değil halkın yararına kullanılmasının araçlarını yaratmak idi.

Daha önce Munzur Festivali sonrasında Mazgirt ve Hozat Belediyeleri’nin inisiyatifiyle gerçekleşen ön buluşmaların ardından düzenlenen Sempozyum, kendilerini devrimci-halkçı/sosyalist/alternatif olarak tanımlayan belediyelerin yerel yönetim ve hizmet pratiklerini kamusal olarak paylaştıkları ilk büyük ölçekli buluşma olması nedeniyle oldukça önemliydi. Ancak buluşma için seçilen (devrimci ve halkçı ifadeleriyle birlikte aynı başlık içerisinde kullanıldığında kavramsal bir kısa devre yaratan) sempozyum biçimi toplantının daha çok akademik/araştırmacı yönünü vurgulayarak, gelenekselleşmiş bir akademik akışı dayatması nedeniyle de buluşmanın muradını bir ölçüde gölgeliyordu. Ağırlıklı olarak akademisyenlerden oluşan bilimsel kurulun meslekî temayülleri takip etmesinden kaynaklandığını düşündüğümüz bu biçimsel tercih, derinlemesine ve karşılıklı bir tartışma ortamı yaratılmasını engellediği gibi sunum ve tartışmaların içeriğini de etkiliyordu. Özellikle ilk gün yapılan oturumlarda söz alan akademisyen ve araştırmacıların -bir kaç istisna hariç- buluşmanın temasıyla beraber düşünmek yerine, çalışma konuları veya uzmanlık alanları üzerinden mesafeli bir katkı sunduklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Benzer şekilde belediye başkanlarının konuşmaları da, tartışmaları sorunların ve icraatların dökümüne indirgiyor; eleştirel ve yapıcı bir tartışma ekse-

ni açmaktansa hamasî bir niteliğe bürünüyordu. Dolayısıyla, bu tür buluşmaların içeriği kadar biçimi konusunda da devrimci bir tutum almak önemli gözüküyor. Bilgi sahibi uzmanların kendilerine ayrılan süre içerisinde birbirlerinin peşi sıra aktarımlarda bulunmasını öngören oturumlardan ziyade, konuşmacı-dinleyici ayrımını aşmaya yönelen, birlikte bilgi üretmeyi hedefleyen farklı biçimler üzerine düşünülmesi, başarısız olmayı göze alarak deneysel formlar geliştirmenin kendisinin de devrimci bir faaliyet olduğunu unutmamalıyız. Aksi takdirde üretici bir kolektif tecrübe ortamı yerine tüketici bir bilgi ve deneyim aktarımı sözkonusu olabilir.

Bununla birlikte, ilk gün oturumlarında yapılan sunumlar kapitalizm ve kentleşme süreçleri, yerel yönetimlerle merkezî yönetim arasındaki gerilimli ekonomik ve idari bağlantılar, yerel ve küresel sermaye birikim süreçleri arasındaki ilişkiler, şehir planlaması, barınma mücadelesi ve kentsel dönüşüm dinamikleri üzerine oldukça faydalı tarihsel ve kavramsal çerçeve sundu. Uluslararası ve yerel ölçekte sistem karşıtı yerel mücadele ve yönetim deneyimlerine odaklanan ikinci gün oturumları ise devrimci-halkçı belediyeçilik iddiasının farklı toplumsal ve tarihsel bağlamlarda nasıl pratikleştirildiğini ve ne tür gerilimleri taşıdıklarını ortaya koydu. Son oturumda ise sistem-karşıtı iddialara sahip altı belediyenin başkanları söz aldı. Sempozyumun bu şekilde düzenlenmiş olması kuramdan pratiğe doğru uzanan kapsamlı bir çerçeve çizmiş olmakla birlikte, günümüz yerel yönetim deneyimlerinin paylaşılmasını son oturuma bırakmış oldu. Bu bağlamda Sempozyumun en büyük eksikliği, devrimci-halkçı belediyeçilik iddiasını ‘aşağıdan’ tanımlanma şansı sunabilecek yerel muhalefet hareketleri temsilcileri idi.

Yerel yönetimlerin neoliberal küreselleşme çağında ‘özgürlükçü komünalist’ devrimci bir dönüşümü yaratabilme potansiyeli, Sempozyumun ana hattını belirleyen tartışma oldu. Konuşmalarda yerel yönetimlerin ne sistemin edilgen bir uzantısı ne de kendi başlarına kurtarılmış demokrasi adacıkları oldukları sıklıkla vurgulandı. Bu gerilimli durum içerisinde farklı coğrafyalarda ve tarihsel dönemlerde ortaya çıkan devrimci yerellik deneyimleri, umut ve direniş mekanları olarak ele alındı. Bu kapsamda, Meksika’daki Zapatist hareket (Chiapas ve Oaxaca) ve özerk belediyeler deneyiminin ortaya çıkışından bugüne gelişimini anlatan Aylin Topal’ın sunumu ve Brezilya Porto Alegre’deki radikal katılımcı bütçe uygulamalarının küresel sistem tarafından içselleştirilme süreci üzerine Mustafa Bayram Mısıır’ın anlatımı ölçek ve özerklik meselelerini tartışmaya açmaları nedeniyle önemli katkılardı. Sunumlarda belirtildiği üzere, sistem karşıtı hareketlere ilham ve güç vermesi açısından ayrık-sı olan bu iki yerel yönetim deneyiminin başarısı kadar bugünkü durumunu da tartışmaya açabilmek oldukça gerekli gözükmektedir. Bir kuşak politik aktiviste, iktidar olmadan dünyanın değiştirilebileceğini ve başka bir dünyanın -en azından yerel ölçekte- mümkün olduğunu gösteren bu mevziler bugün kendi içlerine kapanmış görünüyor. Özerk bölgelerinde özyönetim esasında örgütlenen ve eğitim, sağlık ve üretim kooperatiflerini kuran Zapatist hareket, küresel sermayenin ve Meksika hükümetinin basıncı altında ekonomik ve politik ödünlerle ayakta durmaya çalışı-

yor. Porto Alegre’de İşçi Partisi tarafından 1980’lerin sonunda geliştirilen katılımcı bütçe modelinin Dünya Bankası raporlarında başarılı bir sistem olarak önerilmesi ve ardından Avrupa ve Kuzey Amerika’daki yerel yönetimler tarafından radikal niteliğinden arındırılarak kullanılması, başlangıçta sistem-karşıtı dinamikler içeren çeşitli uygulamaların küresel kapitalist sistemin ihtiyaçlarıyla uyumlu hale getirilebileceğine gösteriyor. Dolayısıyla, aynı oturumda yer alan İbrahim Gündoğdu’nun belirttiği gibi, 1970’lerdeki Bologna (İtalya) ve Sheffield (İngiltere) gibi kıvılcık belediyeçilik deneyimlerinin daha sonra neoliberal politikalara yenik düşmesi ve yerel kalkınmacılık modeline soğutulması, yerel ölçekte anti-kapitalist deneyimlerinin sosyal ve mekansal sınırlarını unutmamak gerekiyor.

Sistem-karşıtı yerelliklerin Türkiye özelinde tartışıldığı oturumda ise Fatsa ve 1 Mayıs Mahallesi örnekleri, demokratik özerklik uygulamaları ve Dersim Demokratik Halk Dayanışması deneyimleri paylaşıldı. Konunun yakıcılığından olsa gerek, sunum sonrası yapılan tartışmalar demokratik özerlik üzerine yoğunlaştı. Bununla birlikte Fatsa ve 1 Mayıs örnekleri (ve dönemin benzeri devrimci mahalle deneyimleri) bu coğrafyada dayanışmacı, özyönetimci ve devrimci yerelliklerin mümkün olduğunu göstermeleri açısından daha kapsamlı tartışmaları hakettiğini de gösterdi.

Sempozyumun son oturumunda Mazgirt, Samandağ, Akşehir, Diyarbakır Büyükşehir, Pertek ve Hozat belediye başkanları yerel yönetim uygulamalarını aktardılar. Bütün konuşmaların ortak sorunsalı ‘ele geçirilen’ belediye yönetimlerinin merkezî yönetimle olan idari ve ekonomik anlamda zorunlu bağları oldu. Belediyelerin devralınan borçları, merkezî bütçeden aktarılan kısıtlı malî kaynaklar ve yasal ve idarî anlamda merkezî otoritenin yerel üzerindeki bağlayıcı yetkileri bütün konuşmacılar tarafından dile getirildi. Bu bağlamda, Kürt hareketi tarafından benimsenen seçimler yoluyla alınan belediyelerin özgürlükçü, katılımcı, anti-kapitalist yerellikler oluşturarak fiili bir ikili iktidar yaratımı iddiasının bir çok engelle kuşatılmış olduğu ortaya çıktı. Bütün bu sınırlılıklara rağmen, konuşmacıların ortaklaştığı nokta yerel yönetimlerde emekçi sınıfları ve dezavantajlı grupları gözetken bir sosyal hizmet anlayışının gözetilmesi gerektiği idi. Bazı konuşmacılar sermayenin çıkarları yerine halkın taleplerinin ön planda tutulduğu, bütçenin şeffaf olarak sergilendiği ve tartışmaya açıldığı bir yönetim anlayışını benimsediklerini belirtti. Bütün konuşmacılar tarafından halk meclisleri veya mahalle komitelerinin önemi belirtilmiş olsa da bu yerel mekanizmalarının nasıl işlediği ya da işleyip işlemediği konusunda yeterli bilgi sunulmadı. Belediye başkanlarının konuşmaları, mevcutta sözkonusu belediyelerin devrimci ve halkçı uygulamaları daha çok ideolojik kültürel politikalarla sınırlı olduğunu ortaya koydu. Sempozyum devrimci-halkçı yerel yönetim iddiasında ortak zeminlerin yaratılması temennisi ile tamamlanırken, gelecekteki tartışmalara da bir dizi kuramsal ve politik soru bıraktı.

Bir yönetimi devrimci, halkçı, sosyalist ya da komünalist kılan olmazsa olmaz nitelikler nedir? Öncelikle sözkonusu sıfatları, tarihsel ve toplumsal bağlama göre farklılaşan bir dizi farklı alternatif modeli betimlemek için kullanılan şemsiye bir kavram

olarak görmek anlamlı gözükmektedir. Bu farklı deneyimleri ortaklaştıran nokta, emekçi, yoksul ve dezavantajlı grupların lehine düzenlemelerle toplu tüketim hizmetlerin sağlanmaya öncelik veren, sermaye değil insan odaklı, katılımcı bir belediyeçilik anlayışı olduğu söylenebilir. Şüphesiz böylesi bir yönetim anlayışı, günümüz neoliberal belediyeçiliğine karşıt bir şekilde konumlanan ve sosyal adalet temelinde yükselen “umut mekânları” yaratmanın önemli bir adımıdır. Mevcut hakim belediyeçilik anlayışı yoksul ve emekçi kesimleri bir yandan mekânsal ve toplumsal olarak dışlarken, bir yandan da yardım/sadaka uygulamalarıyla yeni tip bir popülist siyasetin temelini oluşturmaktadır. Ayrıca geliştirdiği yönetim anlayışıyla katılımcı, şeffaf, hesap verebilir olduğu ileri sürülen karar alma mekanizmalarını uygulamaya koyarak, potansiyel kentsel toplumsal muhalefeti de soğurmaya çalışmaktadır. Burada hedeflenen ‘mutlak açıklık ve şeffaflığı’ esas alan katılım modeli Beyoğlu Belediyesi’nin ‘Vatandaş Başkan’ projesinde açıklayıcı bir şekilde ifade edilmektedir:

“Belediyenizi siz yönetin! Siz isteyin biz gerçekleştirelim! Vatandaş Başkan, belediyeçilik anlayışında yeni bir boyuttur; büyük bir dönüşümdür. Temsili demokrasiden doğrudan demokrasiye geçişin adıdır. Vatandaşın kapısına kadar giden, hem hesap veren hem de vatandaşın taleplerine göre icraatlarına yön veren model bir belediyeçilik hizmetidir. Beyoğlu’nda yaşayan her bir vatandaşımız doğal danışmanımız, yönetim ortağımızdır. Beyoğlu Belediyesi Vatandaş Başkan Doğrudan Demokrasi uygulamasına dilek, istek, şikâyet ve düşünceleriyle katılan herkes projenin bir parçasıdır: Vatandaş Başkanı”¹.

Vatandaş Başkan altyapı, temizlik, çevre, zabıta, trafik gibi alanlarda şikâyet ve önerilerini belediye resepsiyonu, web sitesi, çağrı merkezi ve mobil ekiplerine ulaşarak şikâyetlerini doğrudan iletebilmekte, tüketici paydaşlar olarak belediye yönetimine katkı sağlayabilmektedir. Bu modelde hizmet ve sosyal yardımlara dair şikâyet ve istekler dışındaki meseleler ise uzmanların (sivil toplum kuruluşları ve özel sektörün danışmanlığında) kararına bırakılan teknik hususlar olarak addedilmektedir. Tüketici paydaş olarak konumlandırılan kentliler ve uzmanların kararına bırakılan kent yönetimi anlayışı içerisinde yoksayılmak istenen ise, insanların kendi yaşamları ve yaşam alanları üzerinde karar verme kapasitesi olmaktadır. Bu çerçevede hakim belediyeçilik pratiği neoliberalizmi sadece ekonomik siyasaların uygulaması biçiminde yürütmekte, aynı zamanda siyaseti yok eden bir siyaset etme biçimi olarak örgütlemektedir. Bir başka deyişle, kolektif varoluş kanallarını ortadan kaldıran bir toplumsal ilişki geliştirilmektedir. Dolayısıyla, özyönetimi hedefleyen ve karşılıklı mümkün kılan bir eşit katılım ve özgür söylem alanı olarak kamusal ilkesi her zamankinden çok daha yakıcı bir politik mesele haline dönüşmektedir.

Bu nedenle, Sempozyumda Ali Ekber Doğan ve Foti Benlisoy tarafından da işaret edildiği gibi, devrimci-halkçı, sosyalist ya da komünalist yerel yönetimlerin

1 <http://www.beyoglu.bel.tr/vatandas-baskan/default.aspx>

belirleyici niteliği kamusalılığı tekrar inşa edebilmenin imkânını yaratan araç ve mekanizmaları oluşturma potansiyeli olabilir. Bu doğrultuda devrimci yerel yönetim anlayışı, halkı temsil edilmesi gereken amorf bir nesne olmaktan çıkartıp kendi hayatları üzerinde karar ve yetki sahibi olan kolektif örgütlenmenin öznesi olarak konumlandırmak üzerinden tanımlanabilir. Bu yönetimlerin öncelikli hedefi ise söz, yetki ve kararı kullanıcılara devreden bir aşağıdan kuruluş çerçevesinde doğrudan demokrasi ilkeleri geliştirmek ve uygulamak olmalıdır. Bu doğrultuda, kaynakların kullanımı ve bölüşümünü aşan bir kamusalılık inşaa etmeye yönelen; uzmanlıktan ziyade kullanıcılık esasını temel alan kolektif karar alma mekanizmalarını hayata geçirilmesi oldukça önemli gözükmektedir.

Dolayısıyla, Sempozyumda dile getirilmeyen fakat son dönemde akademinin, kentsel toplumsal muhalefetin, sivil toplum kuruluşlarının, Dünya Bankası ve Birleşmiş Milletler gibi ulusötesi kurumların farklı içeriklerde kullandığı “kent hakkı” kavramının politik bir slogan ve strateji olarak tartışmaya açılması faydalı gözükmektedir. David Harvey’in de belirttiği gibi kavram kentleşme süreçlerini yeniden şekillendirmek üzere ortaklaşa bir gücün kullanımına dayanan kolektif bir hakkı imler.² Yoksulların mülksüzleştirilmesi aracılığıyla sağlanan birikimle sömürgeleştirilen kentsel mekânı geri almayı amaçlayan sınıf savaşı için önemli bir stratejidir. Bu çerçevede Harvey’e göre kent hakkı ilkesel olarak üretim ve kullanım süreçleri üzerinde daha fazla demokratik denetimin olmasıdır. Kavramı ödünç aldığı Henri Lefebvre için ise kavram yeni bir kent siyasetine işaret eder.³ Kent hakkı kentsel mekânın üretimini belirleyen güç ilişkilerini yeniden yapılandırarak ve kontrolü devlet ve sermayenin elinden alarak kent sakinlerine vermeyi içerir. İki temel çatısı vardır: katılım ve temellük hakkı. Katılım hakkı, liberal demokratik anlamın ötesinde, tüm kentlilerin -vatandaşlık bağı esasında tanımlanmayan- kentsel mekânın üretimine dair her türlü kararda tam ve kesin hakkını tanır. Temellük hakkı ise, her kentlinin kentsel mekâna fiziksel erişimi, işgal ve kullanma potansiyelinden ötesinde, verili kentsel mekânı kendi gündelik ve toplumsal ihtiyaçları doğrultusunda dönüştürme ve yeniden üretme hakkıdır. Bu nedenle Lefebvre’ci anlamıyla kent hakkı, siyasetin yerini (kent ölçeği), zamanını (gündelik hayat) ve öznesini (kenttaş) değiştiren bir nevi ölçek atlama hamlesidir. Bu hamle kenti özgürlüğün ve özgürleşmenin mekânı olarak yeniden tanımlayan bir kent devrimini hedeflemektedir. Devrimci halkçı yerel yönetim uygulamaları böylesi bir devrimin ilk adımlarını oluşturabilir.

2 David Harvey, “Kent Hakkı”, http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=22579

3 Lefebvre, H. (1996) *Writings on cities*, Cambridge: Blackwell.

Geçmiş Sayılar*

26. Sayı (2011-2)

Siyasal İslam, İktidar ve Hegemonya

Arap Baharı Üzerine Söyleşi **Fulya Atacan** • İslami-Muhafazakar Milliyetçiliğin Millet Tasarımı: AKP Döneminde Kürt Politikası **Cenk Saraçoğlu** • 1994'ten Bugüne Neoliberal Belediyecilikte Süreklilik ve Değişimler **Ali Ekber Doğan** • Din ve Kapitalizm Sarmalında Milli Görüş Hareketi **Nazlı Akpınar – Sinan Araman** • İran, İslamcılık, Küreselleşme ve Protesto Hareketi **Farhang Morady** • İran'da Parçalanma ve İsyen **Peyman Jafari** • İslam ve İslamizasyonun Aşılması **Mansur Hikmet** • Siyasal İslam ve Tarihsel Maddecilik-Bir Değiş Tokuş Siyasal İslam'ı Çözümlemek: Geleneksel Tarihsel Maddeci Çözümlemeye Dair Bir Değerlendirme **Tariq Amin-Khan** • Tariq Amin-Khan'a Yanıt **Samir Amin** • Din Olarak Kapitalizm [74. Fragman] **Walter Benjamin** • Din Olarak Kapitalizm: Walter Benjamin ve Max Weber **Michael Löwy** • Marx'ın Para Teorisi: "Hayali" ve "Gerçek" Sermaye Farkı? **Gökçer Özgür – Hüseyin Özel**

25. Sayı (2011-2)

Ekolojik Krize Yanıtlar

Bir Politik Hareket Olarak Ekosozyalizmin Ayırd Ediciliği ve Birleştiriciliği **Ecehan Balta - Mustafa Bayram Mısır** • Modernizm ve kapitalizm sarmalında ekoloji: Devlet, sermaye, sivil toplum **Gözde Orhan** • Endüstriyel Tarımın Krizi ve Küba Tarımı **Özgür Kanbir** • Karpuzlar ve insanlar hakkında: Türkiye'de mevsimlik tarım işçiliğinin ve tarımdaki neoliberal dönüşümün politik ekolojisi yolunda **Ethemcan Turhan** • Coğrafi işaretler ve küresel piyasalarda yerleşen tarım ürünleri: Ege pamuğu logosu üzerine bir saha çalışması **Derya Nizam** • "Yenilenebilir enerji" vs. yenilenemeyen doğa: karbon ticareti **Selim Yılmaz - Gaye Yılmaz** • Kimlik Politikaları ve sol hareketle ilişkisi **Evren Kocacıbağ** • Kapitalist devlet ve toplumsal polisliğin tarihi seyri: Devlet-güvenlik ilişkisinde bir dönemlendirme denemesi **Evren Haspolat**

24. Sayı (2011-1)

Güncel Toplumsal Mücadele Deneyimleri

TEKEL Direnişi **Sevim Yeleri - Ulaş** • 50/D'ye Karşı Araştırma Görevlileri **Levent Dölek** • Halkın Hakları Forumu **Umar Karatepe** • Dev-Sağlık-İş Mücadelesi: "Sağlıkta Taşeron Olmaz, İnsan İhaleyle Çalıştırılmaz!" **Özay Göztepe** • "Çevre sorunu sınıf sorunudur, sermayeye bırakılmaz" **Gaye Yılmaz** • "Bütün renkler kirleniyordu..." Praksis'ten Kaçış Sürecinde Su Hakkı Mücadeleleri **Gaye Yılmaz** • Sendikal Hareket ve Feminizm: Dayanışmanın Ötesi **Elif Gazioğlu** • Kentsel Politikada Yeni Biçim Arayışları: 2009 Yerel Seçimleri ve Ankara'da "Belediye Yönetimlerinde Saltanata Son" Kampanyası **Bülent Batuman, Tezcan Karakuş Candan** • Pozitivist-Marksist Sınıf Kavrayışı ve Sınıf Deneyimlerindeki Açmazları **Vefa Saygın Öğütle** • Otoriterizm-Özgürlükçülük Gerilimi Bağlamında Mekân, Hegemonya ve Strateji **F. Serkan Öngel, Kurtul Gülenç** • "En Eski" ve "En Yeni" İletişim Medyası: "İnsan" **Serdar Öztürk** • Türkiye-AB İlişkileri Ekseninde Sermayenin Tercihleri ve Kıbrıs **Emine Tahsin** • Demokrasi ve Diktatörlük: Devletin Amaç ve Araçları **Werner Bonefeld** • Maddeci Bir Tarih Anlayışına Doğru **Erdem Sönmez** • Sınıfa, Mücadeleye ve Bilince Dair Bir Kitap: Toplumsal Sınıfların İlişkisel Gerçekliği **Eren Buğlalılar**

23. Sayı (2010-2)

Liberalizm: Tarihte, Kuramda, Türkiye'de

Gölgelenmiş Özgürlük: On Dokuzuncu Yüzyıl Liberalizmlerine Bir Bakış **Ateş Uslu** • Klasik Dönem Osmanlı Tarihi Çalışmalarında Max Weber Etkisi **Erdem Sönmez** • İktisadi Devlet Kuramları veya İktisadın Emperyalizmi: Bir Örnek Olarak Rant-Kollama Analizi **Galip L. Yalman** • AKP'li Hegemonya Projesi ve Neoliberalizmin Yeniden Dirilişi **Ali Ekber Doğan** • Özel Güvenlik ve Kapitalist Devletin Dönüşümü: Türkiye Üzerine

Eleştirel Notlar **Çağlar Dölek** • Türkiye'deki İçer Dönük Sermaye Birikim Sürecinde Dünya Bankası'nın Rolü
Güllistan Yarkin • Kırgızistan'da Demokrasi Sorunu **Altynbek Joldoshev** • Örgütlenmelerin Kökenleri ve Sorunları **Çetin Veysal** • Demokrasi Eleştirisine Doğru: Demokrasi Ne Älemde? **Derviş Aydın Akkoç**

22. Sayı (2010-1)

Günümüz Krizinin Tarihsel ve Toplumsal Özgünlükleri

Serdal Bahçe-Ahmet Haşim Köse Krizin Teğet Geçtiğı Ülkeden Krize Bakış: Teorinin Naifliğı, Gerçekliğın Kabalığı • **Pınar Bedirhanoğlu** Küresel Kapitalist Krizin Yeniden Düşündürdükleri: Finansallaşma ve Devlet Efe Peker Krizi Arrighi ile Okumak • **Ali Rıza Gürgen** Finansallaşma: Sorunlu Bir Kavram ve Verimli Bir Araştırma Gündemi • **Gaye Yılmaz** Para-Meta-Para-Finans Bulmacasında 2008 Krizini Anlamak • **Nuray Ergüneş** Finansallaşma Döneminde Geç Kapitalistleşen Ülkelerin Stratejileri: Türkiye Örneğı • **Özgür Müftüoğlu-Yasemin Özgün** Sınıflar Arası Mücadelede Yeni Bir Dönemeç: Türkiye'de 2008 Krizi • **İrfan Kaygısız** Krizin Birinci Yılında Türkiye'de İşçi Eylemleri: İşgal, Grev ve Direnişlere Dair Gözlemler

21. Sayı (2009)

Gündeme Bakmak: Neoliberalizmin Ötesinde

Uluslararası Krizin Düşündürdükleri **Korkut Boratav** • İzmirli Orta Sınıfta Kürt Algısı: Mekân, Sınıf ve Kentсел Yaşam **Cenk Saraçoğlu** • Sosyalist Soldan Kemalizme Olumlu Bakışlar (1920-1971): Nedenler, İmkânlar, Dönemler ve Bazı Sonuçlar **Gökhan Atılğan** • Ergenekon Davaları ve Solun Tutumu Üzerine Bazı Gözlem ve Değıniler **Mustafa Bayram Mısıır** • 29 Mart 2009 Seçimleri ve AKP: Türkiye'nin Siyasal Coğrafiyası Açısından Bir Değerlendirme **Ali Ekber Doğan** • Yeni Bölgeselcilik ve Denizli Yerel endüstriyel Gelişimi ve Dönüşümü Yeniden Düşünmek **Mehmet Penbecioğlu**

20. Sayı (2009)

Maddeci Feminizm

Cinsiyete Dayalı İşbölümü ve Cinsiyetin Toplumsal İlişkileri Daniële Kergoat Türkiye'de Sosyalist Feminizme Kaktüs'ten Bakmak **Hülya Osmanağaoğlu** • Fransa'da Sosyalist Kadın Hareketinin Temelleri ve Flora Tristan **Ateş Uslu** • Toplumsal Yeniden Üretim ve Cinsiyetlendirilmiş Bir Politik Ekonominin İnşası **Isabella Bakker** • Kadın Emeğı Nasıl Değersizleşir? **Reyhan Atasü Topcuoğlu** • Ataerkillik ve Enformel Emek: Konfeksiyon Atölyelerinde Ücretsiz Aile İşçileri **Saniye Dedeoğlu** • Tarihsel Süreçte Üretimde Kullanılan Teknoloji ile Ücretli Kadın Emeğı İlişkisi **Ece Kocabıçak** • İş Hukukunun Ekonomi Politikğı İçin Teorik Bir Geri Plan Denemesi **Ali Murat Özdemir** • Eşitlikçi Toplamlar Üzerine **Özgür Mutlu Ulus**

19. Sayı (2009)

Türkiye'de Sermaye: 1990'lardan Bugüne Temel Eğilimler ve Stratejiler

Sermayeyi Haritalandırmaya Yönelik Kavramsal Düzenekler **Fuat Ercan** • 1979 Krizinden 2001 Krizine Türkiye'de Sermaye Birikim Süreci ve Yaşanan Dönüşümler **Melda Yaman-Öztürk / Fuat Ercan** • Sermayenin Uluslararasılaşması Sürecinde Türkiye Banka Reformu ve Finans Kapital-içi Yeniden Yapılanma **Derya Gültekin-Karakaş** • Banka Sermayesi Üzerinden Sınıf-içi Çatışmaları Anlamak **Nuray Ergüneş** • İnşaat Sanayiinde Uluslararasılaşma ve Sermayeler Arası İlişkiler **Elvan Gülöksüz** • Ulusötesi Kapitalizm: Sermayenin ve Devletin Ulusötesileşmesi ve Türkiye'de Ulusötesi Tarihsel Blok Oluşumu **M. Gürsan Şenalp / Örsan Şenalp** • Neoliberal Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de Yerel Sermaye: Gaziantep, Denizli ve Eskişehir'den İzlenimler **Pınar Bedirhanoğlu / Galip L. Yalman** • Sermayenin Bölgesel Kalkınma Eğilim(ler)i: Kalkınma Ajansları Yasası Üzerine Tarihsel-Coğrafi Materyalist Bir İn-

celeme **İbrahim Gündoğdu** • Birikim Sürecinde TOBB'un Tarihsel Gelişim Uğrakları **Ş. Gürçağ Tuna** Türkiye'de Sendikal Mücadele, Sermaye Birikimi, MESS ve Koç Holding • **Özgür Öztürk** 1980 Sonrasında Türkiye'de Düşünce Fabrikalarının Yapısal Değişimi: TEPAV Örneği **Özlem Tezcek** • 'Yoksulluk' Yazınının Yoksulluğu: Toplumsal Sınıflarla Düşünmek **A. Haşim Köse / Serdal Bahçe**

18. Sayı (Güz 2008)

Tarih Yazımı 2

Ellen Meiksins Wood ile Söyleşi **Şebnem Oğuz, Aylin Topal** • Demokrat Parti ve Dönemi: Sol Tarihyazımında "Kayıp" Zamanın İzinde **Sinan Yıldırım** • Macaristan, 1918-1919: Burjuva Devriminden Proletarya Diktatörlüğüne Geçiş ve Kont Mihály Károlyi **Ateş Uslu** • Totaliteryen Paradigma'dan Post-Revizyonizme: Sovyet Rusya Tarihçiliğinde Yeni Gelişmeler **Yiğit Akın** • Marksist Tarih Kuramında Ne Yaşar Ne Yaşamaz? **Vivek Chibber** • Marksizmde Siyasal Strateji Sorunu: Marx'tan Komintern'e **Mustafa Şener** Immanuel Wallerstein ve Marksizm **Güllistan Yarkin** • Önce Söz (mü?) Vardı: Yapısalcılık, Postyapısalcılık ve Tarih **Mustafa Kemal Coşkun** • Modernliğin Gerilim ve İmkânları: Gerçekçilik ve Avangardizm Tartışması İçinde Benjamin ve Lukács **Kubilay Hoşgör** • Devletçilik, Yeni Kurumsalcılık ve Marksizm **Paul Cammack** • Kapitalizmin Psikanalitik Tedavisi Mümkün mü? **Ebru Alp** • Karl Marx: Tamamlanmamış Çalışmanın Bütünsel Tilsimi **Marcello Musto**

17. Sayı (Kış 2007)

Tarih Yazımı 1

Kır, Kent ve Kapitalizme Geçiş: Bursa Örneği **Sevilay Kaygalak** • Maddecî Tarih Yazımında Temel Tartışmalar **Şebnem Oğuz** • Türk Dış Politikasının Tarih Yazımında Soğuk Savaş ve Türkiye-SSCB İlişkileri **Cenk Saraçoğlu** • Köylüler Savaşı ve Thomas Münzer Tarihyazımında Temel Gelenekler ve Marksist Yol İzleri **Vefa Saygın Öğütle** • İki Tartışmanın Işığında Macaristan'da Tarihyazımı (1945-1956) **Ateş Uslu** • Tarihin Bir Ögesi Olarak Tarihyazımı: Ev-Eksenli Çalışma Örneğinde Bazı Değİnmeler **Dilek Hattatoğlu** • Tarihsel Bilginin Özgüllükleri: Zaman ve Patikaya Bağımlılık **Ferdan Ergut** • Benjamin, Tarih (Felsefesi) Üzerine Tezler ve Tarih Yazımı **B. Erdağı - M. Evren Dinçer** • Marx ve Özgürlük Terry Eagleton Balkan Ekonomileri 1800-1914: Kalkınmasız Evrim (Michael Palaret) **E. Atilla Aytekin** • Bir Süreklilik ve Kopuş Tartışması: Emperyal Tahakküm Biçimleri ve Modernleşme İdeolojisi **İlker Cörüt**

16. Sayı (Güz 2007)

Gündelik Hayat ve Emek Süreçleri

Hrant Dink'in Ardından, **Tolga Tören** • Üretken Emek ve Üretken Olmayan Emek: Bir Açıklığa Kavuşturma ve Sınıflandırma Denemesi, **Sungur Savran, E. Ahmet Tonak** • Lukács'ın Ontoloji'sinde Emek ve Gündelik Yaşam, **Ateş Uslu** • Arzuları Sömürgeleştirmek: Arzu Endüstrilerindeki Satılık Bedenler, Sömürü ve Güvencesizlik, **Anna M. Agathangelou** • Mekan Üretimi ve Gündelik Hayatın Birikim ve Emek Süreçleriyle İlişisine Kayseri'den Bakmak, **Ali Ekber Doğan** • İşportacılıkta Enformel İlişki Ağları ve Emek Sürecinin Eşitsiz Gelişmesi: "Bursa Örneği", **Işın Ulaş Ertuğrul** • Emek Süreçlerinde Taşeronluk ve Tuzla Tersaneler Bölgesi Örneği, **Nevra Akdemir** • Türkiye'de 1988-2004 İstihdam Eğİlimlerine Genel Bakış, **Hakan Koçak** • Ekmeğin Yokluğunu Bilirim, Kıtılgı Gördüm: İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Kentsel Alanlarda Emekçiler, **Can Nacar** • Donald Quataert ile Söyleşi-Osmanlı-Türkiye Emek Tarihi Çalışmaları Üzerine, **Can Nacar-Gülhan Balsoy** • Sermaye ve Yöntem, **Christopher J. Arthur** • Niçin Bir Marksistim?, **Karl Korsch** Marksizmi Aşarken Ne Neye Hizmet Eder? • **E. Ahmet Tonak** Dönüştüreceğini Bilmek: Tarihsel Materyalizm Konferansı Üzerine Kısa Değİnmeler, **Fuat Ercan** • Sınıfla Toplumsal Cinsiyetin Keşşim Noktası : Ücretli Ev Emeği, **Melda Y. Öztürk-Nuray Ergüneş** • Merhaba Fabrika, **Sinan Alçın**

15. Sayı (Yaz 2006)

Marksizm ve Ölçek Sorunu

Jamie Gough ile Söyleşi Ölçek Yaklaşımının Kentler ve Bölgelerin Yükselişinin Açıklanmasındaki Katkıları Üzerine **Mustafa Kemal Bayırbağ** • Realist Mekânsal Soyutlama? Eleştirel Gerçekçi Coğrafya İçinden Bir İddiaya İlişkin Marksist Gözlemler **John Michael Roberts** • Değişen Sınıf İlişkileri, Değişen Ölçek: Ölçek Politikalarında Çeşitlilik ve Çelişki **Jamie Gough** • Küresel Evsizlik: Ölçeğe İlişkin Uygulamalar **Neil Smith** • Sınıfsal Bir İlişki ve Süreç Olarak Ölçek: Kamu İhale Yasası **Fuat Ercan-Şebnem Oğuz** • Eleştirel Bir Kalkınma Anlayışına Doğru: Ölçek Sorunu Bağlamında Kalkınmayı Yeniden Düşünmek **Koray R. Yılmaz** • Marksizm'in Öteki Ölçek Tartışması: "Tek Ülkede Sosyalizm" mi, Dünya Devrimi mi? **Sungur Savran** • Trotskiy, Sürekli Devrim ve Doğu Avrupa **Ateş Uslu** • Emperyalizm Kuramları ve Sermayenin Uluslararasılaşması **Özgür Öztürk** • Ölçeğin Sınırları? Ölçeksel Yapılaşma Üzerine Metodolojik Düşünceler **Neil Brenner** • Devlet, Ölçek ve Hane: Ölçek Üzerine Düşünmenin Sınırları? Brenner'a Bir Yanıt **Sallie A. Marston ve Neil Smith** • Çalışma Adaları ve Marston/Brenner Tartışması: Daha Bireşimli Bir Eleştirel Beşeri Coğrafyaya Doğru **Mark Purcell** • Kapitalizm, İletişim ve Kalkınma **Ali Murat Özdemir-Gamze Yücesan-Özdemir-Mete Yıldız** • Franco Moretti'nin "Büyübozumu" **Nurçin İleri**

14. Sayı (Kış-Bahar 2006)

Latin Amerika Marksizmi

Çiğdem Çıdamlı Ezilenler ve Siyaset: Yeni Bir Tarihin Başlangıcında • **Steve Ellner** Solun Hedefleri ve Latin Amerika'da Neoliberalizme Karşı Strateji Tartışması • **Greg Albo** Beklenmedik Devrim: Venezüella Neoliberalizme Karşı Çıkıyor • **Fuat Ercan** Suskun Adamın Baladı: Latin Amerika Üzerinden Venezüella'ya Dair Düşünceler, **Jonah Gindin** • Venezüella Malı: Venezüella İşçisini Yeniden Keşfetme Çabası, **Sungur Savran** • Brezilya'da Lula Faciası, **Aylin Topal** • Meksika'nın Neoliberalleşme ve Demokratikleşme Süreçlerinin Kesişim Kümesi: Yerelleşme Reformları, **Gastón J. Beltrán** • Küresel Süreç, Yerel Anlamlar: Yapısal Reformlara Arjantin Yerel Destekçileri, **Emilia Castorina** • Demos'un Politikaları ve Politikacıların Politikaları: Arjantin'den Alınan Dersler, **Michael Löwy** • Brezilya'nın Topraksız Kırsal İşçi Hareketinin Sosyo-Dinsel Kökenleri, **José Carlos Mariátegui** • Enternasyonalizm ve Milliyetçilik, **Cenk Saraçoğlu** • Türkiye ve Irak'taki Kürt Hareketinin Evrimi Üzerine Tarihsel Karşılaştırmalı Bir Tartışma Çerçevesi, **Kemal İnal** • Neoliberal Eğitim ve Yeni İlköğretim Müfredatının Eleştirisi, **Yasemin Özgün-Çakar** • IV. Uluslararası Kültür ve Kalkınma Kongresi: Ortak Bir Direniş Hattı Olarak Kültür, **Demet Özmen-Koray Yılmaz** • Merdiven mi Duvar mı? H. J. Chang ve I. Grabel'i n Yaklaşımlarının Bir Eleştirisi, **Stephanie J. Smith** • Latin Amerika Tarihinde Cinsellik ve Cinsiyet Politikası, **David Leaman** • Latin Amerika'da Popülizmin Değişen Yüzleri: Maskeler, Makyajlar ve Süregelen Özellikler

13. Sayı (Kış 2005)

Çağdaş Marksist Akımlar

Alex Callinicos Anglo Sakson Marksizm Marksizmin Ana Hatları • **Bülent Batuman** Batı Marksizminin Sınırları ve Ötesi: Debord ve İdeoloji Sorunsalı • **Galip Yalman-Metin Çulhaoğlu-Sungur Savran** Batı Marksizmi Üzerine • **Michael Lebovitz** Sosyalizm Nedir? • **Michael Löwy** Alternatif Küreselleşme Hareketinin Reddiyesi ve Ütopyası • **Joel Kovel** Ekolojik Bir Marksizm Hakkında Düşünceler Aijaz Ahmed ile Röportaj • **Doğan Göçmen** Wolfgang Fritz Haug'un 'Çoğulcu Marksizm' Önermesi veys Kuramın ve Siyasetin Mistikleştirilmesi • **Ateş Uslu** Macaristan'da Marksizm ve Yeni Sol • **E.Atilla Aytekin** - **Emre Arslan** Derdini Söylemeyen Teori Bulamaz: Dört Marksist Eserin Öğrettikleri Vefa Saygın Öğütle Pozitivist Marksizm Felsefi-Politik İçerimleri Paul Sweezy ile Görüşme • **Daniel Bensaid** Direniş Tezleri • **Stephan Tumino** Ortodoks Marksizm Nedir ve Bugün Niçin Daha Önce Hiç Olmadığı Kadar Önemlidir • **Ali Rıza Güngen** Özdeşliğe Saldırı Olarak Eleştiri • **Harry D. Harootunian**

Kaplanının İninde: Mao Sonrası Çin’de Sosyalist Gündeliklik Kısa Bir İnternet Kaynakçası • **Güçlü Ateşoğlu** Selahattin Hilav’ın Güzel Anısına: Kendi Yolunda Yalnız İlerlemek Filozof Olmanın Özüdür

12. Sayı (Güz 2004) Türkiye’de Siyasi Partiler

Nazım Güveloğlu Demokrasinin Neo-liberal Çağda Geçirdiği Dönüşümün Siyasal Partiler Üzerindeki Etkileri • **Mert Angılı** Genç Parti: İdeolojisi, Yükselişi ve Çöküşü, Duygu Türk Adaletin ve Kalkınmanın Üçüncü Yolu • **Burak Gürel** 1970’ler Türkiye’sinde İslamcı ve Faşist Siyaset • **Ali Ekber Doğan** Sosyal Demokrat Vaatlerden Neo-Liberal Rövanşçılığa: 1990’lar Ankara’sında Belediyecilik • **Jenny B. White** Sivil Toplum Kimin Hizmetinde? • **Bülent Batuman** Türkiye’de Kentsel Politika Olgusunun Ortaya Çıkışında Toplumsal Aktörler: Meslek Odaları, Sol Partiler ve Ötesi • **Doğan Göçmen** Marx’ın Emek Kuramı ve Çalışma Koşullarının Esnekleştirilmesi • **Faruk Ataay Yarel** Devletin Krizi ve Yerelleşme Projesi Üzerine Bir Tartışma: Tarık Şengül’ün Yazısının Düşündürdükleri • **Tarık Şengül** Ne Devlet Başa Ne Kuzgun Leşe: Ataay’a Bir Yanıt • **Emre Arslan** Merdan Yanardağ: MHP Değişti mi? Ülkücü Hareketin Analitik Bir Tarihi

11. Sayı (Kış-Bahar-Yaz 2004) Uluslararası İlişkilerde Hegemonya Mücadelesi

Haluk Gerger Amerikan Emperyalizminin Ayırdedici Özellikleri • **David Harvey** ‘Yeni’ Emperyalizm: Mülksüzleşme Yoluyla Birikim, **Doğan Göçmen** • Rosa Luxemburg’un Eleştirel Gerçekçiliği ve Uluslararası Siyaset Kuramının Temelleri, **Jens Wissel** • Canavarı Adlandırmak: Nicos Poulantzas ve İmparatorluk, **Emre Arslan** • Almanya’da İmparatorluk Tartışmaları: Bayat Bir Teori Kokteylinden Tadinca, **Graham Taylor- Andy Mathers** • Avrupa Bütünleşmesi Üzerinden Politika: İnşa Halinde Bir Avrupa Emek Hareketi?, **Ateş Uslu** • Sovyet Hukuk Doktrininde Uluslararası Hukuk Teorileri, **Hakan Güneş** • Ortadoğu’da Demografya Savaşı: Mülteciler Sorunu ve İsrail’in Nüfus İkilemi, **Y. Emre Gürbüz** • Kazakistan’da Bir Ulus-Devlet Kurmak, **İşaya Üşür** • Proto Sanayileşme: Sanayileşme Tarihine Bir Katkı?, **Yuvarlak Masa Riccarda Bellofiore-Alan Freeman-Hugo Radice** • Küreselleşme ve Güç İlişkileri

10. Sayı (Yaz-Güz 2003) Kapitalizm ve Demokrasi

Metin Özügürlü Eşitlik Körü Demokratikleşme Programlarının Eleştirisi • **Mehmet Yetiş** Marx ve Sivil Toplum, **Alex Demirovic** • Hegemonya ve Sivil Toplum: Kamusal Kavramı Üzerine Eleştiri Ötesi Düşünceler, **Metin Çulhaoğlu** • Kapitalizm ve Demokrasi: İlişki ve İlişkisizlikler Üzerine Bir Deneme, **Mustafa Bayram Mısır** • ‘Gerçek Demokrasi’ Olanağı: Paris Komünü, **Richard Wolf** • Marksizm ve Demokrasi, **Faruk Ataay** • Tarihsel Süreçte Azgelişmişlik ve Demokrasi, **Gülnur Acar-Savran** • Kadınların Emeğini Görünür Kılmak: Marx’tan Delphy’ye Bir Ufuk Taraması, **İşaya Üşür** • Ekonomi Politik: Zarif Mezar Taşları, **E.M. Wood** • Sermaye İmparatorluğu, **Doğan Göçmen** • Karl Marx’ın Ahlak Felsefesi ve Adalet Teorisiyle Olan İlişkisi Üzerine, **John. N. Hazard** • Tarihsel Deney: Ekim Devrimi Sonrası Sovyet Hukuk Kuramının Oluşumu, **Simon Clarke** • Devlet Tartışmaları, **A. Ekber Doğan** • Kısmi Bir Kongre Değerlendirmesi: İkinci Salonda Dört Uzun Gün, **Berksoy Bilgin** • Devlet ve Küreselleşme Almanya ve Türkiyeden Perspektifler, **Demet Dinler** • Geçiş Süreci: Piyasa Yoluyla Demokrasi mi? Otoriter Kapitalist Dönüşümle Gerçekleşen Mülksüzleşme mi?, **Zafer Yılmaz** • Ellen Meiksins Wood’un Siyasal Marksizm Çağrısını Niçin Dikkate Almalıyız, **Ateş Uslu** • Sivil Toplumun Eleştirisinden Sosyalist Demokrasi Kuramına

Gelecek Sayılar

28.Sayı

Coğrafya ve Sınıf Ekseninde Kürt Sorunu/Dinamiği

Praksis Dergisi 28. Sayısını Kürt ulusal sorununa ve bu sorun etrafında ortaya çıkan sosyal muhalefet ve değişim dinamiğine ayırıyor. Türkiye'nin tarihsel gelişiminin bütün safhalarında farklı biçimlerle de olsa varlığını sürdüren Kürt sorunu konusunda özellikle son yıllarda ciddi bir düşünsel birikim ortaya çıktı. Bu birikim temel olarak Türkiye'deki ulus-devletin yapısı ve gelişimi ile Kürtlerin kültürel ve siyasal hakları arasındaki ilişkilere ve buradan doğan çatışma ve mücadelelere odaklanan akademik ve siyasal çalışmalara dayanıyordu.

Son yirmi yıldaki pek çok akademik çalışma Kürt sorununu Türkiye'deki modernleşme sürecinin, otoriter devlet yapılanmasının veya milliyetçi siyasal geleneğin uzantısı olan bir problem olarak ele aldı ve Türkiye'deki Kürtleri ilgilendiren pek çok meseleyi bu kavrayış üzerinden değerlendirdi. Türkiye'deki Kürt meselesinin kökenlerinde ve bugünkü biçimini almasında ulus-devlet kuruluş sürecinin mantığının, Türk milliyetçi ideolojisinin ve siyasal otoritenin asimilasyon/inkar stratejisinin başat rol oynadığı şüphe götürmez.

Öte yandan Kürt meselesi özellikle son yirmi yılda sadece hukuki ve siyasal yapıya içkin arızaların doğurduğu bir "sorun" olmanın ötesine geçerek Türkiye'deki siyasal, ideolojik ve iktisadi alana tesir eden başlı başına bir "dinamik" haline geldi. Devletin bir savaş taktiği olarak istihdam ettiği yerinden etme stratejileri aynı zamanda Türkiye kentlerini sınıfsal ve demografik anlamda dönüştüren bağımsız bir göç dinamiği haline geldi. Keza 1980'li yılların başında etkinliğini yoğunlaştıran Kürt hareketi sadece asimilasyona yönelik bir reaksiyon olmanın ötesine geçerek Türkiye siyasetindeki dengeleri değiştirebilecek siyasal bir dinamik olma gücüne erişti. Kısacası bugün geldiğimiz noktada "Kürt meselesi" sadece Türkiye kapitalizminin geçmişten bugüne bıraktığı bir sorun değil aynı zamanda onun mevcut yapılanmasının bir ögesi ve aynı zamanda gelişim yönünü etkileyecek parametrelerden biridir.

Kürt meselesini bu çerçeve içinde ele almak isteyen Praksis Dergisi Kürt sorununun Türkiye kapitalizminin tarihsel gelişimi içerisinde yaşadığı dönüşüm, Kürt hareketinin gelişim süreci ve güncel yönelimleri (özel olarak "demokratik özerklik" projesinin ekonomi-politiği), 1990'lardan bu yana Kürt kentlerinin sosyal siyasal gelişimi ve buralardaki sınıfsal ilişkiler, Batı metropollerinde Kürt emekçilerinin durumu, sınıf siyaseti, sosyalist siyaset ve Kürt hareketi arasındaki ilişkiler, siyasal İslam ve cemaatlerin Kürt illerindeki faaliyetleri gibi konulara yer verecek. Bu çerçeveye uyumlu yazılarınızla bu sayıya katkıda bulunacağınızı umuyoruz.

29.Sayı

2000’li Yıllarda Türkiye’de Kamu Politikaları

Türkiye’de son on yılda bir yandan AKP eliyle neoliberal-muhafazakâr yeni bir rejim inşası devam ederken diğer yandan kapitalizmin yeni yönelimlerine uygun bir biçimde devlet aygıtının dönüşümünde farklı bir evreye girilmiştir. 1980’li ve 90’lı yıllarda iktidarın siyasal alandan devlet aygıtına aktarılması ve yürütmeye yoğunlaşarak merkezileşmesi yoluyla neoliberal reformların hızla uygulamaya konulması amaçlanmıştır. Ancak bu model, sürecin daha sonraki aşamalarında devlet aygıtı içindeki gerilimleri artırarak piyasacı reformların tıkanmasına yol açmıştır. 2000’li yıllarda bu gerilimleri aşmak üzere devletin bütün bölmelerinin neoliberalleşmesini amaçlayan “ikinci kuşak reformlar” gündeme gelmiştir. Bu sürecin belirleyici özelliği esas olarak neoliberal-otoriter devlet biçiminin yapısal ve kurumsal bir temele oturtulmasıdır. Türkiye’nin küresel kapitalizmle bütünleşmesinde yürütme aygıtı olma rolünü üstlenen ve “egemen devlet partisi” olma yolunda ilerleyen AKP Hükümeti, bu süreci daha da pekiştirecek adımları atmaktadır. Bu adımların en son örneği 3 Mayıs 2011’de yürürlüğe giren 6223 sayılı Yetki Kanunu’dur. Bu kanun ile birlikte parlamento, hükümete altı ay boyunca kanun hükmünde kararname (KHK) çıkarma yetkisi vermiştir. Mevcut bazı bakanlıkların birleştirilmesi ve yeni bakanlıkların kurulmasından devlet bakanlıklarının kaldırılmasına; bakanlıklara bağlı, ilgili ve ilişkili kuruluşların yeniden düzenlenmesinden kamuda istihdam rejiminin köklü bir biçimde yeniden belirlenmesine kadar devlet aygıtı örgütlenmesini ve bir bütün olarak kamu hizmetleri alanını yeniden düzenleyen yetki kanununun kabulünden bu yana Türkiye, KHK’ler eliyle yönetilmektedir. Öte yandan devlet-sermaye işbirliğini güçlendiren ve sermayenin kamusal alanın sunduğu avantajlardan geniş ölçüde yararlanmasının önünü açan düzenlemeler (örneğin, bakanlar kurulunun yeniden yapılandırılması, özel sektörden atanacak bakan yardımcılığının ihdası, kamu-özel ortaklık modelleri vb.) “kamu’nun yararı özelin kârı” temelinde yeni bir devlet-ekonomi ilişkisini oluştururken, sermaye ile sermaye dışı kesimlerin kamu yararı bağlamında çelişen konumlarını yeniden düşünmemizi gerekli kılmaktadır.

Bu sayıda, 2000’li yıllarda neoliberal hegemonyanın devlet ve toplumsal ilişkiler üzerinde kuruluşu sürecinde sermayenin hangi stratejilere yöneldiğini; bu yönelişin AKP dönemi kamu siyasalarına ve kurumsal düzenlemelere nasıl yansıdığını; devlet ve sermaye arasındaki ilişkinin değişen biçimlerine koşut olarak sermaye içi bölünme ve çelişkilerin yanı sıra devlet aygıtının çeşitli bileşenleri arasındaki bölünme ve çelişkilerin devlet biçimini ne yönde etkilediğini ve gerek devlet-sermaye ilişkilerinin gerekse kamu sektörü-özel sektör ilişkilerinin aldığı yeni biçimi Marksist bir çerçevede inceleyen, kurumsalcı analizlerle hesaplaşan yazılara yer vereceğiz. Bu bağlamda, Türkiye özgüllüğünde kamu yönetimi alanında son yıllarda gerçekleşen değişimleri irdelemeye; özellikle son dönemde çıkarılan KHK’ler başta olmak üzere kapsamlı yönetsel dönüşümlere odaklanmaya çalışacağız. Ayrıca, Türkiye’de ve dünyada, neoliberal dönemin düzenlemelerine ve geçmişin sosyal devlet politikalarına alternatif olarak ortaya çıkan yeni kamusal-sosyal alan deneyimlerini ve kamusal hizmet üretme biçimlerinin nasıl geliştirilebileceğini sorunsallaştıran; bunların sosyal mücadelelerdeki kökleri ve dinamiklerini tartışan yazılara yer vermeyi düşünüyoruz. Katkılarınızı bekliyoruz.

“Orta” Sınıf ?

Hem Türkiye hem de dünyadaki sosyoloji literatüründe “orta sınıf” bir yanıyla oldukça sık başvurulmuş diğer yanıyla da bu yaygınlığına rağmen tam olarak neye tekabül ettiği netleştirilmemiş bir kavramı ve kategoriye ifade ediyor. Kendisine araştırma nesnesi olarak kapitalizmin yapısal özelliklerini ve temel eğilimlerini alan ve bu bakımdan da kapitalizmdeki sınıf yapısını, işçi sınıfı ve

kapitalist sınıfı arasındaki karşıtlık ekseninde çözümlemeye çalışan klasik Marksizme yabancı bir kavram gibi gözüken “orta sınıf”, daha çok bölüşüm ilişkileri üzerinden toplumsal tabakalaşma analizleri yapan Weberci sosyoloji içinde değerlendirilmiştir. Buna rağmen Marksistler arasında da “orta sınıf” başlı başına toplumsal bir sınıfa, belirli bir ideolojik konumlanışa veya özellikle son zamanlarda “Arap Baharı” tartışmalarında gördüğümüz gibi devrimci süreçlerin aktörlerinden birine tekabül edecek şekilde ele alınabilmiştir. Biz bu sayıda öncelikle orta sınıf kavramının mevcut sosyoloji literatüründe kullanımına yönelik eleştirel bir çerçeve ortaya koyduktan sonra, kapitalizmin bugünkü yapısında işçi sınıfının veya burjuvazinin parçalı yapısını anlamada bu kavramın işe yarar bir kategori teşkil edip etmediğini, Marksist araştırmalarda istihdam edilip edilemeyeceğini sorgulayacağız. Bu tartışma bir yandan kapitalizmin bir bütün olarak günümüzdeki yapısının ortaya çıkardığı sınıflar içerisindeki dönüşümlere bir yandan da Türkiye’deki sınıfsal yapının özgül bir takım özelliklerine değinmek durumunda. Orta sınıf’a yönelik bu kavramsal tartışmalar aynı zamanda günümüz kapitalizminde meslekler, iş kolları ve sınıflar içi bölmelere yönelik araştırmalara da uzanacak. Yaygın bir biçimde “orta sınıf” tanımlaması yapılırken kullanılan kimi iş kollarındaki dönüşüm ve farklılaşma üzerine çalışmalar bu dosya konusu içerisinde işlenmeye çalışılacaktır. Özellikle son dönemde neoliberal politikalarla birlikte hekimlik, mühendislik, öğretmenlik gibi mesleklerde yaşanan hızlı dönüşüm ve proleterleşme süreçleri bu bağlamda ele alınacak. Kısacası, “orta sınıf” kavramı üzerinden hem işçi sınıfı hem de burjuvazi içerisinde ortaya çıkan parçalanmalar tarihsel ve güncel bir analize tabi tutulacaktır. Bu çerçevede “Orta Sınıf”ın sorunsallaştırılacağı bu sayımızda, kavramın kendisini verili kabul etmeden, kavramsal ve olgusal düzeyde sorgulayan, tarihsel ve karşılaştırmalı bir bakışa sahip çalışmaları beklemekteyiz.

Yazarlara

Praksis'te yayımlanacak yazılar derginin amaçlarına uygun bir biçimde, yani açık ve anlaşılır bir dil ve üslupla yazılmış olmalıdır. Yazarlar okuyucunun belirli kavram, tartışma ve kaynaklara aşına olduğunu varsaymamalıdır. Cinsiyetçi ve şovenist ifadelerden kaçınılmalıdır.

Yazı Prosedürü: *Praksis* hakemli bir dergidir. *Praksis*'e gönderilen yazılar yazarın ismi kapatılarak en az bir yayın kurulu üyesi ve en az iki hakem tarafından incelenir ve yazılı raporlar halinde değerlendirilir. Yazarlardan değişiklik yapmaları istenebilir. Sonuç yazara yazıyı gönderdikleri tarihten en geç iki ay sonra yazılı olarak iletilir. Yazıların hakeme gönderilip gönderilmeyeceğine yayın kurulu karar verir.

Yazı Teslim Kuralları: *Praksis*'e gönderilen yazıların daha önce başka bir yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere eşzamanlı olarak başka bir yere gönderilmemiş olması gereklidir. Yazılar bir buçuk satır aralığı ile yazılmalı ve praksis@praksis.org adresine gönderilmelidir. Yazılara 100-150 kelimelik bir Türkçe öz ve İngilizce abstract ile beşer tane anahtar kelime eklenmelidir. Yazarlar ayrıca adlarını, adreslerini, telefon numaralarını, e-posta adreslerini ve kendilerini tanıtan en fazla üç satırlık bir notu içeren bir kapak sayfasını da yazılarına eklemelidirler.

Yazı İçinde Dikkat Edilmesi Gerekenler:

Praksis dergisine gönderilen yazılar, referans sistemi, dipnot gösterme biçimi ve kaynakça düzenlenmesinde American Psychological Association (APA) stili temel alınarak hazırlanmalıdır. Yazım kuralları için kaynak kitabımız Ömer Asım Aksoy'un kitabıdır (Ana Yazım Kılavuzu, İstanbul: Epsilon, 2006).

1. Yazı içinde bir yazarın ismi ilk defa geçtiğinde mutlaka ön ismi de yazılmalıdır. Sonrakilerde soyadı yeterlidir.

2. Yazı içindeki referanslarda:

Atıf yapılacak yazarın adı metin içinde ilk defa anıldığında adı ve soyadı, daha sonraysa yalnızca soyadı kullanılır.

Metin içinde kaynak göstermek için dipnot kullanılmamalı, yazının konusuyla doğrudan ilgili olmayan ve/veya yazının akışını bozacak noktalar için dipnot kullanılmalıdır.

Nokta mutlaka parantezden sonra gelmelidir. Virgül ve iki nokta işaretlerinden sonra boşluk bırakılır. Tarihten sonra iki nokta olmasına dikkat edilir.

Örn. (Wood, 1995: 132).

- Yazarın adı metinde geçmiyorsa (Marx, 1964),
- yazarın adı metinde geçmiyor ve belirli bir sayfaya gönderme yapılıyorsa (Marx, 1964: 34),

- yazarın adı metinde geçiyorsa (1964),
 - iki yazar varsa (Marx ve Engels, 1970),
 - üç ve daha çok yazar varsa (Wright vd., 1992)
- biçiminde kaynak gösterilir.

Aynı yazarın aynı yıl içinde basılmış eserlerine atıfta bulunmak için basım yılına harfler eklenir: (Thompson, 1978a).

Aynı konuyla ilgili değişik kaynaklara atıf yapmak için yazar, yıl ve gerekiyorsa sayfa numaraları birbirinden noktalı virgülle ayrılır ve yazarlar alfabetik olarak sıralanır: (Marx, 1964: 34; Thompson, 1978a: 47).

Aynı yazarın iki kitabına aynı parantez içinde referans verildiğinde yazarın ismi tekrar yazılmaz. Örn. (Wood, 1995: 132; 1991: 133).

3. Yazı içinde bir yazarın kitabının ismi geçtiğinde kitap ismi italik yazılmalı ve tırnak işareti konulmamalıdır.

Örn. Wood'un *Democracy against Capitalism* başlıklı çalışmasında (...).

Makale başlığı ise tırnak işaretleri içine konmalıdır.

Örn. Mc Nally'nin "Language, History and Class Struggle" isimli makalesinde (...).

4. Dipnotlarda:

bkz. Wood (1995) şeklinde referans verilir.

5. Kırk kelimeyi geçen alıntılarda: Tırnak işareti konmaz ve içeriden başlanır.

6. Yazı içinde tek tırnak işareti sadece bir alıntının içinde başka bir alıntı veya vurgu varsa kullanılabilir. Bunun dışında tüm alıntı ve vurgularda çift tırnak işareti kullanılmalıdır.

7. Başlık ve ara başlıklarda her sözcüğün baş harfi büyük olmalı ve kalın yazılmalıdır.

Örn: **Karl Mannheim ve Görece Sınıfsız Aydınlar**

8. "Birisine göre" kalıplarında referans bu iki kelimenin ortasına değil, ikisinin sonuna ya da cümle sonuna yazılmalıdır.

Örn: Marx'a göre (1967: 23) (...)

KAYNAKÇADA DİKKAT EDİLMESİ GEREKENLER

Kaynakçada yalnızca metin içinde adı geçen eserlere yer verilmelidir. Kaynakça yazımıyla ilgili örnekler aşağıdadır.

Kitap İsmi:

Sayer, D. (1987) *The Violence of Abstraction: The Analytical Foundations of Historical Materialism*, Oxford: Basil Blackwell.

Çeviri Kitap:

Marx, K. (1979) *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, çev. S. Belli, Ankara: Sol.

Dergiden Makale

Abou-el-Haj, R. A. (1982) "The Social Uses for the Past: Recent Arab Historiography of Ottoman Rule", *International Journal of Middle Eastern Studies*, 14 (2): 185-201.

Derleme Kitaptan Makale:

Mc Nally, D. (1997) "Language, History and Class Struggle", Wood, E. M. ve J. B. Foster (der.), *In Defense of History: Marxism and the Postmodern Agenda* içinde, New York: Monthly Review, 26-42.

Derleme Kitabın Kendisi:

Wood, E. M. ve J. B. Foster (der.) (1997) *In Defense of History: Marxism and the Postmodern Agenda*, New York: Monthly Review.

Kurum Tarafında Hazırlanmış Bir Rapor:

DİE (Devlet İstatistik Enstitüsü) (1994) *Temel Kadın Göstergeleri, 1978-1993*, Ankara: DİE. World Bank (1993) *Turkey: Women in Development*, Washington, D.C: World Bank.

Bir Kurum İçin Hazırlanmış Rapor

Acar, F., A. Ayata, ve D. Varoğlu (1999) *Cinsiyete Dayalı Ayrımcılık: Türkiye'de Eğitim Sektörü Örneği*, Ankara: T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü (KSSGM).

Konferansa Sunulmuş Bildiri:

Esim, S. (2000) "Why Earn Less? Gender Based Factors Affecting the Earning of Self Employed Women in Turkey" International Association for Feminist Economics 2000 Konferansı'na sunulmuş tebliğ, ...Üniversitesi Kahire, 15-17 Ağustos.

Working Paper:

Tansel, A. (2001) *Economic Development and Female Labor Force Participation in Turkey: Time Series Evidence and Cross-Province Estimates*, Ankara: ODTÜ Ekonomik Araştırmalar Merkezi, Working Papers in Economics No: 01/05.

Yüksek Lisans ya da Doktora Tezi:

Ozan, E.D. (2000) *Towards a Non-Dualistic Understanding of State-Civil Society: Deriving Insights from Gramscian and Realist-Relational Perspective*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Şahin, Ö. (1997) *Kadın Emeğinin Piyasaya Yeniden Çıkması: Dünyada ve Türkiye'de Kadın Girişimciliği ve Politik Sonuçları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, Siyasal ve Sosyal Bilimler Enstitüsü.

İnternet Adresinden Bir Makale:

Ehrbar, H. G. (1998) "Marxism and Critical Realism", <http://www.econ.utah.edu/ehrbar/marx-pdf>, indirilme tarihi: 19 Aralık 2001.

Röportaj:

Atılcan, G. (2000) *Ertuğrul Kürkçü ile görüşme*, İstanbul: 27 Eylül.